

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी

१९८६-८७

ECONOMIC SURVEY

OF

MAHARASHTRA

1986-87

NIEPA DC

D03699

Sub. National Systems Unit,
National Institute of Educational
Planning and Administration
17 B, S. A. Road, 4th Floor, N. C. C. Bldg-110016
DOC. No. 3699.....
Date. 22/4/87.....

प्रस्तावना

“महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी” चा १९८६-८७ या संदर्भ वर्षासाठी तयार करण्यात आलेला हा मराठी-इंग्रजी संयुक्त सहावा अंक असून हा या मालिकेतील सव्विसावा अंक आहे.

या पाहणीच्या पहिल्या भागामध्ये महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेची काही ठळक वैशिष्ट्ये सादर करण्यात आली असून दुसऱ्या भागामध्ये निरनिराळ्या विषयांवरील आकडेवारी देण्यात आली आहे. संबंधित प्रकरणात आलेख समाविष्ट करण्यात आले आहेत. राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ४२ व्या फेरीमध्ये (१९८६-८७) कुटुंब नियोजन, सार्वजनिक वितरण आणि शिक्षण या सामाजिक सुविधांचा, आणि ६० वर्षे किंवा अधिक वयाच्या वृद्ध व्यक्ती, यांचे विषयीच्या अभ्यासाचा समावेश आहे. या पाहणीतील ठळक निष्कर्ष “विशेष अभ्यास” या १४ व्या प्रकरणामध्ये देण्यात आले आहेत.

या पाहणीमध्ये अद्ययावत आकडेवारी सादर करताना कित्येक ठिकाणी अस्थायी आकडेवारी समाविष्ट केली आहे व पूर्ण माहिती मिळाल्यावर तिच्यात बदल होण्याची शक्यता आहे.

मुंबई,
दिनांक १८ मार्च, १९८७

सु. म. विद्वांस
अर्थ व सांख्यिकी संचालक
मुंबई.

PREFACE

This is the sixth combined issue (in Marathi and English) of the Economic Survey of Maharashtra, 1986-87, which is the twenty-sixth in the series.

The salient features of the State's economy are given in Part-I of this issue, while statistical tables on various subjects are presented in Part-II. Graphs and Charts are given in respective chapters. The 42nd round (1986-87) of the National Sample Survey includes the studies on social consumption viz. family planning, public distribution system and education, and study relating to persons aged 60 and above. The quick results based on the data collected in this round are presented in Chapter 14 on Special Studies.

In attempting to give up-to-date information in this publication, provisional figures have been included at a number of places, and they are likely to be revised after fuller data become available.

Bombay,
Dated 18th March, 1987

S. M. Vidwans
Director of Economics and Statistics
Bombay.

अनुक्रमणिका

CONTENTS

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र ..	v	Maharashtra at a glance
महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती ..	viii	Maharashtra's comparison with India
निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती निदर्शक काही निवडक निर्देशांक.	x	Selected socio-economic indicators for different States in India.
भाग एक-पाहणी		PART I—SURVEY
1. स्थूल आढावा ..	1	General appraisal
2. लोकसंख्या ..	4	Population
3. राज्य उत्पन्न ..	6	State Income
4. शेती ..	9	Agriculture
5. उद्योग ..	18	Industries
6. वीज ..	29	Electricity
7. रोजगार ..	31	Employment
8. किमतींचा स्थितिविशेष ..	38	Price situation
9. राहणीची परिस्थिती ..	43	Conditions of living
10. व्यापार आणि वाणिज्य ..	48	Trade and Commerce
11. परिवहन आणि दळणवळण ..	50	Transport and Communications
12. सहकारी चळवळ ..	54	Co-operative movement
13. स्थानिक संस्था ..	59	Local bodies
14. विशेष अभ्यास ..	66	Special studies
भाग दोन-आकडेवारी दर्शविणारे तक्ते		PART II—STATISTICAL TABLES
1. महाराष्ट्र राज्य व भारत यांची लोकसंख्या ..	73	Population of Maharashtra and India
2. महाराष्ट्र राज्याची ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या ..	73	Rural and Urban population in the State
3. काम करणाऱ्या लोकांची आर्थिक वर्गवारी, १९८१ ..	74	Economic classification of workers, 1981
4. औद्योगिक गटांनुसार झालेले चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्न	75	Net State domestic product by industrial origin at current prices
5. औद्योगिक गटांनुसार झालेले १९७०-७१ च्या किमतीनुसार राज्य उत्पन्न	76	Net State domestic product by industrial origin at 1970-71 prices
6. औद्योगिक गटांनुसार झालेले चालू किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न	77	National income by industrial origin at current prices
7. औद्योगिक गटांनुसार झालेले १९७०-७१ च्या किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न	78	National income by industrial origin at 1970-71 prices
8. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करापासून महसुली जमा	79	Revenue receipts from taxes on agricultural sector in Maharashtra

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
9. महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुरूप वर्गीकरण	80	Economic and purpose classification of Maharashtra State Government budget
10. महाराष्ट्रातील एकूण वहित धारण जमिनी, त्यांचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र (कृषि गणना)	82	Number, area and average size of operational holdings in Maharashtra (Agricultural census)
11. महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन	83	Area under and production and yield per hectare of principal crops in Maharashtra
12. महाराष्ट्र राज्यातील जलसिंचनाच्या साधनांनी भिजणारे क्षेत्र	85	Area irrigated by sources in Maharashtra State
13. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनांचे निर्देशांक	86	Index numbers of agricultural production of principal crops in Maharashtra
14. महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंबड्या आणि बदके ..	88	Livestock and poultry in Maharashtra State
15. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक ..	89	Index numbers of industrial production in India
16. वित्तीय संस्थानी महाराष्ट्र राज्यात मंजूर केलेले व दिलेले अर्थसहाय्य	90	Financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions in Maharashtra
17. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खनिज उत्पादन ..	91	Major mineral production in Maharashtra
18. महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा ..	92	Electricity supply in Maharashtra
19. महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यातील कामगार ..	94	Working factories and factory employment in Maharashtra
20. महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील कामगार ..	96	Employment in different industries in Maharashtra State.
21. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद ..	98	Industrial disputes in Maharashtra
22. महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी ..	99	Employment exchange statistics relating to Maharashtra.
23. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यावरील खर्च	100	Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State.
24. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील कामगारांच्या ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	101	Consumer price index numbers for working class at selected centres in Maharashtra.
25. नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांच्या ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	102	Consumer price index numbers for urban non-manual employees.
26. महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांच्या ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	102	Consumer price index numbers for agricultural labourers in Maharashtra and All-India
27. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक ..	103	All-India wholesale price index numbers
28. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	103	All-India consumer price index numbers for industrial workers.
29. महाराष्ट्रातील रास्त भावांच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू.	104	Quantity of rice and wheat issued to fair price shops in Maharashtra.
30. महाराष्ट्र राज्याला भारत सरकार आणि इतर राज्यांकडून प्रत्यक्ष मिळालेली अन्नधान्ये.	104	Actual receipts of foodgrains from Government of India and other States to Maharashtra State.
31. महाराष्ट्रातील लेव्हीची वसुली ..	105	Procurement of levy in Maharashtra
32. महाराष्ट्रातील शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ ..	106	Growth of education in Maharashtra
33. महाराष्ट्र राज्यातील संस्थांकडून मिळालेल्या वैद्यकीय सुविधा	107	Medical facilities available through institutions in Maharashtra State.

अनुक्रमणिका

CONTENTS

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
34. घरखर्चाच्या निरनिराळ्या बाबींवरील दरडोई मासिक खर्च	108	<i>Per capita</i> monthly expenditure on different items of consumption.
35. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गवारीप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी.	110	Percentage distribution of population according to monthly <i>per capita</i> expenditure classes.
36. महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येच्या गटानुसार वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या ठेवीचे व कर्जांचे वर्गीकरण.	111	Distribution of deposits and advances of scheduled commercial banks according to population groups in Maharashtra State.
37. महाराष्ट्र राज्यातील निरनिराळ्या प्रकारांनुसार रस्त्यांची लांबी.	112	Road length according to different classes in Maharashtra State.
38. महाराष्ट्र राज्यातील बापरात असलेली मोटार वाहने ..	113	Number of motor vehicles in operation in Maharashtra
39. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (संस्था, सभासद आणि खेळते भांडवल).	114	Co-operation in Maharashtra (Societies, Members and Working Capital).
40. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (दिलेले कर्ज, येणे कर्ज व उलाढाल).	115	Co-operation in Maharashtra (Advances, Outstanding Loans and Turnover).
आलेख	पृष्ठ क्रमांक- कानंतर After Page No.	GRAPHS
1. राज्य उत्पन्न ..	6	State Income
2. दरडोई उत्पन्न ..	6	Per capita income
3. अन्नधान्य उत्पादन ..	12	Foodgrains production
4. कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक ..	12	Index numbers of agricultural production
5. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक ..	18	Index numbers of industrial production in India
6. विजेचा वापर ..	30	Electricity consumption
7. कारखाने आणि त्यांतील रोजगार ..	32	Factories and factory employment
8. भारतातील घाऊक किमतीचे निर्देशांक ..	40	Index numbers of wholesale prices in India
9. कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक ..	40	Consumer price index numbers for working class
10. सहकारी चळवळीची प्रगती ..	54	Growth of Co-operation

दृष्टिकोपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	परिमाण (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	Unit (2)	Item (1)
1. शेती--								
<i>Agriculture--</i>								
निव्वळ कसलेले क्षेत्र	हजार हेक्टर	17,878	17,668	18,262	18,299	18,185 (1984-85)	'000 hectare ..	Net area sown
एकूण लागवडी खालील क्षेत्र	"	18,823	18,737	19,664	20,270	20,417 (1984-85)	" ..	Gross cropped area.
सिंचना खालील एकूण क्षेत्र	"	1,220	1,570	2,171	2,516	2,518 (1984-85)	" ..	Gross irrigated area.
एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी टक्केवारी.	टक्केवारी	6.5	8.4	11.0	12.4	12.3	Percentage ..	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
2. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र--								
<i>Area under principal crops--</i>								
तांदूळ	हजार हेक्टर	1,300	1,352	1,416	1,504	1,541	'000 hectare ..	Rice.
गहू	"	907	812	1,169	1,079	882	" ..	Wheat.
ज्वारी	"	6,284	5,703	6,064	6,438	6,626	" ..	Jowar.
बाजरी	"	1,635	2,039	1,808	1,709	1,703	" ..	Bajri.
एकूण तृणधान्ये	"	10,606	10,320	10,931	11,233	11,232	" ..	All cereals.
एकूण अन्नधान्ये (तृण धान्ये व कडधान्ये)	"	12,955	12,886	13,875	14,037	14,091	" ..	All food grains (cereals and pulses).
ऊस	"	156	204	268	317	319	" ..	Sugarcane.
कापूस (रुई)	"	2,500	2,750	2,307	2,667	2,753	" ..	Cotton (lint)
भुईमूग	"	1,083	904	854	712	664	" ..	Groundnut
3. प्रमुख पिकांखालील उत्पादन--								
<i>Production under principal crops--</i>								
तांदूळ	शंभर टन	13,692	16,622	22,858	23,606	21,818	'00 tonnes ..	Rice.
गहू	"	4,011	4,403	11,991	9,313	6,444	" ..	Wheat.
ज्वारी	"	42,235	15,574	34,662	44,275	39,227	" ..	Jowar.
बाजरी	"	4,886	8,241	5,600	7,599	4,198	" ..	Bajri.
एकूण तृणधान्ये	"	67,550	47,367	78,687	89,000	76,149	" ..	All cereals
एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	"	77,439	54,137	90,362	97,312	87,790	" ..	All foodgrains (cereals and pulses)
ऊस	"	11,562	16,408	22,186	25,939	25,450	" ..	Sugarcane.
कापूस (रुई)	"	2,878	824	1,326	2,157	3,383	" ..	Cotton (lint)
भुईमूग	"	7,999	5,863	6,925	4,407	4,687	" ..	Groundnut.
4. प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक--								
<i>Index numbers of agricultural production of principal crops--</i>								
(पायाभूत वर्ष त्रैवार्षिक १९६७-७०=१००)								(Base : Triennium 1967-70 = 100)
सर्व पिके		109.8	88.3	134.1	143.6	138.1		All commodities.

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE—contd.

बाब (1)	परिमाण (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	Unit (2)	Item (1)
5. कृषि गणना—								
धारण जमिनी	'००		49,506	57,643	68,625	....	' 00	Agricultural Census— Number of holdings.
वहिले धारण जमिनीचे क्षेत्र	'०० हेक्टर	....	2,11,794	2,11,048	2,13,616	....	' 00 hectare	Area of operational holdings
धारण जमिनीचे सरासरी क्षेत्र	हेक्टर	....	4.28	3.66	3.11	....	hectare	Average size of holdings
6. पशुधन—**								
एकूण पशुधन	हजारात	26,048	25,449	26,361	29,642	30,919	Thousand	Total livestock.
एकूण कोंबड्या-बदके	"	10,577	9,902	12,217	18,751	19,844	"	Total poultry
ट्रॅक्टर	"	1,427	3,274	6,199	12,917	21,453	"	Tractors.
बीजपुरवठा केलेले शेतीचे पंप	"	8	210	398	647	1,018	"	Number of agricultural pumps energised.
		(1961-62)						
7. वने—								
एकूण वनव्याप्त क्षेत्र	चौ. कि. मी.	63,544	62,311	65,140	64,222	63,958	Sq. km.	Total forest area
8. उद्योग—								
कारखाने—								
चालू कारखाने	संख्या	8,233	9,803	11,923	15,170	18,922	Number	Factories— Working factories.
कामगारांची दैनिक सरासरी	हजारात	787	952	1,048	1,177	1,129	Thousand	Average daily no. of workers.
दर लाख लोकसंख्येमागे कामगार	संख्या	1,988	2,031	1,825	1,958	1,632	Number	Workers per lakh of population.
9. वीज—								
विजेचे उत्पादन	दशलक्ष कि. वॅ. ता.	3,268	9,134	12,052	18,751	27,577	Million kwh.	Electricity generated.
विजेचा वापर (एकूण)	"	2,720	7,650	9,490	14,034	20,953	"	Electricity consumed. (Total)
उद्योगाकरिता वापरलेली वीज	"	1,853	5,312	5,935	8,130	11,132	"	Industrial consumption.
औद्योगिक वीज वापराचे एकूण विजेच्या वापराशी शेकडा प्रमाण	टक्केवारी	68.1	69.4	62.5	57.9	53.3	Percentage	Percentage of industrial consumption to total consumption.
10. बँका—								
बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी)	संख्या	N.A.	1,408	2,365	3,627	4,839	Number	Banking Offices (Scheduled commercial)
बँक कार्यालये असलेल्या शहरांची व गावांची संख्या (वर्गीकृत व्यापारी).	"	N.A.	450	N.A.	1,355	N.A.	Number	Places having banking offices (Scheduled commercial).

**अनुक्रमे 1961, 1966, 1972, 1978, 1982 respectively.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

दृष्टिकोषात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE—concl'd.

बाब (1)	परिमाण (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	Unit (2)	Item (1)
11. राज्य उत्पन्न—								<i>State Income—</i>
चालू किमतीनुसार उत्पन्न	कोटी रुपये	1,597.4	3,875.5	7,676.6	13,905.8*	23,730.5†	Crore Rs.	.. Income at current prices
चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	रुपये	409.0	783.1	1,387.8	2,233.4*	3,430.2†	Rs.	.. Per capita income at current prices
12. सेवा योजन—								<i>Employment exchange—</i>
अखेरीस पटावर असलेल्या अर्जदारांची संख्या	संख्या	1,62,235	3,60,824	7,94,595	12,67,604	25,45,558	Number	.. Number on live register at the end of
13. शिक्षण—								<i>Education—</i>
प्राथमिक शाळा	संख्या	35,594	45,143	48,299	51,045	54,406	Number	.. Primary school
विद्यार्थी	हजारात	4,178	6,229	6,993	8,392	9,418	Thousand	.. Enrolment
माध्यमिक शाळा	संख्या	2,468	5,339	5,810	6,119	8,077	Number	.. Secondary school
विद्यार्थी	हजारात	858	1,936	2,442	3,309	4,571	Thousand	.. Enrolment
14. आरोग्य—								<i>Health—</i>
रुग्णालये	संख्या	N.A.	299	423	530	650	Number	.. Hospitals
दवाखाने	"	N.A.	1,372	1,502	1,776	1,722	"	.. Dispensaries
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटांची संख्या	"	N.A.	88	105	113	178	"	.. Beds per lakh of population.
15. रस्त्यांची लांबी—								<i>Road length—</i>
एकूण	किलो मीटर	39,241	65,364	88,757	1,41,311	1,87,764	Kilometre	.. Total
पृष्ठांकित	"	24,852	35,853	43,844	66,616	1,09,796	"	.. Surfaced
16. मोटर वाहने	संख्या	1,00,144	3,11,669	4,97,700	8,04,986	15,36,280	Number	.. Motor vechnicle
17. सहकार—								<i>Co-operation—</i>
प्राथमिक कृषि पत संस्था	संख्या	21,400	20,426	20,130	18,577	18,458	Number	.. Primary agricultural credit societies.
सभासद	हजारात	2,170	3,794	4,447	5,416	6,475	Thousand	.. Membership.

* अस्थायी/Provisional

† प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maha- rashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Compa- rison with India (per- centage) (5)	Unit (2)	Item (1)
1. लोकसंख्या (१९८१)						Population (1981)
1.1. (अ) ग्रामीण लोकसंख्या (आ) ग्रामीण लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	हजारात टक्केवारी	40,791 64.97	5,25,457* 76.69	7.8	'000 No. Percentage	(a) Rural population (b) Percentage of rural popula- tion to total population.
1.2. (अ) नागरी लोकसंख्या (आ) नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	हजारात टक्केवारी	21,993 35.03	1,59,727* 23.31	13.8	'000 No. Percentage	(a) Urban population (b) Percentage of urban popu- lation to total population.
1.3. एकूण लोकसंख्या (१) पुरुष (२) स्त्रिया	हजारात	62,784 32,415 30,369	6,85,185* 3,54,398* 3,30,787*	9.2 9.4 9.5	'000 No.	Total population (i) Male (ii) Female
1.4. (अ) वर्गीकृत जाती व जमाती यांची लोकसंख्या. (आ) वरील लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	हजारात टक्केवारी	10,252 16.3	1,56,383@ 23.8	6.6	'000 No. Percentage	(a) Population of scheduled castes and scheduled tribes. (b) Percentage of above popu- lation to total population.
1.5. (अ) एकूण काम करणारे (आ) एकूण काम करणाऱ्यांचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	हजारात टक्केवारी	26,718 42.6	2,44,605@ 36.8	10.9	'000 No. Percentage	(a) Total workers (b) Percentage of workers to total population.
1.6. स्त्री-पुरुष प्रमाण ..	दर १,००० पुरुषां- मागे स्त्रियांची संख्या.	937	933	....	Females per '000 males	Sex ratio
1.7. लोकसंख्येतील शेकडा वाढ (१९७१-८१)	टक्केवारी	24.54	25.00	....	Percentage	Percentage growth of popula- tion during 1971-81.
2. शेती†** (१९८२-८३)						Agriculture†** (1982-83)
2.1. निव्वळ कसलेले क्षेत्र @@	हजार हेक्टर	18,302	1,41,769	12.8	'000 hectares	Net area sown@@
2.2. एकूण लागवडीखालील क्षेत्र @@	..	19,957	1,72,636	11.6	..	Gross cropped area@@
2.3. सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र @@	..	2,531	52,029	4.9	..	Gross irrigated area@@
2.4. एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण लागवडीखाली असलेल्या क्षेत्राशी टक्केवारी. @@	टक्केवारी	12.7	30.1	....	Percentage	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
2.5. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र (१९८२-८३ ते १९८४-८५ या वर्षांचे सरासरी)						Area under principal crops (average for year 1982-83 to 1984-85).
(१) तांदूळ ..	हजार हेक्टर	1,509	40,066	3.8	'000 hectares	(i) Rice
(२) गहू ..	..	1,065	23,812	4.5	..	(ii) Wheat
(३) ज्वारी ..	..	6,583	16,077	40.9	..	(iii) Jowar
(४) बाजरी ..	..	1,654	11,117	14.9	..	(iv) Bajri
(५) एकूण तृणधान्ये ..	..	9,782	1,04,163	9.4	..	(v) All cereals
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये).	..	14,121	1,27,050	11.1	..	(vi) All foodgrains (cereals and pulses).
(७) ऊस ..	..	304	3,156	9.6	..	(vii) Sugarcane
(८) कापूस ..	..	2,675	7,744	34.5	..	(viii) Cotton
(९) भुईमूग ..	..	801	7,546	10.6	..	(ix) Groundnut

† ** अस्थायी/Provisional @ आसाम सोडून/Excluding Assam.

@ @ आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, भारत सरकार. Source : Directorate of Economics and Statistics, New Delhi.

* आसामची अंदाजित धरून/Including Projected population of Assam.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maharashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (percentage) (5)	Unit (2)	Item (1)
3. पशुधन १९७८						Livestock census 1978
3.1. एकूण पशुधन ..	हजारांत ..	29,642	3,69,540	8.0	'000 No.	Total livestock.
3.2. ट्रॅक्टर ..	हजारांत ..	13	276	4.7	'000 No.	Tractors.
3.3. सिंचनाकरिता वापरलेली इंजिने व पंप.	हजारांत ..	168	2,359	7.1	'000 No.	Oil engines with pumps for irrigation purposes.
4. वन						Forests
4.1. एकूण वनव्याप्त क्षेत्र (१९७९-८०)	चौ. कि. मीटर	64,078	7,36,685	8.7	Sq. km.	Total forest area (1979-80)
5. उद्योग *						Industry *
5.1. कारखाने--						Factories—
(अ) चालू कारखाने (१९८१)	संख्या ..	16,594	1,48,971	11.1	No.	(i) Working factories (1981).
(आ) कामगारांची दैनिक सरासरी (१९८१)	हजारांत ..	1,192	7,052	16.9	'000 No.	(ii) Average daily no of workers (1981).
6. बोज * (१९८४-८५)						Electricity * (1984-85)
6.1. विजेचे उत्पादन ..	दशलक्ष कि.वॅ.तास	25,233	1,56,973	16.1	Million kwh.	Electricity generated.
6.2. विजेचा वापर ..	दशलक्ष कि.वॅ.तास	19,108	1,13,897	16.8	Million kwh.	Electricity consumed.
6.3. (अ) उद्योगाकरिता वापरलेली बोज	दशलक्ष कि.वॅ.तास	10,037	63,343	15.9	Million kwh.	(a) Industrial consumption.
(आ) औद्योगिक बोज वापराचे एकूण विजेच्या वापराशी शक्य प्रमाण.	टक्केवारी	52.6	55.6	..	Percentage	(b) Percentage of industrial consumption to total consumption.
7. बँका						Banking
7.1. बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) (डिसेंबर १९८५)	संख्या ..	4,879	52,721	9.3	No.	Banking offices (Scheduled commercial). (December 1985)
7.2. बँक कार्यालये असलेल्या शहरांची व गावांची संख्या (वर्गीकृत व्यापारी) (डिसेंबर १९८२)	संख्या ..	1,613	21,858	7.4	No.	Places having banking offices (Scheduled commercial) (December 1982)
8. राज्य/राष्ट्रीय उत्पन्न (१९८५-८६) ..						State/National Income(1985-86)
8.1. चालू किमतीनुसार उत्पन्न ..	कोटी रुपये ..	23,731**	1,95,707***	12.1	Crore Rs.	Income at current prices
8.2. चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न ..	रुपये ..	3,430**	2,596***	....	RS.	Per capita income at current prices.

* अस्थायी/Provisional.

** प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

*** शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीनिदर्शक काही निवडक निर्देशांक

राज्य	निव्वळ पिका- खालील क्षेत्रांचे दर शेतकऱ्या- मागील प्रमाण (हेक्टर) Net sown area per cultivator (Hectares)	कृषिकाम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांशी टक्केवारी Percentage of agricultural workers to total workers	जंगलव्याप्त क्षेत्राच्या दर हेक्टरी जंगल उत्पादनाचे मूल्य (रुपये) Value of forest produce per hectare of forest area (Rs.)	अनुसूचित जाती, जमाती आणि बौद्ध यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of scheduled castes, scheduled tribes and buddhists to total population	दरडोई अन्नधान्य उत्पादन (कि. ग्रॅ.) Foodgrains production per capita (kg.)	शिधा वाटप/ रास्त भावांच्या दुकानांची संख्या No. of fair price/ ration shops	छतांच्या बापराचे एकूण पिकांखालील क्षेत्रांशी दर हेक्टरी प्रमाण (कि. ग्रॅ.) Consumption of fertilizers per hectare of cropped area (kg.)
मंदर्म वर्ष किंवा दिनांक→ (1)	(1982-83) (2)	(1981) (3)	(1979-80) (4)	(1981) (5)	(सरासरी) (Average of 1982-83 to 1984-85) (6)	(१९८४ सुरुवातीचे) (Beginning of 1984) (7)	(1984-85) (8)
1. आंध्र प्रदेश	1.5	69.53	39	20.82	190	31,152	75.0
2. आसाम	N.A.	N.A.	28	N.A.	127	20,151	4.0
3. बिहार	0.9	79.07	62	22.82	123	38,711	35.9
4. गुजरात	2.3	60.12	101	21.40	142	10,591	46.3
5. हरियाणा	2.2	60.79	108	19.07	489	5,838	57.7
6. हिमाचल प्रदेश	0.6	70.80	122	37.46	223	2,763	22.9
7. जम्मू व काश्मीर	0.7	60.34	287	9.47	190	2,346	29.6
8. कर्नाटक	2.0	65.03	210	20.09	170	15,707	52.0
9. केरळ	2.5	41.30	327	11.04	48	12,000	43.9
10. मध्य प्रदेश	1.8	76.20	43	37.22	248	17,941	17.1
11. महाराष्ट्र	2.1	61.75	60	22.61	150	31,496	28.5
12. मणिपूर	0.4	68.59	2	28.59	184	1,256	15.6
13. मेघालय	0.5	72.54	4	81.19	109	2,007	14.3
14. नागालँड	0.6	73.09	18	84.06	137	185	1.7
15. ओरिसा	1.5	74.70	44	37.12	216	19,341	12.9
16. पंजाब	2.4	58.03	145	26.88	848	10,801	151.2
17. राजस्थान	2.4	68.91	20	29.26	238	12,511	11.2
18. सिक्कीम	0.9	63.41	7	57.76	215	1,065	13.5
19. तामीळनाडू	0.9	60.95	118	19.42	119	18,009	100.0
20. त्रिपुरा	0.9	67.29	15	46.23	178	917	8.2
21. उत्तर प्रदेश	0.9	74.50	91	21.41	244	23,756	65.1
22. पश्चिम बंगाल	1.2	54.99	51	27.90	141	18,824	54.8
भारत*	1.5†	66.52‡	70†	24.22‡	197†	3,02,266†	46.3†

* सिक्कीम वगळून आणि केंद्रशासित प्रदेश घेऊन/Excludes Sikkim and includes union territory.

† सिक्कीम घेऊन/Includes Sikkim N.A. = उपलब्ध नाही/Not Available.

‡ आसाम सोडून आणि सिक्कीम घेऊन/Excludes Assam and Includes Sikkim.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS FOR DIFFERENT STATES IN INDIA

दर हेक्टरमागे उत्पादन (किलोग्रॅममध्ये) Yield per hectare (in kg.) (P)					एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण पिकाखालील क्षेत्राची टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area (P)	कारखान्यातील कामगारांच्या सरासरी दैनिक उपस्थितीचे दर लाख लोकसंख्येशी प्रमाण (संख्या) Average daily employment of factory workers per lakh of population (No.) (P)	State
एकूण तृणधान्ये Total cereals	एकूण कडधान्ये Total pulses	एकूण अन्नधान्ये Total foodgrains	कापूस (रई) Cotton (lint)	ऊस (उसात) Sugarcane (in terms of cane)			
त्रैवाषिक सरासरी Triennial average (1982-83 to 1984-85)					(1982-83)	(1983)	← Reference year or date (1)
(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	
1,115	381	1,259	349	64,558	35.9	931	Andhra Pradesh.
1,036	415	1,036	85	43,764	16.6	430	Assam.
956	680	1,006	85	31,728	33.6	593	Bihar.
995	657	1,065	197	76,662	23.1	1,922	Gujarat.
1,190	530	1,708	272	42,099	59.3	1,623	Haryana.
1,065	224	1,192	73	15,600	17.0	310	Himachal Pradesh.
1,175	644	1,409	102	23,333	40.5	413	Jammu and Kashmir.
1,023	362	944	121	75,646	16.0	1,240	Karnataka.
1,155	639	1,602	283	10,692	13.2	1,074	Kerala.
919	509	762	51	35,575	11.5	760	Madhya Pradesh.
905	399	706	73	87,037	13.2	1,817	Maharashtra.
1,077	500	1,654	128	36,000	31.3	198	Manipur.
1,045	319	1,151	98	19,000	25.1	209	Meghalaya.
977	714	860	N.A.	26,833	41.5	N.A.	Nagaland.
927	597	890	146	62,827	22.9	411	Orissa.
1,261	670	2,894	244	39,410	86.1	1,366	Punjab.
898	437	698	255	42,126	20.0	504	Rajasthan.
995	880	1,047	N.A.	N.A.	12.0	N.A.	Sikkim.
1,086	351	1,339	297	92,736	49.6	1,621	Tamil Nadu.
1,126	333	1,346	340	45,000	10.0	796	Tripura.
1,094	883	1,399	141	45,325	46.9	462	Uttar Pradesh.
1,034	590	1,361	@@	43,969	22.8	1,600	West Bengal.
1,265†	534†	1,120†	158	55,420	29.1†	1,030	India.*

(P) अस्थायी/Provisional.

@ @ ५०० हून कमी/Less than 500

निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीनिदर्शक काही निवडक निर्देशांक—चालू

राज्य	उद्योग घंटातील उत्पादनाचे दरडोई मूल्य (रुपये) Gross output in industries per capita (Rs.) (P)	उद्योग घंटा मुळे होणारी दरडोई मूल्यवृद्धी (रुपये) Value added in industries per capita (Rs.) (P)	घरगुती कारणासाठी उपयोगात आणलेल्या विजेचा दरडोई वापर (कि.वॅ.ता.) Domestic consumption of electricity per capita (kwh.) (P)	एकूण औद्योगिक कारणासाठी उपयोगात आणलेल्या विजेचा दरडोई वापर (कि.वॅ.ता.) Industrial consumption of electricity per capita (kwh) (P)	वर्गीकृत वाणिज्य बँका Scheduled commercial banks		
					बँक कचेऱ्यांचे दर लाख लोकसंख्येशी प्रमाण (संख्या) No. of banking offices per lakh of population (No.)	दरडोई ठेवी (रुपये) Deposits per capita (Rs.)	दिलेले दरडोई कर्ज (रुपये) Bank credit per capita (Rs.)
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक→ (1)	(1981-82) (16)	(1981-82) (17)	(1984-85) (18)	(1984-85) (19)	December (1985) (20)	December (1985) (21)	December (1985) (22)
1. आंध्र प्रदेश ..	643.8	128.3	18.41	89.78	7.0	833	643
2. आसाम ..	353.4	69.0	4.85	24.88	4.3	438	229
3. बिहार ..	630.1	130.1	2.63	49.26	5.4	495	197
4. गुजरात ..	2,403.0	364.4	28.98	168.86	8.2	1,424	775
5. हरियाणा ..	1,825.0	343.9	29.18	81.67	7.5	1,059	723
6. हिमाचल प्रदेश ..	413.0	211.0	22.35	58.85	11.7	1,169	485
7. जम्मू आणि काश्मीर ..	188.2	39.2	27.28	29.19	10.9	1,252	511
8. कर्नाटक ..	800.7	178.7	34.59	125.14	9.5	1,036	897
9. केरळ ..	943.3	171.1	30.67	78.54	9.8	1,239	787
10. मध्य प्रदेश ..	575.7	149.8	12.37	107.88	6.4	528	319
11. महाराष्ट्र ..	2,670.9	533.2	41.15	152.35	7.1	2,365	2,011
12. मणिपूर ..	34.6	21.0	17.64	2.42	3.9	199	143
13. मेघालय ..	176.4	54.2	14.13	26.55	8.4	835	233
14. नागालँड ..	N.A.	N.A.	17.29	19.32	7.0	824	309
15. ओरिसा ..	491.4	86.9	5.86	95.34	6.0	358	311
16. पंजाब ..	1,814.2	252.3	39.93	160.50	10.9	2,446	1,115
17. राजस्थान ..	549.9	106.0	10.49	54.02	6.9	559	377
18. सिक्कीम ..	N.A.	N.A.	25.64	10.71	5.1	1,206	279
19. तामिळनाडू ..	1,638.8	293.8	22.08	121.71	7.5	1,029	966
20. त्रिपुरा ..	72.5	18.5	8.52	9.40	5.9	413	291
21. उत्तर प्रदेश ..	494.3	131.9	13.14	35.21	6.0	700	325
22. पश्चिम बंगाल ..	1,224.4	261.0	18.51	75.96	5.5	1,484	747
भारत*	1,061.4	209.7	20.81†	87.30†	7.0†	1,138†	746†

*सिक्कीम वगळून आणि केंद्रशासित प्रदेश घेऊन/Excludes Sikkim and includes union territory.
(P)—अस्थायी/Provisional. N. A.—उपलब्ध नाही/Not available.

†सिक्कीम घेऊन/Includes Sikkim.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS FOR DIFFERENT STATES IN INDIA—contd.

प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांचे दर हजार लोकसंख्येची प्रमाण (संख्या) Students in primary and secondary schools per thousand population (No.)	मोटर वाहनांचे दर लाख लोकसंख्येची प्रमाण (संख्या) Motor vehicles per lakh of population (No.) (P)	एकूण रस्त्याच्या लांबीचे दर शंभर चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळाची प्रमाण (किलोमीटर) Total road length per 100 sq. km. of area (Kilometers) (P)	चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per capita income at current prices (Rs.) (P)	प्राथमिक कृषि सहकारी पतपेढ्या, कर्ज घेणाऱ्या समासदांची एकूण समामदांची टक्केवारी Primary agricultural co-operative credit societies : percentage of borrowing members to total number of members	State
(1984-85)	(31-3-1985)	(31-3-1983)	(1984-85)	(June end 1983)	←Reference year or date
(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(1)
154	939	48	1,996	28	Andhra Pradesh.
175	512	41	1,821	2	Assam.
135	98	48	1,369	48	Bihar.
190	2,515	32	2,901	35	Gujarat.
163	1,434	55	3,296	60	Haryana.
217	809	37	2,316	17	Himachal Pradesh.
151	801	5	2,075	39	Jammu and Kashmir.
165	1,651	60	2,047	21	Karnataka.
210	918	270	2,076	38	Kerala.
155	686	26	1,716	63	Madhya Pradesh.
203	1,998	60	3,203	29	Maharashtra.
216	662	24	2,200	6	Manipur.
200	935	23	N.A.	16	Meghalaya.
244	624	38	N.A.	42	Nagaland.
142	389	77	1,534	21	Orissa.
168	3,112	95	3,835	69	Punjab.
142	834	22	1,838	38	Rajasthan.
216	340	16	N.A.	N.A.	Sikkim.
205	937	112	2,070	44	Tamil Nadu.
211	456	80	N.A.	19	Tripura.
143	649	53	1,764	33	Uttar Pradesh.
191	834	65	2,485	30	West Bengal.
167†	1,165†	47†	2,355†	36	India.*

(P) अस्थायी/Provisional.

भाग एक

पाहणी

PART I

SURVEY

१. स्थूल आढावा

देशाची आर्थिक स्थिती

१.१. लागोपाठ तिसऱ्या वर्षी १९८६ मध्ये देशात पाऊस सरासरीपेक्षा कमी झाला. तरीदेखील १९८६-८७ चे कृषि उत्पादन १९८५-८६ च्या उत्पादनापेक्षा जास्त असण्याची अपेक्षा आहे. १९८६ मधील औद्योगिक उत्पादनातील वाढ आधीच्या वर्षीपेक्षा थोडी कमी असेल. १९८६-८७ चे राष्ट्रीय उत्पन्न ४.५ ते ५ टक्क्यांनी वाढेल असा अंदाज आहे. १९८५-८६ चे उत्पन्न ५.१ टक्क्यांनी वाढले होते. ग्राहक तसेच घाऊक किमतीमधील १९८६-८७ तील वाढ १९८५-८६ पेक्षा जास्त होती.

१.२. अन्नधान्याचे १९८६-८७ मधील उत्पादन अंदाजे १५.२ कोटी टन असेल व ते १९८५-८६ च्या उत्पादनापेक्षा १ टक्क्याने जास्त असेल. उसाच्या उत्पादनात वाढ अपेक्षित आहे तर १९८५-८६ मध्ये गाठलेल्या उच्च पातळीवारी कापसाचे उत्पादन जाण्याची शक्यता आहे. १९८६-८७ चे एकूण कृषि उत्पादन १९८५-८६ मध्ये गाठलेल्या उच्च पातळीपेक्षा एक टक्क्याने जास्त असेल.

१.३. एप्रिल-ऑक्टोबर मधील औद्योगिक उत्पादन १९८६ मध्ये १९८५ च्या त्याच काळाच्या उत्पादनापेक्षा ७ ते ८ टक्क्यांनी जास्त होते. ही वाढ आधीच्या दोन वर्षांत झालेल्या वाढीपेक्षा थोडीशी कमी आहे.

१.४. विदेशी व्यापारातील तूट १९८५-८६ मध्ये ८,७४७ कोटी रुपये होती. त्या तुलनेत १९८६-८७ मध्ये परिस्थिती चांगली आहे. एप्रिल-सप्टेंबर, १९८६ मध्ये आधीच्या वर्षीपेक्षा आयात १.१ टक्क्याने (९,२३९ कोटी रुपये) जास्त होती. व निर्यात १३.१ टक्क्याने (५,८५७ कोटी रुपये) जास्त होती त्यामुळे विदेशी व्यापारातील तूट घटून ३,९६९ कोटी रुपयांवरून ३,३८२ कोटी रुपये झाली.

१.५. चलन पुरवठा १९८६-८७ मध्ये जास्त वेगाने वाढला. ३० जानेवारी, १९८७ पर्यंत तो १६ टक्क्याने वाढून १,३७,१४९ कोटी रुपये झाला. १९८५-८६ च्या त्याच काळात १४ टक्क्यांनी वाढ झाली होती.

१.६. घाऊक किमतीतील १९८६-८७ मधील वाढ १९८५-८६ च्या वाढीपेक्षा जास्त होती. २१ फेब्रुवारी, १९८७ ला संपलेल्या आठवड्याचा अखिल भारतीय घाऊक किमतीचा निर्देशांक मार्च, १९८६ च्या अखेरच्या निर्देशांकापेक्षा ५.७ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८५-८६ च्या त्याच कालावधीत निर्देशांक ३.९ टक्क्यांनी वाढला होता. एप्रिल-डिसेंबर १९८६ च्या मासिक निर्देशांकाची सरासरी १९८५ च्या त्याच कालावधीच्या सरासरीपेक्षा ५.३ टक्क्यांनी जास्त होती.

१.७. ग्राहक किमतीमुद्धा १९८६-८७ मध्ये जास्त वेगाने वाढल्या. मार्च ते डिसेंबर ह्या काळात औद्योगिक कामगारांचा अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक १९८६ मध्ये ७.८ टक्क्यांनी वाढला तर १९८५ मध्ये तो ७.५ टक्क्याने वाढला होता. एप्रिल-डिसेंबर, १९८६ च्या मासिक निर्देशांकाची सरासरी १९८५ च्या त्याच काळाच्या सरासरीपेक्षा ९.० टक्क्याने जास्त होती.

1. GENERAL APPRAISAL

Economic situation in the country.

1.1. For the third year in succession, the country received in 1986, below average rains. Yet, agricultural production in 1986-87 is expected to be higher than that in 1985-86. The growth in industrial production in 1986 would be slightly less than in the previous year. The increase in the National Income in 1986-87 is estimated to be between 4.5 to 5 per cent as against the growth of 5.1 per cent in 1985-86. The rise in 1986-87 of consumer prices and wholesale prices was higher than in 1985-86.

1.2. The production of foodgrains in 1986-87 is estimated at about 15.2 crore tonnes, one per cent higher than in 1985-86. Sugarcane production is expected to go up while cotton production is likely to go down from the peak level reached in 1985-86. The overall agricultural production in 1986-87 would be more by one per cent than the high reached in 1985-86.

1.3. Industrial production during April-October 1986 was higher by 7-8 per cent over that in the same-period of 1985. This growth rate is slightly less than that observed in the earlier two years.

1.4. Compared with 1985-86, when the deficit on foreign trade account rose to Rs. 8,747 crore, the outlook for 1986-87 is better. The imports in April-September, 1986 were higher by 1.1 per cent (Rs. 9,239 crore) and exports by 13.1 per cent (Rs. 5,857 crore) than those in the preceding year. As a result the trade deficit declined from Rs. 3,961 crore to Rs. 3,382 crore.

1.5. The money supply in 1986-87 expanded at an accelerated rate. It increased by 16 per cent upto 30th January, 1987 and stood at Rs. 1,37,149 crore. The increase in money supply in the corresponding period of 1985-86 was of 14 per cent.

1.6. The rise in wholesale prices in 1986-87 was higher than in 1985-86. The all-India wholesale price index number for the week ending 21st February, 1987 was higher by 5.7 per cent than that for end-March, 1986. In the corresponding period of 1985-86, it had increased by 3.9 per cent. The average of the monthly index numbers for April-December, 1986 was higher by 5.3 per cent than that for the corresponding period of 1985.

1.7. Consumer prices, too, increased at a faster rate in 1986-87. Between March and December, the all-India consumer price index number for industrial workers increased in 1986 by 7.8 per cent compared with the increase of 7.5 per cent in 1985. The average of the monthly index numbers for April-December, 1986 was 9.0 per cent higher than that for the corresponding period of 1985.

महाराष्ट्राची आर्थिक स्थिती

१.८. आधीच्या दोन वर्षांप्रमाणे १९८६-८७ मध्ये पर्जन्यमान प्रतिकूल होते त्यामुळे लागोपाठ तिसऱ्या वर्षी कृषि उत्पादनात घट झाली. १९८६-८७ मधील कृषि उत्पादनातील घट आधीच्या दोन वर्षांच्या घटीच्या तुलनेत जास्त मोठी असेल. औद्योगिक उत्पादन ह्यावर्षी ५ ते ६ टक्क्यांनी वाढण्याची शक्यता आहे. कृषि उत्पादनातील घट व औद्योगिक उत्पादनातील मंद वाढ ह्यामुळे यंदा स्थिर किमतीतील राज्य उत्पन्नात वाढ होण्याची शक्यता दिसत नाही. आधीच्या वर्षी ते ३.२ टक्क्यांनी वाढले होते. नागरी व ग्रामीण भागातील ग्राहक किमतींची सरासरी १९८५-८६ च्या तुलनेत १९८६-८७ मध्ये जास्त वेगाने वाढली.

१.९. महाराष्ट्राचे स्थिर किमतीतील (१९७०-७१) राज्य उत्पन्न १९८५-८६ मध्ये ३.२ टक्क्यांनी वाढले तर आधीच्या वर्षी ते १.० टक्क्याने वाढले होते. महाराष्ट्राचे चालू किमतीतील राज्य उत्पन्न १९८५-८६ मध्ये २३,७३१ कोटी रुपये व दरडोई उत्पन्न ३,४३० रुपये होते. त्यावर्षी भारताचे दरडोई उत्पन्न २,५९६ रुपये होते.

१.१०. लागोपाठ तिसऱ्या वर्षी १९८६-८७ मध्ये पाऊस अनिश्चित व अपुरा झाला. त्यामुळे राज्यात खरीप मोसमात २१९ तालुक्यांतील सुमारे १८ हजार खेड्यांची व रब्बी मोसमात ९५ तालुक्यांतील सुमारे ५ हजार खेड्यांची पीक पैसेवारी ५० पैसेपेक्षा कमी होती व अन्नधान्याचे उत्पादन जवळ जवळ १६ टक्क्यांनी घटून ७३ लाख टन होईल असा अंदाज आहे. कापूस, भुईमूग व ऊस या तीन नगदी पिकांचे उत्पादन १९८६-८७ मध्ये अनुक्रमे २६, १२ आणि १८ टक्क्यांनी घटेल असे दिसते. अन्नधान्य, भुईमूग व ऊस यांच्या उत्पादनात लागोपाठ तिसऱ्या वर्षी घट झाली.

१.११. एप्रिल-ऑक्टोबर या काळाचे वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील औद्योगिक उत्पादन १९८६ मध्ये १९८५ च्या तुलनेत ५ ते ६ टक्क्यांनी वाढण्याची शक्यता आहे. १९८५ चे उत्पादन आधीच्या वर्षीच्या उत्पादनाच्या तुलनेत सुमारे ५ टक्क्यांनी जास्त होते.

१.१२. ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रमाखाली राज्यातील जवळ जवळ ९४ टक्के खेडी व ९२ टक्के ग्रामीण लोकसंख्या आली. मार्च, १९८६ अखेर १०.१८ लाख पंपांचे विद्युतीकरण झाले होते. तो आकडा नोव्हेंबर, १९८६ अखेर १०.६३ लाख इतका वाढला. गेल्या वर्षी विजेच्या स्थापित क्षमतेत १४ टक्क्यांनी वीज निर्मितीत ९.२९ टक्क्यांनी आणि विजेच्या वापरात १० टक्क्यांनी वाढ झाली.

Maharashtra State's economic

1.8. As in the earlier two years, the weather conditions in 1986-87 were adverse, resulting in reduction in agricultural production in the State for the third year in succession. The fall in agricultural production in 1986-87 is expected to be steeper than in the earlier two years. Industrial production is expected to go up by between 5 to 6 per cent in this year. With agricultural production going down and industrial production increasing at a low rate, the State Income at constant prices might not show any increase in this year. In the earlier year it had increased by 3.2 per cent. The average retail prices, both in the urban and rural areas, increased at a faster rate than in 1985-86.

1.9. The State Income of Maharashtra for 1985-86 (at 1970-71 prices) increased by 3.2 per cent compared with the growth of about 1.0 per cent in 1984-85. At current prices, the State Income of Maharashtra in 1985-86 was Rs. 23,731 crore and the per capita income of Rs. 3,430 as against the per capita income of Rs. 2,596 in India in that year.

1.10. Rains in 1986-87 were erratic and insufficient for the third year in succession. Consequently, in the State, about 18 thousand villages in 219 talukas in *kharif* season and 5 thousand villages in 95 talukas in *rabi* season had crop paisewari below 50 paise. The foodgrains production is estimated to have gone down by nearly 16 per cent to about 73 lakh tonnes. The production of three major cash crops viz. cotton, groundnut and sugarcane, is also expected to have gone down by 26, 12 and 18 per cent respectively. The production of foodgrains groundnut and sugarcane has shown a fall for the third year in succession.

1.11. Industrial production in manufacturing sector in April-October, 1986 is expected to be higher by between 5 to 6 per cent than that in the corresponding period of the preceding year. The latter was higher by about 5 per cent than that in the year before.

1.12. The rural electrification programme has covered nearly 94 per cent of the villages in the State accounting for 92 per cent of the rural population. The number of pumpsets energised increased from 10.18 lakhs by the end of March, 1986 to 10.63 lakhs by the end of November, 1986. In the last year, the installed capacity and generation and consumption of electricity recorded an increase of 14 per cent, 9.29 per cent and 10 per cent respectively over 1984-85.

१.१३. मार्च, १९८६ ला संपलेल्या १२ महिन्यांत संघटित क्षेत्रातील रोजगार १.३ टक्क्यांनी वाढला. कारखानदारी क्षेत्रातील रोजगार ३० जून, १९८५ ला ११.४७ लाख होता. त्यात ०.८ टक्क्यांची घट होऊन ३० जून, १९८६ ला तो ११.३८ लाख झाला. ऑक्टोबर, १९८६ च्या अखेरीस रोजगार विनिमय पटावर असलेल्यांची संख्या २८.१६ लाख होती व तीत ७ महिन्यांत १०.६० टक्क्यांची वाढ दिसून आली. एप्रिल-सप्टेंबर, १९८६ ह्या काळात रोजगार हमी योजनेखाली १९८६ मध्ये ९.८७ कोटी श्रमदिन काम दिले गेले तर १९८५ मध्ये त्याच काळात ९.७३ कोटी श्रमदिन काम दिले गेले होते.

१.१४. पत पुरवठा करणाऱ्या संस्थांनी कृषि क्षेत्रास केलेल्या पत पुरवठ्यात १९८५-८६ मध्ये वाढ झाली. १९८५-८६ मध्ये प्राथमिक कृषि पत पुरवठा संस्थांनी त्यांच्या १६.५० लाख सभासदांना ३७० कोटी रुपयांची कर्जे दिली तर १९८४-८५ मध्ये १६.१६ लाख सभासदांना ३५९ कोटी रुपयांची कर्जे दिली होती. कर्ज घेणाऱ्या सभासदांचे सरासरी कर्ज १९८५-८६ मध्ये जवळ जवळ १९८४-८५ मधील कर्जा इतकेच होते.

१.१५. किमतीचा १९८६-८७ मधील कल १९८५-८६ सारखाच होता. मार्च ते डिसेंबर ह्या काळात नागरी भागातील ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकात १९८५ व १९८६ ह्या दोन्ही वर्षांत ६.५ टक्क्यांनी वाढ झाली तर ग्रामीण भागातील ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकात १९८६ मध्ये ७.५ टक्क्यांनी व १९८५ मध्ये ५.७ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९८५-८६ च्या शेवटच्या महिन्यात किमती चढतच होत्या व १९८६-८७ च्या सुरुवातीस किमतीची पातळी वाढलेली होती. एप्रिल ते डिसेंबर ह्या काळातील ग्राहक किमतीच्या मासिक निर्देशांकाच्या सरासरीची तुलना केली असता महाराष्ट्रातील नागरी भागातील किमती १९८६-८७ मध्ये १०.८ टक्क्यांनी व १९८५-८६ मध्ये ५.९ टक्क्यांनी वाढल्या. तसेच ग्रामीण भागातील किमती १९८६-८७ मध्ये ९.४ टक्क्यांनी व १९८५-८६ मध्ये ४.३ टक्क्यांनी वाढल्या.

१.१६. औद्योगिक संबंधात १९८६ मध्ये लक्षणीय सुधारणा झाली. औद्योगिक विवादामुळे १९८६ मध्ये वाया गेलेल्या श्रमदिनांची संख्या ५३ लक्ष असून ती आधीच्या वर्षाच्या संख्येच्या दोन तृतीयांश होती. परंतु १ जानेवारी, १९८७ रोजी संप व टाळेबंदीची संख्या ८७ होती तर वर्षापूर्वी ती ६३ होती तसेच त्यात गुंतलेल्या कामगारांची संख्या १ जानेवारी, १९८७ रोजी २२ हजार होती तर वर्षापूर्वी ती १३ हजार होती. काम थांबण्याच्या प्रकारात गुंतलेल्या कामगारांपैकी १ जानेवारी, १९८७ रोजी ७६ टक्के कामगार टाळेबंदीमुळे गुंतले होते तर वर्षापूर्वी ही टक्केवारी ५१ होती.

1.13. The number of persons employed in organised economic activity increased by 1.3 per cent in 12 months ending March, 1986. The employment in the factory sector which was 11.47 lakhs on 30th June, 1985 showed a marginal decrease of 0.8 per cent to 11.38 lakhs on 30th June, 1986. The number of unemployed on the live register of the Employment Exchanges stood at 28.16 lakhs at the end of October, 1986 showing an increase of 10.60 per cent in 7 months. The number of mandays worked under the Employment Guarantee Scheme in April-September, 1986 was 9.87 crores, slightly higher than the 9.73 crore mandays of work provided in April-September, 1985.

1.14. Advances to the agricultural sector by various credit agencies increased during 1985-86. The loans advanced by primary agricultural credit societies in 1985-86 stood at Rs. 370 crore to 16.50 lakh members as against the advances of Rs. 359 crore to 16.16 lakh members in 1984-85. The average loan per borrowing member in 1985-86 was nearly the same as in 1984-85.

1.15. The price behaviour in 1986-87 was similar to that in 1985-86. Between March and December the consumer price index number for urban areas increased by 6.5 per cent both in 1986 and 1985 and the consumer price index number for the rural areas increased by 7.5 per cent in 1986 and by 5.7 per cent in 1985. Prices in the closing months of 1985-86 continued to increase and the year 1986-87 opened on a higher level of prices. Comparing the average of the monthly index number of consumer prices for the period April to December in successive years, the price level in the urban areas of Maharashtra was higher by 10.8 per cent in 1986-87 and by 5.9 per cent in 1985-86 than the level in the corresponding preceding years. Similarly, in the rural areas, the price level was higher by 9.4 per cent in 1986-87 and by 4.3 per cent in 1985-86.

1.16. Industrial relations showed a marked improvement in 1986. The number of mandays lost in 1986 was 53 lakhs, nearly two-thirds of those lost in 1985. However, the number of strikes and lock-outs as on 1st January, 1987 was 87 as against 63, a year earlier and that of workers involved was 22 thousand as against 13 thousand. Of the workers involved in work-stoppages, lock-outs accounted for 76 per cent on 1st January, 1987 as against 51 per cent a year before.

२. लोकसंख्या

२.१. महाराष्ट्राची लोकसंख्या १९८१ च्या जनगणनेनुसार ६.२८ कोटी होती. १९८६ च्या मध्यापर्यंतची अंदाजित लोकसंख्या ७.०३ कोटी होती. १९८१ च्या जनगणनेनुसार क्षेत्रफळ आणि लोकसंख्या या दोन्ही बाबतीत महाराष्ट्र भारतातील तिसऱ्या क्रमांकाचे राज्य होते. क्षेत्रफळाचे बाबतीत मध्यप्रदेश व राजस्थान या दोन राज्यांनंतर तर लोकसंख्येच्या बाबतीत उत्तर प्रदेश व बिहार या दोन राज्यांनंतर महाराष्ट्राचा क्रमांक होता. महाराष्ट्रातील लोकसंख्येची घनता (दर चौ.कि.मी. मागे व्यक्तीची संख्या) २०४ होती व भारतात ती २२१ होती. घनतेच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा क्रमांक भारतात नववा होता. महाराष्ट्र व भारत ह्यांच्या लोकसंख्येच्या काही ठळक वैशिष्ट्यांबद्दलची आकडेवारी खालील तक्त्यात दर्शविली आहे.

2. POPULATION

2.1. The population of Maharashtra which was 6.28 crores according to the 1981 population census, is estimated to have increased to 7.03 crores by the middle of 1986. The State continued to be the third largest State in India, both in area, after Madhya Pradesh and Rajasthan, and in population, after Uttar Pradesh and Bihar as per 1981 census. The density of population (persons per sq. km.) was 204 for the State and 221 for India and it ranked ninth in the country in this respect. The data on some important features of the population of Maharashtra and India are given in the Table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1

लोकसंख्याविषयक आकडेवारी (१९८१ जनगणना)
Population statistics (1981 Population census)

बाब (1)	महाराष्ट्र Maharashtra (2)	भारत India (3)	Item (1)
(1) लोकसंख्या (कोटीमध्ये) —			Population (in crore)—
पुरुष	3.24	35.44	Male.
स्त्रिया	3.04	33.08	Female.
एकूण	6.28	68.52	Total.
(2) दशकाचा वृद्धीदर (१९७१-८१) (टक्के) ..	24.54	25.00	Decadal growth rate (1971-81) (Per cent).
(3) लोकसंख्येची घनता (दर चौरस कि.मी.मागे संख्या) ..	204	221*	Density (No. per sq.km.).
(4) स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) ..	937	933	Sex-Ratio (No. of females per thousand males).
(5) साक्षरता (टक्के)	47.18	36.23@	Literacy (Per cent).
(6) नागरी लोकसंख्या (एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी) ..	35.03	23.31	Urban Population (Percentage to total).

* जम्मू व काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir. @ असाम वगळून/Excluding Assam.

२.२. लोकसंख्येची वाढ.—महाराष्ट्राची लोकसंख्या १९४१ पासून १९७१ पर्यंत वेगाने वाढत होती व वृद्धीदर भारताच्या वृद्धीदरापेक्षा जास्त होता. गेल्या दशकात मात्र महाराष्ट्राचा वृद्धीदर (२४.५४) आधीच्या दशकाच्या दरापेक्षा (२६.८९) कमी झाला, आणि तो भारताच्या दरापेक्षाही (२५.००) किंचित कमी झाला होता.

२.३. कुटुंबाचे आकारमान.—संस्था कुटुंबे वगळता राज्यामधील कुटुंबांची संख्या, १९८१च्या जनगणनेनुसार १.१७ कोटी व त्यांची लोकसंख्या ६.२२ कोटी होती. यावरून १९८१ मध्ये कुटुंबाचे सरासरी आकारमान ५.३४ व्यक्ती म्हणजे १९७१ मधील ५.३३ व्यक्ती पेक्षा थोडेसे अधिक होते.

२.४. स्त्री-पुरुष-प्रमाण.—महाराष्ट्रातील स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) या शतकाच्या सुरवातीपासून

2.2. Growth of population.—The population of Maharashtra increased at an accelerated rate between 1941 and 1971, and the rate of growth was higher than that of India. During the last decade, the decadal growth rate of the State, however, declined to 24.54 from 26.89 of the earlier decade, and was also marginally lower than that of India (25.00).

2.3. Household size.—The number of households (excluding institutional households) in the State was 1.17 crore according to 1981 population census, and their population 6.22 crores. Based on this, the household size in 1981 was 5.34, marginally higher than that (5.33) in 1971.

2.4. Sex ratio.—The sex-ratio, that is the number of females per 1,000 males, had been continuously declining

सातत्याने घटत चालले होते. हे प्रमाण १९०१ साली ९७८ होते ते १९७१ मध्ये ९३० झाले. १९८१ च्या जनगणनेत मात्र या घटीचा कल उलट झाला व स्त्री-पुरुष प्रमाण ९३७ झाले. स्त्री-पुरुष प्रमाणाचा तसाच कल भारतात दिसून आला व १९८१ मध्ये हे प्रमाण ९३३ झाले.

२.५. **नागरीकरण.**—महाराष्ट्रातील नागरीकरणाचे प्रमाण देशातील प्रमाणापेक्षा सतत जास्त आहे. १९८१ मध्ये राज्यातील नागरी लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या ३५.०३ टक्के होती तर ती भारतात २३.३१ टक्के होती. बृहन्मुंबई ह्या संपूर्ण नागरी जिल्ह्याव्यतिरिक्त नागपूर (५६.७४), पुणे (४७.३३) व ठाणे (४४.३८) ह्या जिल्ह्यांची नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी जास्त होती. राज्यातील नागरी लोकसंख्येच्या ३७.४५ टक्के लोकसंख्या फक्त बृहन्मुंबई जिल्ह्यात होती.

२.६. **भागासवर्गीय लोकसंख्या.**—जनगणना १९८१ नुसार राज्यातील अनुसूचित जातीची (नवबौद्ध सोडून) लोकसंख्या ४४.८० लाख, अनुसूचित जमातीची, ५७.७२ लाख व बौद्धधर्मीयांची, ३९.४६ लाख होती. महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व बौद्ध धर्मीयांची लोकसंख्या अनुक्रमे ७.१ टक्के, ९.२ टक्के व ६.३ टक्के होती. अनुसूचित जातीची सुमारे ६९ टक्के, अनुसूचित जमातीची सुमारे ९० टक्के व बौद्धधर्मीयांची सुमारे ६६ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात रहात होती.

२.७. **धर्मानुसार लोकसंख्या.**—राज्यात सात प्रमुख धर्म होते. त्यापैकी मुख्य धर्म हिंदू असून त्या धर्माचे सर्वांत जास्त म्हणजे ५.१ कोटी (राज्यातील एकूण लोकसंख्येच्या ८१.४ टक्के) लोक होते. त्याखालोखाल ५८ लाख (९.३ टक्के) लोक मुस्लिम होते व ३९ लाख (६.३ टक्के) लोक बौद्ध धर्मीय होते. इतर प्रमुख धर्म म्हणजे ९ लाख (१.५ टक्के) लोक जैनधर्मीय, ८ लाख (१.३ टक्के) ख्रिश्चन धर्मीय व ५७ हजार (०.१ टक्के) पारसी धर्मीय होते.

२.८. **स्थलांतर.**—राज्यात स्थलांतरित झालेल्या व्यक्तींची (म्हणजेच राज्याबाहेर जन्मलेल्या परंतु सध्या राज्यात राहणाऱ्यांची) संख्या १९८१ च्या जनगणनेनुसार ४६.३३ लाख होती व राज्याबाहेर स्थलांतरित झालेल्यांची संख्या १४.९० लाख होती. अशाप्रकारे निव्वळ स्थलांतरितांची संख्या ३१.४३ लाख असून त्यापैकी १९.७७ लाख पुरुष व ११.६६ लाख स्त्रिया होत्या. १९७१-८१ ह्या दशकात महाराष्ट्रातील निव्वळ स्थलांतरितांची संख्या ८.६० लाख होती. त्यापैकी ४.९५ लाख पुरुष व ३.६५ लाख स्त्रिया होत्या.

२.९. **वयानुसार लोकसंख्या.**—१९८१च्या जनगणनेच्या माहितीच्या ५ टक्के नमुन्यावर आधारित वयोगटानुसार लोकसंख्येच्या वर्गीकरण-वहन असे आढळते की ७५.२५ लाख (११.९८ टक्के) लोकसंख्या ०-४ वयोगटातील होती व १.६५ कोटी (२६.३४ टक्के) ५ ते १४ वयोगटात होती. १५-५९ वयोगटातील लोकसंख्या ३.८३ कोटी (५५.२८ टक्के) व ६० किंवा अधिक वयोगटातील लोकसंख्या ४०.१७ लाख (६.४० टक्के) होती.

in the State since the beginning of this century, from 978 in 1901 to 930 in 1971. In 1981, however, the trend was reversed and the sex-ratio increased to 937. A similar trend was observed in India and in 1981 the sex-ratio at the national level was 933.

2.5. **Urbanisation.**—The degree of urbanisation in the State has been higher than that in the country all along and 35.03 per cent of the State's population was urban in 1981 as against 23.31 per cent at the national level. Besides Greater Bombay, a wholly urban district, other districts with high percentage of urban population were Nagpur (56.74), Pune (47.33) and Thane (44.38). Greater Bombay alone accounted for 37.45 per cent of the urban population of Maharashtra.

2.6. **Backward class population.**—The population of scheduled castes (which does not include that of neo-Buddhists) was 44.80 lakhs, that of scheduled tribes, 57.72 lakhs and of Buddhists, 39.46 lakhs in 1981 in the State. The percentage of scheduled castes population to the total was 7.1, of scheduled tribes population 9.2 and of Buddhist population 6.3 in 1981. About 69 per cent of the scheduled castes population, 90 per cent of the scheduled tribes population and 66 per cent of the Buddhist population was in the rural areas.

2.7. **Population by religion.**—There were seven major religions in the State. Of these, the most prominent was Hindu which accounted for 5.1 crore persons (81.4 per cent of the population of the State) followed by Muslim, 58 lakh persons (9.3 per cent) and Buddhist, 39 lakh persons (6.3 per cent). Other major religions were Jain, 9 lakh persons (1.5 per cent), Christian, 8 lakh persons (1.3 per cent) and Zoroastrian 57 thousand persons (0.1 per cent).

2.8. **Migration.**—The number of in-migrants in Maharashtra (i.e. those born out of Maharashtra and staying in the State) in 1981 census was 46.33 lakhs and that of out-migrants was 14.90 lakhs. The number of net migrants was thus 31.43 lakhs of which 19.77 lakhs were males and 11.66 lakhs were females. In 1971-81 decade, the net migrants into Maharashtra numbered 8.60 lakhs. Of these, 4.95 lakhs were males and 3.65 lakhs were females.

2.9. **Population by age.**—Age-groupwise breakdown of the population of the State, based on 5 per cent sample data, shows that in 1981 there were 75.25 lakh persons (11.98 per cent) in the age-groups 0-4, 1.65 crore persons (26.34 per cent) in the age-groups 5-14, 3.83 crore persons (55.28 per cent) in the age-group 15-59 and 40.17 lakh persons (6.40 per cent) of age 60 and above.

३. राज्य उत्पन्न

३.१. चालू किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न.—प्राथमिक अंदाजानुसार १९८५-८६ मध्ये चालू किंमतीनुसार राज्यांतर्गत निव्वळ उत्पन्न अथवा राज्य उत्पन्न २३,७३१ कोटी रुपये आहे. १९८४-८५ मध्ये ते २१,७२६ कोटी रुपये होते. म्हणजेच ते एका वर्षांमध्ये जवळजवळ ९ टक्क्यांनी वाढले आहे. राज्य उत्पन्नातील वाढीमध्ये प्राथमिक, दुय्यम व तृतीय या तिन्ही विभागांचा वाटा जवळजवळ सारखा असतो. परंतु १९८५-८६ मध्येही चालू राहिलेल्या अवर्षणामुळे एकूण वाढीच्या २,००५ कोटी रुपयांमधील प्राथमिक विभागाचा वाटा फक्त १५० कोटी रुपयांचा होता. दुय्यम आणि तृतीय क्षेत्रामधील वाढ अनुक्रमे ८९६ कोटी रुपये व ९५९ कोटी रुपये होती. १९८५-८६ मध्ये चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न ३,४३० रुपये अंदाजण्यात आले. या उलट १९८४-८५ मध्ये ते ३,२०३ रुपये होते.

३.२. स्थिर किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न.—१९८५-८६ मध्ये स्थिर किंमतीनुसार (१९७०-७१ आधारभूत) अंदाजित राज्य उत्पन्न ७,११८ कोटी रुपये आहे. ते १९८४-८५ च्या ६,८९९ कोटी रुपये उत्पन्नाच्या अंदाजापेक्षा ३.२ टक्क्यांनी अधिक आहे. आधीच्या वर्षा-पेक्षा १९८५-८६ मध्ये झालेली ही वाढ, प्राथमिक विभागातील २.३ टक्के घट, दुय्यम विभागातील ६.७ टक्के वाढ व तृतीय विभागातील ३.६ टक्के वाढ यामुळे झाली आहे. १९७०-७१ च्या किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न १९८४-८५ मध्ये १,०१७ रुपये होते ते १९८५-८६ मध्ये १,०२९ रुपये झाले.

३.३. दीर्घ मुदतीतील कल.—१९७०-७१ ते १९८३-८४ या १३ वर्षांच्या कालावधीत दीर्घ मुदतीतील वृद्धीदर प्रतीवर्षी सुमारे ५ टक्के होता. १९८४-८५ व १९८५-८६ या दोन्ही वर्षांतील अवर्षण आणि कारखानदारी क्षेत्रातील मंद वृद्धी या कारणाने १९७०-७१ ते १९८५-८६ या कालावधीत दीर्घ मुदतीतील वृद्धीदर ४.६ टक्के इतका झाला. १९८६-८७ या वर्षांमुद्धा अवर्षणाची परिस्थिती चालू राहिल्यामुळे वृद्धीदर आणखी कमी होण्याची शक्यता आहे. १९७०-७१ ते १९८३-८४ या १३ वर्षांच्या कालावधीतील दरडोई राज्य उत्पन्नाचा वृद्धीदर २.६ टक्के होता. १९८५-८६ पर्यंतच्या १५ वर्षांच्या कालावधीमध्ये मात्र हा वृद्धीदर कमी होऊन २.३ टक्के इतका झाला.

३.४. स्थिर (१९७०-७१) किंमतीनुसार तिन्ही विभागातील उत्पन्नाचे वृद्धीचे कल एकसारखे नाहीत. जरी प्राथमिक विभागातील उत्पन्न १९७०-७१ मधील १,१०९ कोटी रुपयांवरून १९८५-८६ मध्ये १,६९९ कोटी रुपयांपर्यंत वाढले असले तरी दरम्यानच्या काळात त्यामध्ये चढउतार झाले होते. १९८३-८४ मध्ये ते १,८२५ कोटी रुपये इतक्या अधिकतम पातळीवर येऊन पुढे ते कमी होत गेले. प्राथमिक क्षेत्रातील १९८३-८४ पर्यंतची दीर्घ मुदतीतील वृद्धी ४.६ टक्के होती वर उल्लेखिलेल्या कारणामुळे दीर्घ मुदतीतील १९८५-८६ पर्यंतचा वृद्धीदर कमी होऊन तो ३.८ टक्के इतका झाला. दुय्यम विभागातील १९८२-८३ पर्यंतचा वृद्धीदर ५.३ टक्के होता. त्यानंतर १९८३-८४, १९८४-८५ आणि १९८५-८६ मध्ये वार्षिक वृद्धीदर अनुक्रमे २.९ टक्के, १.२ टक्के आणि ६.७ टक्के होते. ह्यामुळे १९७०-७१ ते १९८५-८६ या १५ वर्षांच्या कालावधीत दुय्यम विभागातील दीर्घ-कालीन वृद्धीदराला घट होऊन तो ४.८ टक्के इतका झाला. तृतीय क्षेत्रात या कालावधीत सातत्याने वाढ दिसून आली. १५ वर्षांच्या कालावधीत चक्रवाढ वृद्धी ५.१ टक्के होती.

3. STATE INCOME

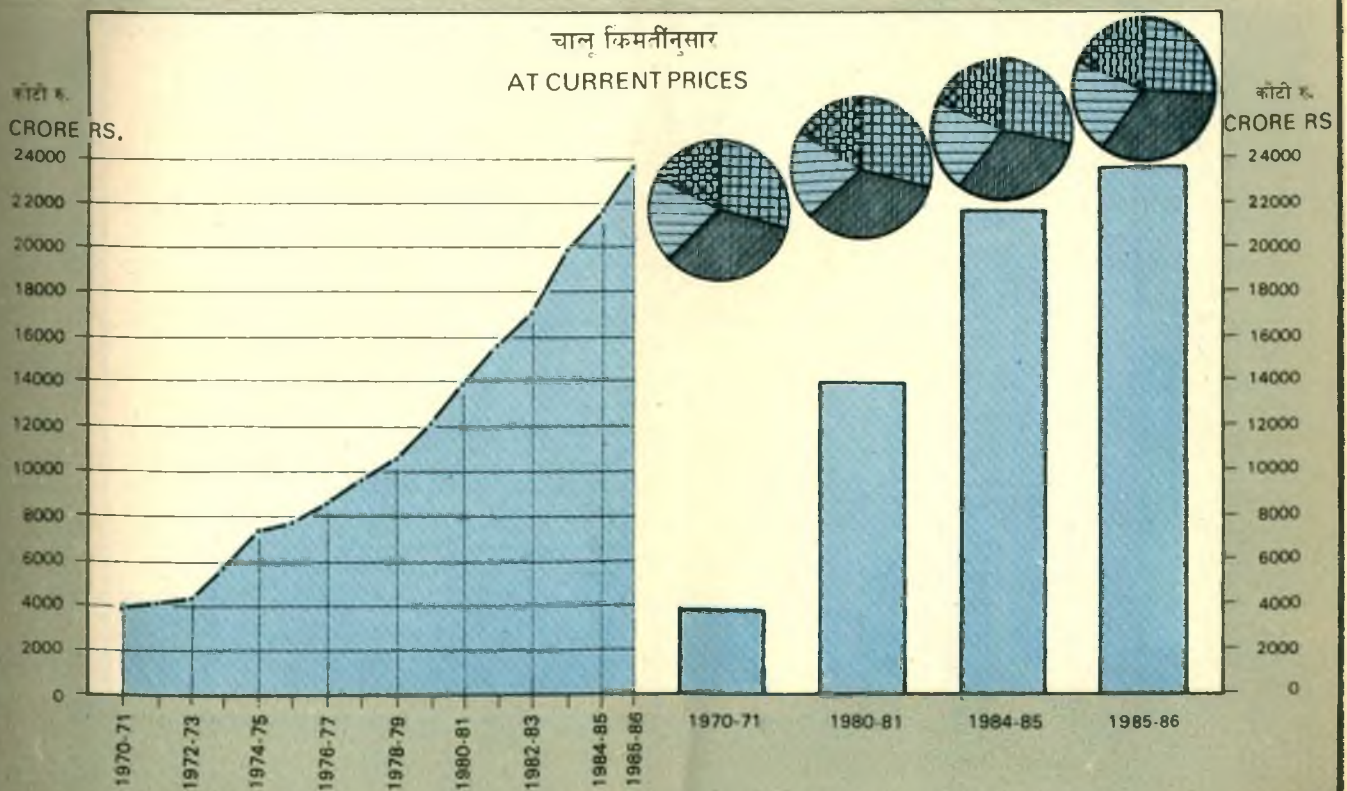
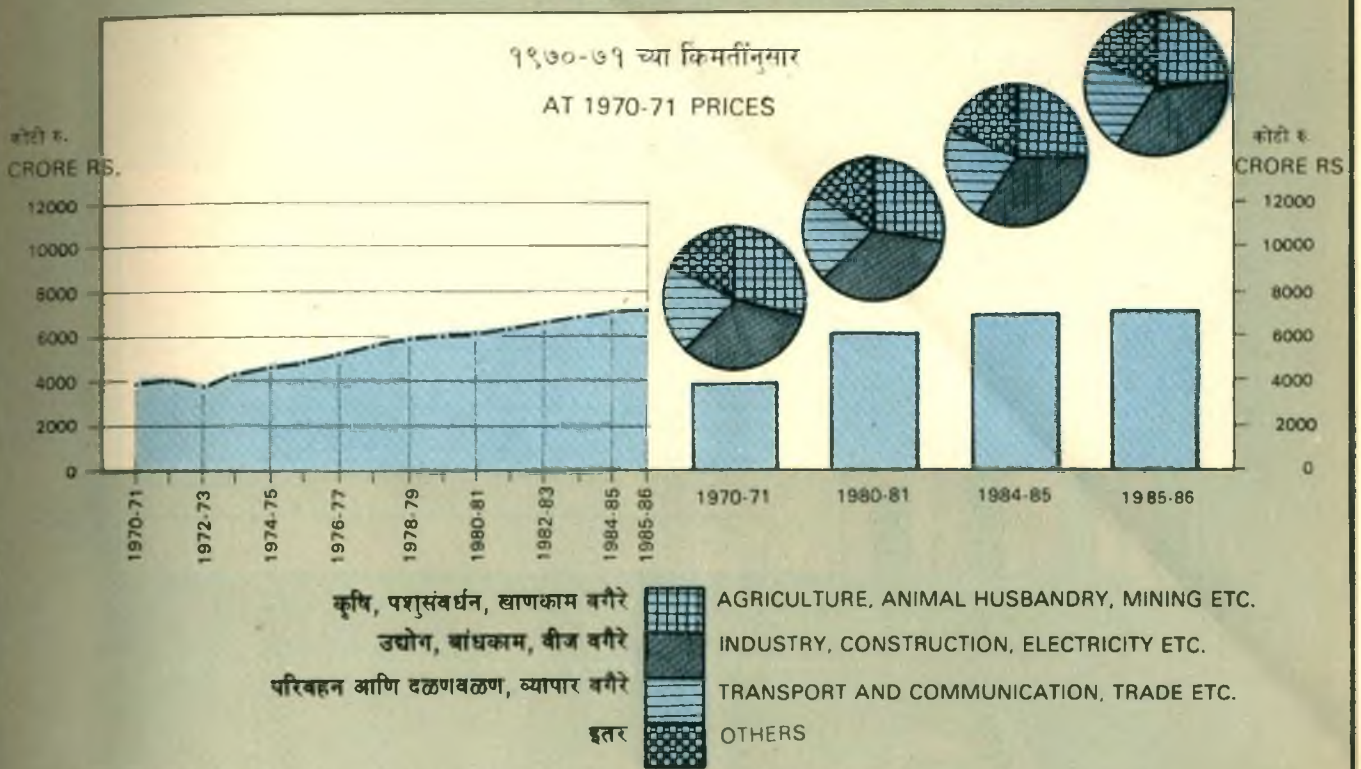
3.1. *State Income at current prices.*—The preliminary estimate of the Net Domestic Product or State Income at current prices is Rs. 23,731 crore for 1985-86 as against Rs. 21,726 crore for 1984-85, marking an increase of nearly 9 per cent in one year. The increase in the State Income is roughly equally distributed in the three sectors, viz. primary, secondary and tertiary but because of the drought which continued in 1985-86, the contribution of the primary sector in the increase of Rs. 2,005 crore was Rs. 150 crore only. The increases in the secondary and tertiary sectors were respectively Rs. 896 crore, and Rs. 959 crore. The *per capita* State Income at current prices is estimated at Rs. 3,430 for 1985-86 as against Rs. 3,203 in 1984-85.

3.2. *State Income at constant prices.*—At constant prices (1970-71), the State Income in 1985-86 is estimated at Rs. 7,118 crore showing an increase of about 3.2 per cent over Rs. 6,899 crore of 1984-85. This performance in 1985-86 is marked by a decline of 2.3 per cent in primary sector, a 6.7 per cent increase in the secondary and a 3.6 per cent increase in the tertiary sectors over the previous year. The *per capita* State Income at 1970-71 prices increased from Rs. 1,017 in 1984-85 to Rs. 1,029 in 1985-86.

3.3. *Long term trend.*—The long term growth rate of the State Income in the 13 year period 1970-71 to 1983-84 was about 5 per cent per annum. The drought conditions in 1984-85 and 1985-86 coupled with slower growth in the manufacturing sector have reduced the long term growth rate to 4.6 per cent in the period 1970-71 to 1985-86. The growth rate is likely to decline even further on account of the continued drought situation in 1986-87 also. The growth rate of the *per capita* State Income in the 13 year period 1970-71 to 1983-84 was 2.6 per cent. In the 15 year period upto 1985-86, however, this growth rate has reduced to 2.3 per cent.

3.4. The trend in the growth of income at constant (1970-71) prices is not uniform for all the three sectors. Though the income from the primary sector increased from Rs. 1,109 crore in 1970-71 to Rs. 1,699 crore in 1985-86, it showed fluctuations in the intervening period, attaining a maximum level of Rs. 1,825 crore in 1983-84 and showing a decline thereafter. The long term growth in the primary sector upto 1983-84 was 4.6 per cent. The reasons stated above have caused a decline in the long term growth upto 1985-86 to 3.8 per cent. As regards the secondary sector, the growth rate upto 1982-83 was 5.3 per cent. Thereafter the annual growth rates in the years 1983-84, 1984-85 and 1985-86 were 2.9, 1.2 and 6.7 per cent respectively. This has resulted in a fall in the long term growth rate in the secondary sector to 4.8 per cent in the 15 year period 1970-71 to 1985-86. In the tertiary sector there has been a steady growth over the years. The compound growth rate in the 15 year period was 5.1 per cent.

राज्य उत्पन्न STATE INCOME

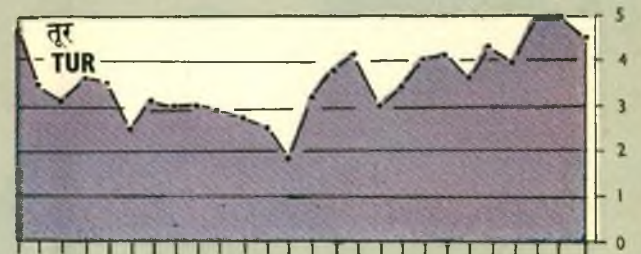
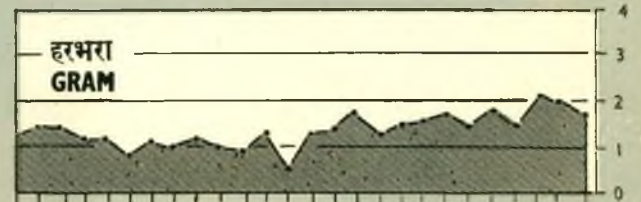
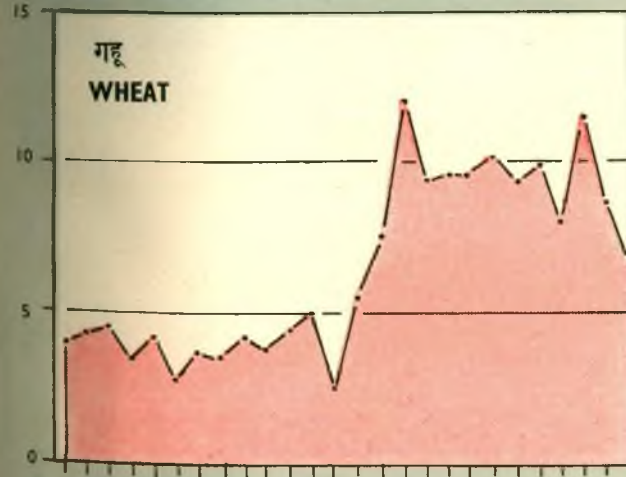
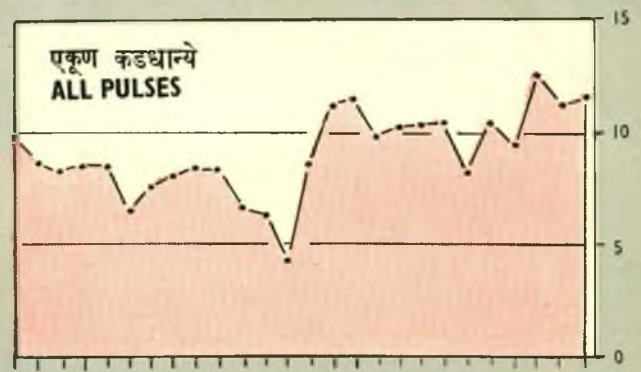
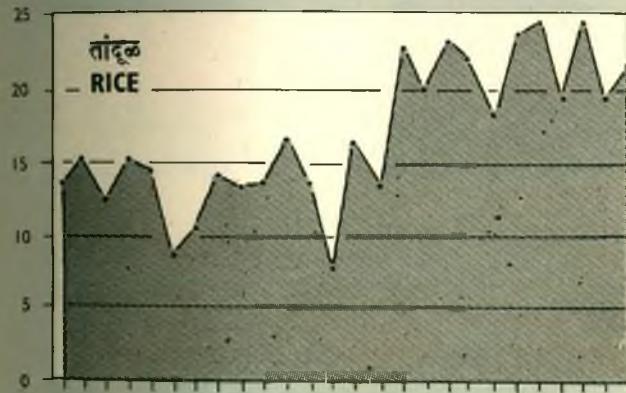
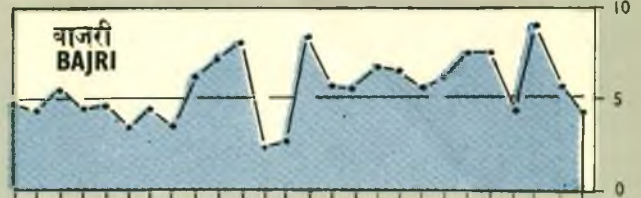
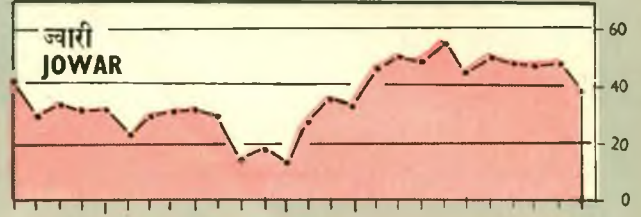
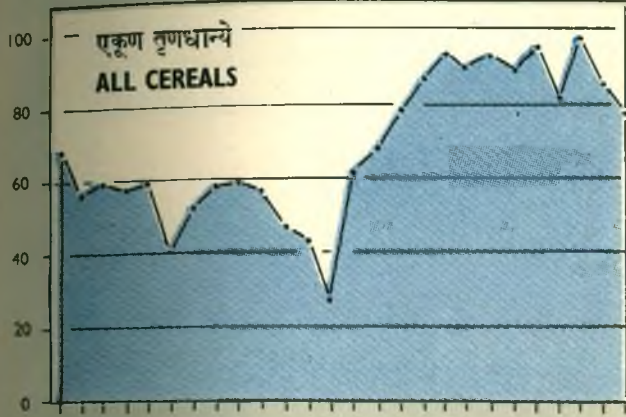

अन्नधान्य उत्पादन

FOODGRAINS PRODUCTION

तृणधान्ये आणि कडधान्ये
CEREALS & PULSES

(आकडे लक्ष भेदिक टनांत दिले आहेत)
(FIGURES IN LAKH TONNES)

1960-61 1962-63 1964-65 1966-67 1968-69 1970-71 1972-73 1974-75 1976-77 1978-79 1980-81 1982-83 1984-85 1985-86

1960-61 1962-63 1964-65 1966-67 1968-69 1970-71 1972-73 1974-75 1976-77 1978-79 1980-81 1982-83 1984-85 1985-86

३.५. राष्ट्रीय उत्पन्नाशी तुलना.--१९८५-८६ मध्ये चालू किमतीनुसार अंदाजित राष्ट्रीय उत्पन्न १,९५,७०७ कोटी रुपये आहे, तर राज्य उत्पन्न २३,७३१ कोटी रुपये आहे. याच वर्षातील चालू किमतीनुसार दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न २,५९६ रुपये आहे, तर दरडोई राज्य उत्पन्न ३,४३० रुपये आहे. दरडोई राज्य उत्पन्न जास्त असण्याचे कारण म्हणजे राज्यातील संगठित कारखानदारीचे प्रामुख्य हे आहे. या कारखानदारीतील बव्हंश भाग, मुंबई-ठाणे-पुणे या पट्ट्यातच एकवटलेला आहे.

३.६. गेल्या १६ वर्षातील स्थिर किमतीनुसार राज्य उत्पन्न आणि दरडोई राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न आणि दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न यांचे अंदाज पुढील तक्त्यात दिले आहेत. राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न यांचे चालू व स्थिर किमतीनुसार विभागवार तपशील या प्रकाशनातील भाग २ तक्ता क्र. ४ ते ७ मध्ये दर्शविला आहे.

3.5. *Comparison with National Income.*—The National Income at current prices is estimated at Rs. 1,95,707 crore in 1985-86 as against the State Income of Rs. 23,731 crore during the year. The corresponding *per capita* National Income at current prices works out at Rs. 2,596 as against the *per capita* State Income of Rs. 3,430. The higher *per capita* State Income is largely the result of the prominence of the organised manufacturing activity in the State, a large part of which is concentrated in Bombay-Thane-Pune belt.

3.6. The last 16 years' estimates of State Income and *per capita* State Income at constant prices and that of National Income and *per capita* National Income are given in the following table. The sector-wise details of State Income and National Income at current and at constant prices are presented in tables 4 to 7 of Part-II of this publication.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2

स्थिर (१९७०-७१) किंमतीनुसार काढलेले राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न यांचे कल

Trends in State Income and National Income at constant (1970-71) prices

वर्ष Year	महाराष्ट्र Maharashtra		भारत India	
	राज्य उत्पन्न (कोटी रुपयांत) State Income (Rs. in crore)	दरबोई उत्पन्न (रुपये) Per capita Income (Rs.)	राष्ट्रीय उत्पन्न (कोटी रुपयांत) National Income (Rs. in crore)	दरबोई उत्पन्न (रुपये) Per capita Income (Rs.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1970-71	3,876 (100·0)	783·1 (100·0)	34,235 (100·0)	632·8 (100·0)
1971-72	3,982 (102·7)	785·6 (100·3)	34,713 (101·4)	626·6 (99·0)
1972-73	3,776 (97·4)	728·8 (93·1)	34,215 (99·9)	603·4 (95·4)
1973-74	4,229 (109·1)	798·7 (102·0)	36,033 (105·3)	621·3 (98·2)
1974-75	4,628 (119·4)	855·0 (109·2)	36,590 (106·9)	617·0 (97·5)
1975-76	4,859 (125·4)	878·4 (112·2)	40,274 (117·6)	663·5 (104·9)
1976-77	5,121 (132·1)	905·8 (115·7)	40,429 (118·1)	652·1 (103·0)
1977-78	5,540 (142·9)	958·6 (122·4)	44,046 (128·7)	694·7 (109·8)
1978-79	5,916 (152·6)	1,001·6 (127·9)	46,533* (135·9)	717·0* (113·3)
1979-80	6,001 (154·8)	994·1 (126·9)	44,136* (128·9)	664·7* (105·0)
1980-81*	6,060 (156·4)	970·1 (123·8)	47,414 (138·5)	698·3 (110·4)
1981-82*	6,333 (163·4)	996·1 (127·2)	49,934 (145·9)	719·5 (113·7)
1982-83*	6,550 (169·0)	1,008·1 (128·7)	51,154 (149·4)	721·5 (114·0)
1983-84*	6,858 (176·9)	1,032·6 (131·9)	55,300 (161·5)	763·8 (120·7)
1984-85*	6,899 (178·0)	1,017·1 (129·9)	57,243 (167·2)	774·6 (122·4)
1985-86	7,118@ (183·6)	1,028·9@ (131·4)	60,143† (175·7)	797·7† (126·1)

* अस्थायी./Provisional.

@ प्राथमिक./Preliminary.

† शीघ्र अंदाज./Quick estimates.

टीप—कंसातील आकडे १९७०-७१ या वर्षाच्या आकड्यांशी टक्केवारी दर्शवतात.

Note—Figures in brackets indicate percentages to 1970-71 figures.

४.१. महाराष्ट्राचे भारतातील स्थान.—भारतातील तसेच सर्व राज्यातील पिकांखालील क्षेत्रासंबंधीची आकडेवारी १९८२-८३ या वर्षाकरिता उपलब्ध आहे. त्या वर्षी लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्राच्या बाबतीत भारतामध्ये महाराष्ट्राचा क्रमांक दुसरा होता. तर लागवडीखालील एकूण क्षेत्राच्या बाबतीत तिसरा होता. देशातील लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्रापैकी १३ टक्के व एकूण क्षेत्रापैकी १२ टक्के क्षेत्र महाराष्ट्रात होते. दरडोई जमिनीचे महाराष्ट्रातील प्रमाण भारतातील प्रमाणापेक्षा अधिक होते. १९८०-८१ मध्ये महाराष्ट्रात दरडोई निव्वळ क्षेत्र ०.२९ हेक्टर व एकूण लागवडीखालील क्षेत्र ०.३२ हेक्टर होते. तर भारताचे बाबतीत हे क्षेत्र अनुक्रमे ०.२० व ०.२५ हेक्टर होते. त्यावर्षी महाराष्ट्रातील कृषि क्षेत्रात काम करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीमागे निव्वळ व एकूण लागवडीखालील क्षेत्र भारतापेक्षा अधिक म्हणजे १.२२ हेक्टर व १.३५ हेक्टर होते. तर भारताच्या बाबतीत ते अनुक्रमे ०.९३ व १.१५ हेक्टर असे होते. जमिनीची उत्पादकता महाराष्ट्रात कमी आहे. १९८२-८३ मध्ये देशातील अन्नधान्याखालील एकूण क्षेत्रापैकी ११ टक्के व कपाशीखालील क्षेत्रापैकी ३३ टक्के क्षेत्र महाराष्ट्रात होते तरी पण भारतातील उत्पादनाशी तुलना करता अन्नधान्याच्या उत्पादनाच्या सात टक्के व कपाशीच्या उत्पादनाच्या २१ टक्के उत्पादन महाराष्ट्रामध्ये झाले होते. उत्पादकतेतील ही कमतरता मुख्यतः राज्यात सिंचन सोयी अल्प प्रमाणावर उपलब्ध असल्यामुळे आहे. १९८२-८३ साली राज्यात लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्राच्या १० टक्के व एकूण क्षेत्राच्या १३ टक्के क्षेत्र ओलिताखाली होते, तर भारताच्या बाबतीत हीच टक्केवारी दोन्ही प्रकारच्या क्षेत्राकरिता अनुक्रमे २८ व ३० होती. म्हणून महाराष्ट्रातील शेती प्रामुख्याने अनिश्चित अशा पावसावर अवलंबून आहे. त्याशिवाय राज्याचे विस्तृत पट्टे पर्जन्य-छायेत येतात व राज्यातील ३०३ तालुक्यांपैकी ९० तालुक्यांना वारंवार अवर्षणास तोंड द्यावे लागते.

४.२. लागोपाठ तिसऱ्या वर्षी १९८६-८७ मध्ये नैऋत्य मोसमी पाऊस अनिश्चित स्वरूपाचा होता. थोडासा पाऊस पडल्यानंतर बराच काळ कोरडा गेल्यामुळे राज्यात बहुतेक सर्व भागांतील पिकांवर अनिष्ट परिणाम झाला. १४ जून, १९८६ रोजी पावसाला सुरुवात होऊन १७ जून, १९८६ ला संपूर्ण राज्यात पाऊस पडू लागला. राज्याच्या दक्षिण भागात सर्वदूर मध्यम पाऊस पडला तर राज्याच्या इतर भागात तुरळक व माफक प्रमाणात पाऊस पडला. जूनच्या चौथ्या आठवड्यात राज्यात पुन्हा सर्वदूर पाऊस पडला. भात व नाचणीच्या पिकांच्या पेरण्या पूर्ण करण्यात आल्या तरी जुलैच्या पहिल्या आठवड्यातील पाऊस बराच काळ लांबल्यामुळे इतर खरीप पिकांच्या पेरणीस सुरुवात झाली, तरी पेरण्या पूर्ण झाल्या नाहीत. तसेच भात व नाचणी ह्या पिकांच्या लावणीसही पाऊस न पडल्यामुळे विलंब लागला. आर्द्रतेच्या अभावी हलक्या प्रतीच्या जमिनीवरील पिकांवर, विशेषतः अवर्षणप्रवण क्षेत्रातील पिकांवर, अनिष्ट परिणाम झाला. जुलैच्या दुसऱ्या पंधरवड्यात व ऑगस्टच्या पहिल्या पंधरवड्यात चांगला पाऊस पडला व त्यामुळे खरीप पिकांची पेरणी व भात व नाचणी या पिकांच्या लावणीचे

4.1. *Position of Maharashtra in India*—Maharashtra ranked second in net area sown and third in gross cropped area in 1982-83 (the latest year for which area figures for all States and India are available), accounting for 13 per cent and 12 per cent of the respective areas in India. It has a higher land—man ratio than in India. The per capita net sown and gross cropped area in Maharashtra in 1980-81 were 0.29 and 0.32 hectare as against 0.20 and 0.25 hectare respectively in India. Net sown and gross cropped area per agricultural worker in Maharashtra were similarly larger at 1.22 and 1.35 hectares respectively compared with 0.93 and 1.15 hectares respectively for India. However, the productivity of land in Maharashtra is low. Though Maharashtra accounted for 11 per cent of the area under foodgrains and 33 per cent under cotton in 1982-83, its production of foodgrains was seven per cent and that of cotton 21 per cent of the all India production. The low productivity was largely the result of low irrigation facilities available in the State. About 10 per cent of the net area sown and nearly 13 per cent of the gross cropped area in the State were irrigated in 1982-83 as against the all India respective percentages of 28 and 30. As such, agriculture in the State is essentially dependent upon rains which are uncertain. Moreover, large tracts in the State fall in rain shadow area and 90 talukas (out of 303) in the State are subject to frequent drought.

4.2. For the third year in succession, the rains in the State in 1986-87 were very erratic and insufficient. Short spells of rains were followed by long dry spells in most parts of the State severally affecting the crops. The rains started on 14th June, 1986 and covered the entire State by 17th June, 1986. The rains were widespread light to moderate in southern Maharashtra and scattered and isolated in rest of the State. Widespread rains were again received throughout the State in the fourth week of June. Sowing of paddy and ragi nurseries could be completed, but that of other *kharif* crops, though commenced could not be completed due to long dry spell in the first fortnight of July. The dry spell also held up the transplanting of paddy and ragi crops. The crops on light soils, particularly in drought prone areas were affected adversely due to lack of moisture.

काम पुन्हा हाती घेण्यास मदत झाली. तसेच आधीच पेरणी केलेल्या खरीप पिकांसही हा पाऊस फायदेशीर ठरला. परंतु अवर्षणप्रवण क्षेत्रास हा पाऊस अपुरा ठरला. सतत पडणारा पाऊस आणि त्यामुळे आलेल्या पुरामुळे नागपूर विभागातील उभ्या खरीप पिकांचे नुकसान झाले. नागपूर विभाग सोडून राज्यात १६ ऑगस्ट १९८६ पासून एक महिन्यापेक्षा जास्त काळ पाऊस लांबला. त्यामुळे हलक्या व मध्यम प्रतीच्या जमिनीवरील उभी पिके नष्ट झाली. सप्टेंबरच्या दुसऱ्या पंधरवड्यात पडलेल्या पावसाचा ह्या पिकांना काहीही उपयोग होऊ शकला नाही. मात्र उशीरा पेरणी झालेल्या भात, ज्वारी, तूर, कापूस इत्यादी खरीप पिकांना थोडा उपयोग झाला. रब्बी पिकांच्या सुरू झालेल्या पेरण्याही पाऊस पुन्हा दीर्घकाळ लांबल्यामुळे राज्याच्या मोठ्या भागात खोळंबल्या. ह्या लांबणीवर पडलेल्या पावसामुळे मध्यम व उत्तम प्रतीच्या जमिनीवरील उभ्या खरीप पिकांवरही अनिष्ट परिणाम झाला व हलक्या प्रतीच्या जमिनीवरील रब्बी पिकांची वाढ खुंटली. पावसाच्या अनिश्चित स्वरूपामुळे रब्बी पिकांखालील क्षेत्रात १७ टक्क्यांनी घट झाली खरीप व रब्बी कृषि उत्पादनात मोठ्या प्रमाणावर घट झाली. तसेच खरीप हंगामातील २१९ तालुक्यातील १८ हजार गावांची (६६ टक्के) व रब्बी हंगामातील ९५ तालुक्यातील ५ हजार गावांची (७३ टक्के) पैसेवारी ५० पैसेपेक्षा कमी होती.

४.३. प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन.—प्रमुख खरीप पिकांखालील क्षेत्र १९८६-८७ मध्ये १९८५-८६ एवढेच म्हणजे १.२३ कोटी हेक्टर होते. नगदी पिकांखालील क्षेत्रावर वाईट परिणाम झाला व कापूस व भुईमूगाखालील क्षेत्र २.२ टक्क्यांनी व उसाखालील क्षेत्र ७.५ टक्क्यांनी कमी झाले. भुईमूग व उसाखालील क्षेत्र १९८६-८७ साली, सतत तिसऱ्या वर्षी कमी झाले. खरीप अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्रात १.१ टक्क्यांनी वाढ झाली, ह्या वाढीपैकी खरीप तृणधान्याखालील क्षेत्रात ०.३ टक्क्यांनी व खरीप कडधान्याखालील क्षेत्रात ३.४ टक्क्यांनी वाढ झाली होती. तरी प्रतिकूल हवामानामुळे १९८६-८७ मध्ये त्यांच्या उत्पादनात १९ टक्क्यांनी घट होऊन ते ५३ लाख टन झाले त्यावर्षी फक्त बाजरीच्या उत्पादनात २३ टक्क्यांनी वाढ झाली व इतर सर्व पिकांच्या उत्पादनांत घट झाली. ही घट तांदळाच्या उत्पादनात जास्त म्हणजे २८ टक्के, कापसाच्या उत्पादनात २६ टक्के, ज्वारीच्या उत्पादनात २२ टक्के, ऊसाच्या उत्पादनात १८ टक्के व भुईमूगाच्या उत्पादनात १२ टक्के एवढी झाली. प्रमुख खरीप पिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन याविषयी १९८५-८६ व १९८६-८७ ची माहिती खालील तक्त्यात दिली आहे.

The good rains received in the second fortnight of July and first fortnight of August helped in resuming the sowing of *kharif* crops and transplanting of paddy and ragi crops. The rains were also beneficial to the already sown *kharif* crops, but were inadequate in the drought prone areas. Continuous rains and consequent floods affected the standing *kharif* crops in Nagpur division. There was again a long dry spell of nearly a month from 16th August, 1986 in the State except Nagpur division. This led to withering away of standing crops on light and medium soils. The rains received in the second fortnight of September could not be of help to these crops, though they helped to some extent late sown *kharif* crops of paddy, jowar, tur and cotton. Sowing of *rabi* crops could also commence, but was held up in large tracts of the State due to long dry spell in October. As a result of this dry spell standing *kharif* crops on medium and heavy soils too suffered adversely and the growth of *rabi* crops on light soils was stunted. The net result of the erratic rains was 17 per cent reduction in *rabi* sown areas, and large reduction in the agricultural production in both *kharif* and *rabi*. Moreover, 18 thousand villages (66 per cent of *kharif* villages) from 219 talukas in the *kharif* season and 5 thousand villages from 95 talukas (73 per cent of *rabi* villages) in the *rabi* season had their *paisewari* below 50 *paise*.

4.3. Area and production of principal *kharif* crops.—

The area under principal *kharif* crops in 1986-87 remained unchanged at 1.23 crore hectares; yet the areas under the cash crops was materially affected and were less by 2.2 per cent each in the case of cotton and groundnut and by 7.5 per cent in the case of sugarcane. 1986-87 was the third year in succession when the areas under groundnut and sugarcane had gone down. The area under *kharif* foodgrains as a whole increased by 1.1 per cent. This increase was of the order of 0.3 per cent in *kharif* cereals and 3.4 per cent in *kharif* pulses. Despite small increases in the areas under foodgrains, their production was less by 19 per cent in 1986-87 due to adverse weather conditions and was 53 lakh tonnes. The production of bajri alone increased in that year, by 23 per cent, while that of all other crops had gone down. The fall in production was steep at 28 per cent for rice 26 per cent for cotton, 22 per cent for jowar, 18 per cent for sugarcane, and 12 per cent for groundnut. The following table gives data on area and production of principal *kharif* crops in the State in 1985-86 and 1986-87.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3

महाराष्ट्रातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन
Area and production of principal kharif crops in Maharashtra State

(क्षेत्र '००० हेक्टरात)/(Area in '000 hectares)
(उत्पादन '००० टनात)/(Production in '000 tonnes)

पिक (1)	क्षेत्र/Area			उत्पादन/Production			Crop (1)
	1985-86 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1986-87 (अस्थायी) (Tentative)	१९८५-८६ च्या मानाने १९८६-८७ मधील वाढ (+) किंवा घट (-) (टक्के) Percentage increase (+) or decrease(-) in 1986-87 over 1985-86	1985-86 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1986-87 (अस्थायी) (Tentative)	१९८५-८६ च्या मानाने १९८६-८७ मधील वाढ (+) किंवा घट (-) (टक्के) Percentage increase (+) or decrease(-) in 1986-87 over 1985-86	
तांदूळ	1,515	1,503	(+)0.8	2,132	1,527	(-)28.4	Rice
बाजरी	1,703	1,734	(+)1.8	420	516	(+)22.9	Bajri
खरीप ज्वारी	2,880	2,869	(-)0.4	2,652	2,062	(-)22.3	Kharif jowar
नाचणी	222	221	(-)0.5	261	148	(-)43.3	Ragi
इतर खरीप तृणधान्ये	221	236	(+)6.8	148	147	(-)0.7	Other kharif cereals
एकूण खरीप तृणधान्ये	6,541	6,563	(+)0.3	5,613	4,400	(-)21.6	Total kharif cereals
तूर	757	760	(+)0.4	451	447	(-)0.9	Tur
इतर खरीप कडधान्ये	1,383	1,453	(+)5.1	486	450	(-)7.4	Other kharif pulses
एकूण खरीप कडधान्ये	2,140	2,213	(+)3.4	937	897	(-)4.3	Total kharif pulses
एकूण खरीप अन्नधान्ये	8,681	8,776	(+)1.1	6,550	5,297	(-)19.1	Total kharif food-grains
कापूस (हर्ड)	2,753	2,693	(-)2.2	338	250	(-)26.0	Cotton (Lint)
भुईमूग (शेंगा)	626	612	(-)2.2	422	371	(-)12.1	Ground nut (Pods)
ऊस	265(H)	245(H)	(-)7.5	23,706 (cane)	19,469(cane)	(-)17.9	Sugarcane
एकूण	12,325	12,326	(+)0.01	....	....	....	Total

H—तोडणी केलेले क्षेत्र./Harvested area.

४.४. खरीप अन्नधान्या खालील क्षेत्र १९८६-८७ च्या खरीप हंगामात थोडेसे वाढले ह्या उलट रब्बी हंगामात प्रमुख पिकांखालील क्षेत्रात बरीच म्हणजे, १० टक्के घट झाली. रब्बी तृणधान्याखालील क्षेत्रात ९ टक्के घट होती. तर रब्बी कडधान्याखालील क्षेत्रात १३ टक्के घट होती. १९८५-८६ साली रब्बी अन्नधान्याचे उत्पादन २२ लक्ष टन होते. १९८६-८७ मध्ये हे उत्पादन स्थूल अंदाजानुसार घटून २० लक्ष टन होईल अशी अपेक्षा आहे व अन्नधान्याचे एकूण अपेक्षित उत्पादन ७३ लक्ष टन असेल. ते १९८५-८६ पेक्षा १६ टक्क्यांनी कमी असेल व १९८३-८४ मधील उच्चांकपेक्षा ३४ टक्क्यांनी कमी असेल.

4.4. In contrast with the marginal increase in the area under foodgrains in the kharif season, that under rabi foodgrains decreased materially by 10 per cent. The fall in the area under rabi cereals was of the order of 9 per cent while that under rabi pulses was 13 per cent. The production of rabi foodgrains which was 22 lakh tonnes in 1985-86 might go down to 20 lakh tonnes (rough estimates) in 1986-87 and the total foodgrains production to 73 lakh tonnes, 16 per cent less than that in 1985-86 and 34 per cent less than the peak reached in 1983-84.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4

महाराष्ट्रातील प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन
Area and production of principal rabi crops in Maharashtra

(क्षेत्र '००० हेक्टरांत)/(Area in '000 hectares)
(उत्पादन '००० टनांत)/(Production in '000 tonnes)

पीक	क्षेत्र (अंतिम अंदाज) Area (Final forecast) 1985-86	क्षेत्र (अस्थायी) Area (Tentative) 1986-87	१९८५-८६ च्या मानाने १९८६-८७ मधील बदल (टक्के) Percentage change in 1986-87 over 1985-86	उत्पादन (अंतिम अंदाज) Production (Final forecast) in 1985-86	Crop
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
रब्बी ज्वारी ..	3,745	3,465	(-)-7.5	1,271	Rabi jowar
गहू	882	735	(-)-16.7	644	Wheat
इतर रब्बी तृणधान्ये ..	38	38	....	37	Other Rabi cereals
एकूण—रब्बी तृणधान्ये ..	4,665	4,238	(-)-19.2	1,952	Total—Rabi cereals
हरभरा	534	482	(-)-9.7	176	Gram
इतर रब्बी कडधान्ये ..	186	142	(-)-23.7	51	Other Rabi pulses
एकूण—रब्बी कडधान्ये ..	720	624	(-)-13.3	227	Total—Rabi pulses
एकूण—रब्बी अन्नधान्ये ..	5,385	4,862	(-)-9.7	2,179	Total—Rabi food grains
उन्हाळी तांदूळ	25	30	(+)-20.0	50	Summer rice
एकूण ..	5,410	4,892	(-)-9.6	22,29	Total

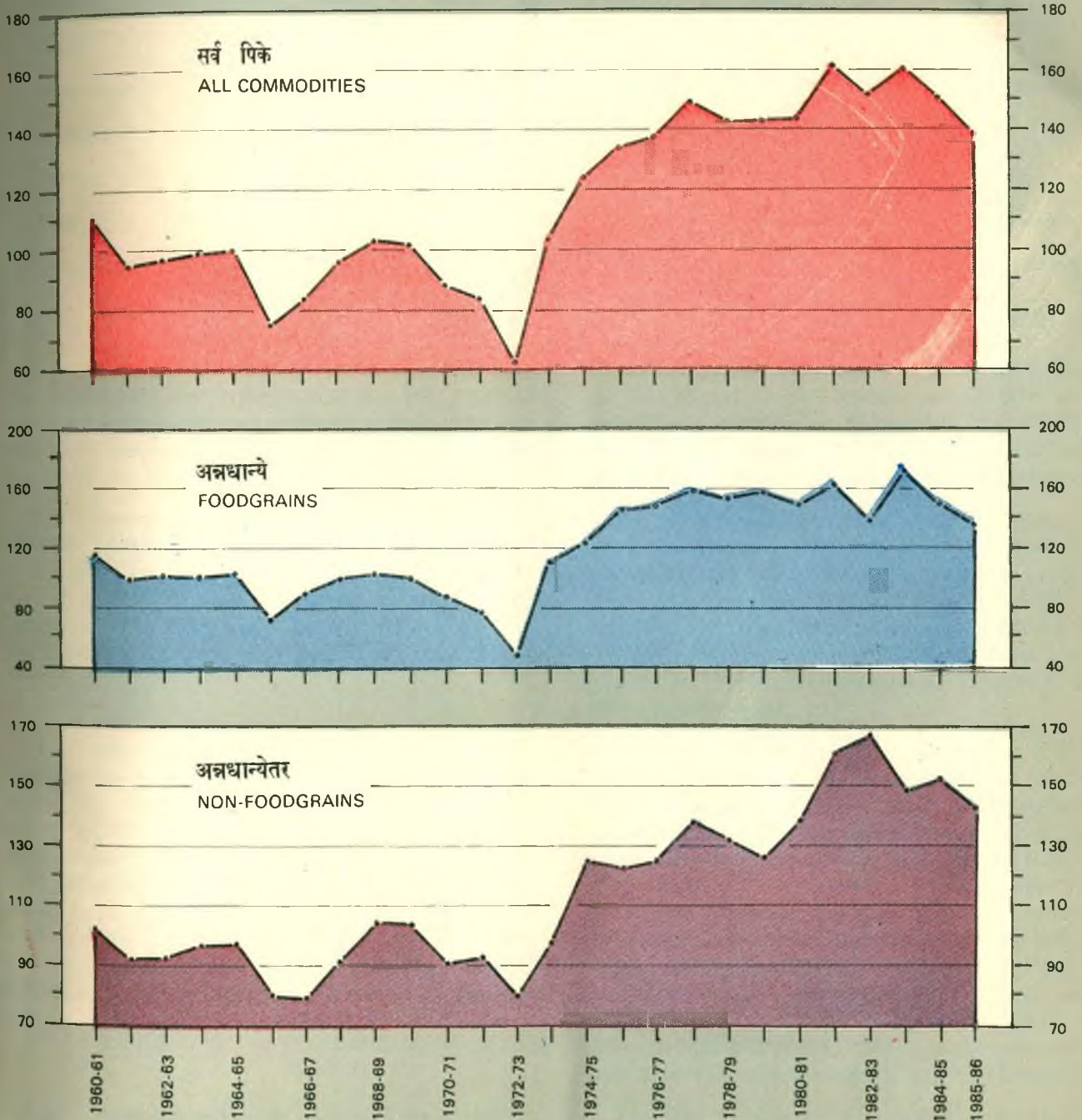
४.५. शेतीचे समग्र उत्पादन.—शेती उत्पादनाच्या निर्देशांकामध्ये (पायाभूत वर्ष १९६७-७०=१००) १९८५-८६ मध्ये सतत दुसऱ्या वर्षीही मोठी घट दिसून आली. हा निर्देशांक १९८३-८४ मधील १६०.४ वरून १९८४-८५ मध्ये तो १५०.० इतका खाली आला व १९८५-८६ मध्ये १३८.१ झाला. कडधान्ये व तंतुपिके वगळता इतर सर्व गटांच्या निर्देशांकात घट झाली. तृणधान्ये उपगटात (१२ टक्के) व संकीर्ण उपगटात (८.५ टक्के) घट होती ही घट तेलबिया उपगटात जास्त म्हणजे १९ टक्के होती. १९८६-८७ तील कृषि उत्पादनाच्या अंदाजावरून त्यावर्षी शेती उत्पादनाच्या निर्देशांकात फार मोठी घट संभवते.

4.5. Overall agricultural production.—The index number of agricultural production (base 1967-70=100) fell sharply for the second year in succession in 1985-86. From 160.4 in 1983-84, it declined to 150.0 in 1984-85 and further to 138.1 in 1985-86. The sub-group index of all the sub-groups, except pulses and fibres declined. The decline was more steep (19 per cent) for oilseeds sub-group, than for cereals sub-group (12 per cent) and miscellaneous sub-group (8.5 per cent) The data on the anticipated production in 1986-87 indicate the index number of agricultural production in that year would show a still steep fall in that year.

कृषि उत्पादनांचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

पाया / BASE 1967-70 = 100

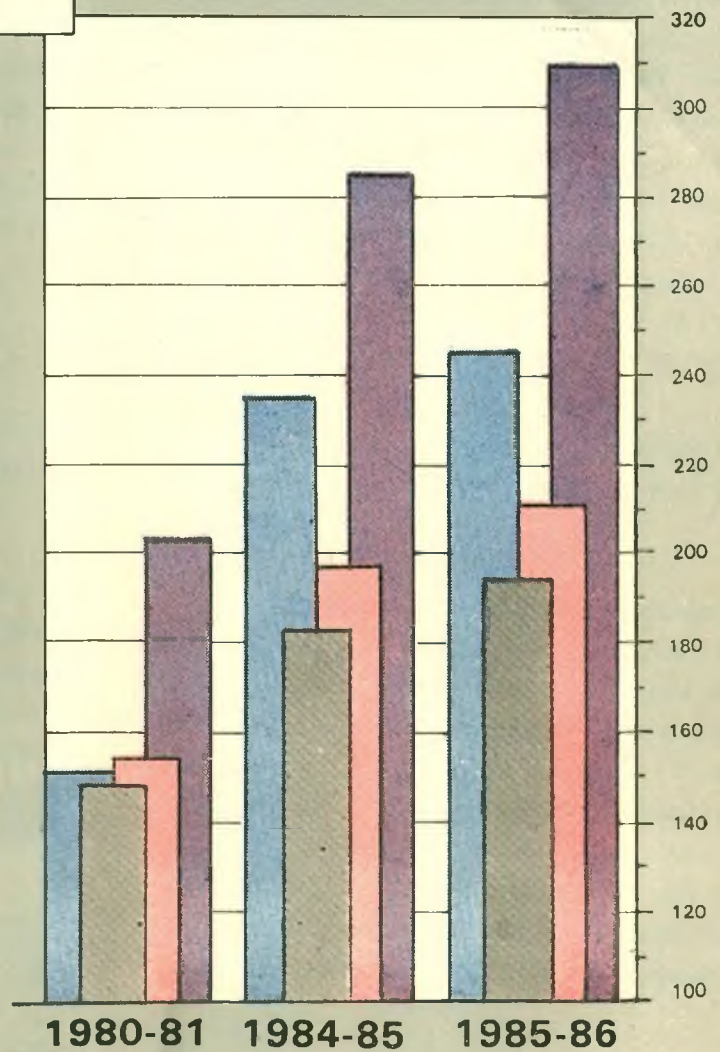
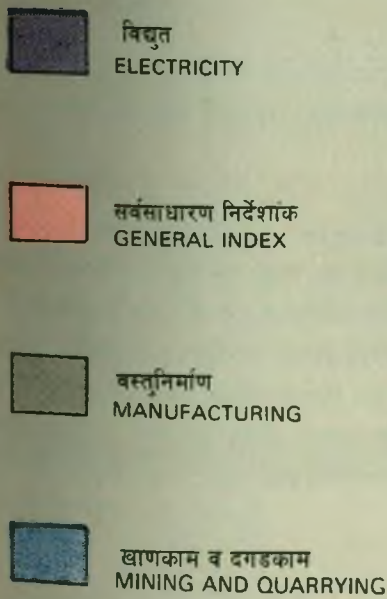
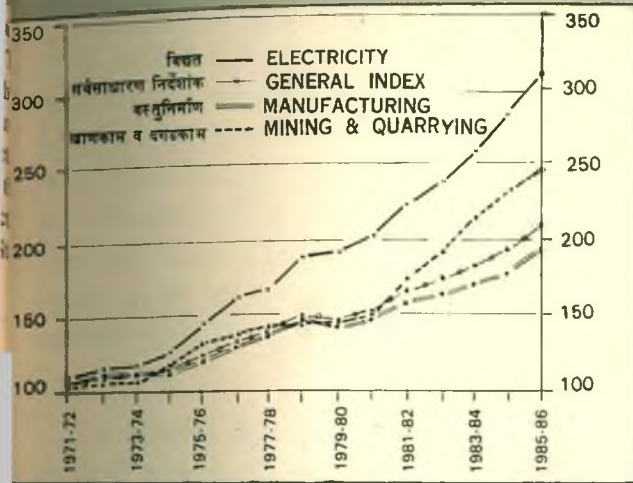

भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1970 = 100

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5

प्रमुख गटांनुसार कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक
Index numbers of agricultural production by broad groups

(पाया : १९६७-७०=१००)
(Base : 1967-70=100)

पिकांचा गट	भार Weight	वर्ष/Year						Group of crops
		1980-81	1981-82	1982-83	1983-84	1984-85	1985-86	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
तृणधान्ये ..	45.05	158.1	168.7	143.5	173.7	150.4	132.8	Cereals
कडधान्ये ..	10.44	103.5	128.3	118.7	154.0	138.8	142.2	Pulses
एकूण—अन्नधान्ये ..	55.49	147.8	161.1	138.8	170.0	148.2	134.6	Total—Foodgrains
गळिताची धान्ये ..	10.54	101.8	104.5	95.9	137.5	120.1	85.2	Oilseeds
तंतू पिके ..	8.46	93.1	107.4	119.2	59.8	107.5	145.7	Fibres
संकीर्ण ..	25.51	168.4	201.2	211.7	182.4	180.4	165.1	Miscellaneous
एकूण—धान्येतर ..	44.51	138.3	160.5	166.7	148.4	152.3	142.5	Total—Non-food-grains.
सर्व गट ..	100.00	143.6	160.8	151.2	160.4	150.0	138.1	All Groups.

४.६. जलसिंचन.—वर्ष १९८४-८५ मध्ये ओलिताखालील निव्वळ क्षेत्र १९ लाख हेक्टर व एकूण क्षेत्र २५ लाख हेक्टर होते. १९८३-८४ पेक्षा त्यात अनुक्रमे १० टक्के व ८.० टक्क्यांनी घट झाली. १९८४-८५ मधील ओलिताखालील निव्वळ क्षेत्रापैकी ८.२ लाख हेक्टर (४४ टक्के) क्षेत्र पृष्ठभागीय जलसिंचनामुळे भिजले गेले.

४.७. राज्यातील शासकीय पाटबंधारे योजनांद्वारे निर्माण झालेली पृष्ठभागीय जलसिंचनक्षमता एका वर्षात चार टक्क्यांनी वाढून जून १९८५ अखेर २२.७० लाख हेक्टर झाली. ह्या एकूण क्षमतेपैकी १३.७९ लाख हेक्टर क्षमता (६० टक्के) वारंवार अवर्षणग्रस्त होणाऱ्या भागामध्ये होती. १९८४-८५ मध्ये वाढलेल्या ८० हजार हेक्टर क्षमतेपैकी २४ हजार हेक्टर क्षमता अवर्षण प्रवण क्षेत्रामध्ये होती.

४.८. कृषि गणना.—महाराष्ट्रात १९८१ मध्ये घेतलेल्या कृषि गणनेनुसार ६८.६२ लाख जमीनधारक खातेदार होते. गेल्या दशकांत त्यामध्ये ३९ टक्के वाढ दिसून आली. खातेदारांच्या संख्येतील ही वाढ १९७५ च्या कायदानुसार घालण्यात आलेल्या कमाल जमीनधारणेबाबतच्या मर्यादांमुळे झाली असावी. तथापि खातेदारांच्या वहित धारण जमिनीचे एकूण क्षेत्र २.१४ कोटी हेक्टर होते व त्यात एका दशकांत ०.९ टक्के वाढ दिसून आली. ह्याचा परिणाम म्हणजे १९७०-७१ मध्ये धारण जमिनीचे सरासरी क्षेत्र ४.२८ हेक्टर होते ते १९८०-८१ मध्ये कमी होऊन ३.११ हेक्टर झाले. १९७६-७७ च्या कृषि गणनेनुसार जमीनधारक खातेदारांचे सरासरी क्षेत्र ३.६६ हेक्टर होते.

४.९. जमीनधारक खातेदारांच्या संख्येतील ही वाढ १ हेक्टरपेक्षा कमी व १ ते २ हेक्टर क्षेत्र असलेल्या सीमांतिक व अल्प भूधारक खातेदारांच्या संख्येत जास्त दिसून आली. ज्यांचे क्षेत्र ०.५ हेक्टरपेक्षा कमी आहे अशा जमीनधारक खातेदारांच्या संख्येत ४५ टक्के, ०.५

4.6. Irrigation.—The net and gross area irrigated in 1984-85 was 19 lakh hectares and 25 lakh hectares respectively, showing a decrease of 10 per cent and 8.0 per cent over 1983-84. In 1984-85, 8.2 lakh hectares (44 per cent) were irrigated by surface irrigation.

4.7. The surface irrigation potential created in the State by state sector irrigation works increased by four per cent in one year to 22.70 lakh hectares as on 30th June 1985. Of this, 13.79 lakh hectares (60 per cent) potential was in the chronically drought affected areas. Of the additional potential of 80 thousand hectares created in 1984-85, 24 thousand hectares were in the drought prone areas.

4.8. Agricultural Census.—According to the agricultural census held in Maharashtra in 1981 there were 68.62 lakh holdings in the State which showed an increase of 39 per cent during the decade. This phenomenal increase in the number of holdings in the decade might be due to the legislation introduced in 1975 in respect of ceiling on the size of holding. However, total area of the operational holdings which was 2.14 crore hectares showed an increase of 0.9 per cent during the decade. As a result, the average size of holding which was 4.28 hectares in 1970-71 went down to 3.11 hectares in 1980-81. In the census carried out in 1976-77, the average size was 3.66 hectares.

4.9. The increase in the number of holdings was more pronounced in the case of marginal and small holdings i.e. holdings of size below 1 hectare and of size between 1-2 hectares respectively. The holdings of

ते १ हेक्टर क्षेत्र असलेल्यांच्या संख्येत ६७ टक्के व १ ते २ हेक्टर क्षेत्र असलेल्यांच्या संख्येत ७५ टक्के वाढ झाली. लहान आकाराच्या जमीनधारक खातेदारांच्या संख्येत वाढ झाली. परंतु १० हेक्टर व त्याहून जास्त आकाराच्या जमीनधारक खातेदारांच्या संख्येत ३८ टक्के घट झाली. परिणामतः धारण जमिनीच्या वहित क्षेत्रानुसारच्या वर्गीकरणात एका दशकात बराच बदल झाला. दोन हेक्टर किंवा त्याहून कमी आकाराच्या जमीनधारक खातेदारांची टक्केवारी १९७०-७१ मधील ४३ वरून १९८०-८१ मध्ये ५१ पर्यंत वाढली व त्यांच्या धारण जमिनीच्या क्षेत्राची टक्केवारी १९७०-७१ मध्ये ९ होती ती १९८०-८१ मध्ये १५ झाली. त्याउलट १० हेक्टर व त्याहून जास्त आकाराच्या जमीनधारक खातेदारांची टक्केवारी १९७०-७१ मधील १०.३८ वरून १९८०-८१ मध्ये ४.५९ झाली. त्यांच्या धारण जमिनीच्या क्षेत्राची टक्केवारी १९७०-७१ मधील ४० वरून १९८०-८१ मध्ये २२ पर्यंत कमी झाली.

४.१०. कृषि अर्थपुरवठा.—राज्यातील कृषि अर्थपुरवठ्याच्या बाबतीत निरनिराळ्या वित्तीय संस्था सहभागी होत्या. स्वतःच्या सभासदांना अल्प मुदतीची कर्जे देणाऱ्या सहकारी कृषिपत संस्था, शेतकऱ्यांना लांब मुदतीचे कर्जे देणारी राज्य सहकारी भू-विकास बँक, शेतकऱ्यांना कर्जे देणाऱ्या व्यापारी बँका आणि कृषि व संलग्न व्यवसायांना मुदतीची कर्जे देणाऱ्या संस्थांना पुनर्वित्तसहाय्य देणारी राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबाई), ह्या त्या संस्था होत.

४.११. प्राथमिक सहकारी कृषि पतपुरवठा संस्थांचे १९८५-८६ मध्ये ६१.३२ लाख सभासद होते व त्या संस्थांनी १६.५० लाख सभासदांना ३७० कोटी रुपयांची कर्जे दिली, तर १९८४-८५ मध्ये १६.१६ लाख सभासदांना ३५९ कोटी रुपयांची कर्जे दिली होती. ह्या संस्थांनी दर सभासदांमध्ये १९८५-८६ मध्ये १९८४-८५ प्रमाणेच सुमारे २.२ हजार रुपये कर्जे दिले. जून १९८६ अखेर येणे कर्जे ६७० कोटी रुपये होते. १९८५-८६ मध्ये दिलेल्या एकूण कर्जांपैकी ११७ कोटी रुपयांची कर्जे ९ लाख अल्प भू-धारकांना वाटण्यात आली. ह्या अल्प भू-धारकांकडून कर्जांची येणे रक्कम १९८ कोटी रुपये होती.

४.१२. राज्य सहकारी भू-विकास बँक शेतीसाठी मुदतीची कर्जे देते. त्या बँकेने १९८४-८५ मध्ये ४९.२७ कोटी रुपयांच्या कर्जांचे वाटप केले तर १९८५-८६ मध्ये थोडे जास्त म्हणजे ५७.२३ कोटी रुपयांचे कर्जांचे वाटप केले. कर्जांची येणे रक्कम १९८५-८६ ह्या वर्षी ३५६ कोटी रुपये होती. १९८५-८६ मध्ये दिलेल्या कर्जांच्या रकमेपैकी ५४ टक्के रक्कम लघुसिंचन योजनांसाठी, २१ टक्के उपसा जलसिंचनासाठी पाच टक्के ट्रॅक्टर व इतर अवजारांसाठी, सुमारे सहा टक्के फ्लोयाना-साठी व १४ टक्के इतर कारणांसाठी वाटण्यात आली. १९८६-८७ च्या सहकार वर्षाच्या पहिल्या पाच महिन्यात बँकेने ११.०७ कोटी रुपयांचे कर्जे वाटप केले.

४.१३. व्यापारी वर्गीकृत बँकांनी शेतीसाठी दिलेल्या (प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष) कर्जांपैकी येणे असलेली रक्कम जून १९८५ अखेर ६२५ कोटी रुपये होती व ती १९८४-८५ पक्षा ३१ टक्क्यांनी जास्त होती. त्यापैकी १४१ कोटी रुपये रक्कम अल्पमुदतीची कर्जे होती व ४८४ कोटी रुपये मुदतीची होती. जून, १९८४ अखेर राहिलेल्या येणे

size upto 0.5 hectare increased by 45 per cent, those of size 0.5 to 1 hectare increased by 67 per cent, while those of size 1-2 hectares increased by 75 per cent. As against the increase in small holdings, there was a decline of 38 per cent in the number of holdings with size '10 hectares and above.' Consequently, the distribution of holdings and their operated area according to size materially changed over the decade. In the case of small holdings of size two hectares or less, their percentage to total holdings increased from 43 in 1970-71 to 51 in 1980-81, and the percentage of area held by them increased from 9 in 1970-71 to 15 in 1980-81. On the contrary in the case of larger holdings of size '10 hectares and above', their percentage declined from 10.38 in 1970-71 to 4.59 in 1980-81 and the percentage of the area of these holdings declined from 40 in 1970-71 to 22 in 1980-81.

4.10. *Agricultural finance.*—Different financial institutions were associated with agricultural finance in the State. These were co-operative agricultural credit societies extending short term loans to their members, State Co-operative Land Development Bank giving term loans to cultivators, commercial banks extending credit to cultivators and the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) refinancing the credit institutions which extend term loans for the development of the agricultural sector.

4.11. The primary agricultural credit societies, with a membership of 61.32 lakhs in 1985-86, had advanced Rs. 370 crore to 16.50 lakh members as against Rs. 359 crore advanced to 16.16 lakh members in 1984-85. Loan advanced per borrowing member was about Rs. 2.2 thousand in both the years. The loans outstanding at the end of June, 1986 were of Rs. 670 crore. Of the loans advanced in 1985-86, Rs. 117 crore were advanced to 9 lakh small farmers. The loans outstanding against small farmers were of Rs. 198 crore.

4.12. The Maharashtra State Co-operative Land Development Bank, which gives term loans for agriculture, had advanced loans of Rs. 57.23 crore in 1985-86, which was higher than Rs. 49.27 crore advanced in 1984-85. The loans outstanding in 1985-86 were Rs. 356 crore. Of the loans advanced in 1985-86, 54 per cent were for minor irrigation, 21 per cent for lift irrigation, nearly five per cent for tractors and other machinery, about six per cent for horticulture and 14 per cent for other purposes. During the first five months of the co-operative year 1986-87 the bank has disbursed loans amounting to Rs. 11.07 crore.

4.13. The balance outstanding of direct finance to agriculture by the public sector banks at the end of June, 1985 was Rs. 625 crore showing 31 per cent increase in 1984-85. Of this Rs. 141 crore were short-term loans and Rs. 484 crore term loans. Of the balance

असलेल्या कर्जापैकी १० टक्के रक्कम १ हेक्टरपर्यंत जमीन धारक खातदारांकडून यावयाची होती तर १५ टक्के १ ते २ हेक्टर जमीन-धारक खातदारांकडून घेणे होती.

४.१४. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने (नाबाई), १९८५-८६ मध्ये ३६ कोटी रुपयांच्या पुनर्वितीय सहाय्याच्या योजना मंजूर केल्या. या उलट आदल्या वर्षी ही रक्कम ४७ कोटी रुपये होती. १९८५-८६ मध्ये पुनर्वितीय वाटप १०४ कोटी रुपये होते. तर १९८४-८५ मध्ये ते ९७ कोटी रुपये होते. जुलै ते डिसेंबर १९८६ मध्ये नाबाईने २१ कोटी रुपयांच्या पुनर्वितीय सहाय्याच्या योजना मंजूर केल्या. १९८५-८६ च्या ह्याच काळात ही रक्कम १२ कोटी रुपये होती. जुलै ते सप्टेंबर १९८६ मध्ये नाबाईने २१ कोटी रुपयांचे वाटप केले. १९८५-८६ च्या याच काळात १७ कोटी रुपयांचे वाटप झाले.

४.१५. महाराष्ट्रातील जमीन सुधारणा.—कृषि व्यवस्थेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी (१) जमीन कसणाऱ्या कुळांना मालकी हक्क प्रदान करणे, (२) जमीन धारणेबाबत विषमता कमी करणे आणि (३) धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास पायबंद घालून जमिनीचे एकत्रीकरण करणे असे तिसुत्री धोरण चालू ठेवण्यात आले.

४.१६. महाराष्ट्रात १९५७ ते १९६५ ह्या काळात कुळ कायदे अमलात आले. त्यांची अंमलबजावणी करून सप्टेंबर, १९८६ पर्यंत १४.६४ लाख कुळांना १६.०७ लाख हेक्टर जमिनीची मालकी बहाल करण्यात आली.

४.१७. जमीन एकत्रीकरण योजनेखाली सुमारे ३५ हजार गावातील २.४० कोटी हेक्टर जमीन येणार आहे. ३१ मार्च, १९८६ पर्यंत २३,५४१ गावातील काम पूर्ण होऊन १.८२ कोटी हेक्टर क्षेत्र ह्या योजनेखाली आले. १९८५-८६ मध्ये १,१३० गावात ७.७२ लाख हेक्टर जमीन एकत्रीकरणाचे काम पूर्ण झाले. जमीन एकत्रीकरणाचे काम १९८६-८७ मध्ये सुरू असून त्यात, १,३४५ गावातील ८.७८ हेक्टर क्षेत्र आले होते. ह्यावर्षी ८०० गावातील ५.८५ लाख हेक्टर जमीन एकत्रीकरणाचे काम पूर्ण होण्याची अपेक्षा आहे.

४.१८. कमाल शेतजमीन धारणेवर २६ जानेवारी, १९६२ रोजी प्रथमतः मर्यादा घालण्यात आल्या. त्यावेळी ठरविलेल्या मर्यादा २ ऑक्टोबर, १९७५ पासून खाली आणण्यात आल्या. मूळच्या कायद्यातील तरतुदी व्यक्तिगत खातेदारास लागू होत्या. खाली आणलेल्या ह्या कमाल मर्यादा पती, पत्नी आणि त्यांची अज्ञान मुले यांचा समावेश असलेल्या कुटुंब या घटकाला लागू करण्यात आल्या आहेत. मूळ व सुधारित कायद्याखाली १.०९ लाख प्रकरणे दाखल करण्यात आली. त्यापैकी ९९ टक्के म्हणजे १.०८ लाख सप्टेंबर अखेर निकालात काढण्यात आली. व २.८५ लाख हेक्टर जमीन अतिरिक्त म्हणून जाहीर करण्यात आली. त्या जमिनीपैकी ३४.५ हजार हेक्टर जमीन महाराष्ट्र राज्य कृषि महामंडळाला (सरकारी संस्था) देण्यात आली. व २.०४ लाख हेक्टर जमीन १.२५ लाख व्यक्तींना आणि ७५ सहकारी शेतकरी संस्थांना वाटण्यात आली. काही जमिनीबाबत विविध न्यायालयांचे स्थगिती आदेश आहेत, काही जमिनीबाबत सूट माफ मागण्यात आली आहे तर काही जमिनी सार्वजनिक वापरासाठी पाहिजे आहेत अथवा जमिनी लायव्हीस अयोग्य आहेत. मुख्यतः या कारणांमुळे उरलेल्या जमिनीचे वाटप अजून करण्यात आलेले नाही. सप्टेंबर १९८६ पर्यंत व्यक्तींना वाटलेल्या एकूण जमिनीपैकी १.१० लाख हेक्टर जमीन स्वतःची जमीन नसलेल्या ७३.० हजार मागासवर्गीय व्यक्तींना देण्यात आली. १९८६-८७ मध्ये जानेवारी १९८७ पर्यंत आणखी २.० हजार हेक्टर जमिनीचे वाटप करण्यात आले.

outstanding by the end of June, 1984, 10 per cent was in accounts that held upto 1 hectare of land and 15 per cent that held between 1 and 2 hectares of land.

4.14. During 1985-86 NABARD sanctioned schemes with refinance assistance of Rs. 36 crore as against Rs. 47 crore during the earlier year. The disbursal of refinance in 1985-86 was Rs. 104 crore as against Rs. 97 crore in 1984-85. Between July, and December, 1986 NABARD sanctioned schemes with refinance assistance of Rs. 21 crore as against Rs. 12 crore during the corresponding period of 1985-86 and disbursed by way of refinance between July, and September, 1986, Rs. 21 crore. The disbursement in the corresponding period of 1985-86 was of Rs. 17 crore.

4.15. *Land reforms in Maharashtra.*—The policy of reforming the agrarian system is continued. Under this policy (a) ownership rights are conferred on tenant cultivators, (b) inequalities in respect of land holdings are reduced, and (c) fragmentation of holdings is prevented by consolidation.

4.16. Tenancy laws came in force in Maharashtra between 1957 and 1965. As a result of their implementation the right of ownership was conferred on 14.64 tenants in respect of 16.07 lakh hectares of land by the end of September, 1986.

4.17. The programme of consolidation of holdings is to cover an area of 2.40 crore hectares from about 35 thousand villages. The work was completed in 23,541 villages covering area of 1.82 crore hectares by the end of March, 1986. The achievement in 1985-86 was 1,130 villages and 7.72 lakh hectares. The consolidation work in 1,345 villages covering an area of 8.78 lakh hectares was in progress in 1986-87. It is expected that the work of 800 villages and 5.85 lakh hectares would be completed in this year.

4.18. Ceilings on maximum limits of agricultural holdings were first imposed on 26th January, 1962. The ceilings then prescribed were lowered from 2nd October, 1975. The unit of application, too, was changed from an individual to a family unit comprising husband, wife and their minor children. Under the original as well as revised Act, 1.09 lakh returns were filed, of which 1.08 lakh (or 99 per cent) were disposed by the end of September 1986 and 2.85 lakh hectares of land was declared surplus. Of this land, 34.5 thousand hectares have been granted to the State owned Maharashtra State Farming Corporation Ltd., a Government Company, and 2.04 lakh hectares have been allotted to 1.25 lakh landless persons and 75 co-operative farming societies. Rest of the land has not been distributed so far as it is mainly involved in stay orders of various courts, or in exemption claims, or is found uncultivable. Backward class landless persons are given preference while allotting land and 1.10 lakh hectares have been allotted to 73.0 thousand backward class landless persons by September, 1986. In 1986-87, upto January, 1987 additional 2.0 thousand hectares of land was allotted.

४.१९. जमिनीचे वाटप केलेल्या, स्वतःची जमीन नसलेल्या व्यक्तींना जमीन सुधारणेसाठी व भोंडवली खर्च म्हणून दर हेक्टरी २,५०० रुपयांचे अर्थसहाय्य करण्यात येते. ह्या योजनेखाली १९८४-८५ मध्ये ७.५ हजार लाभार्थींना १.०३ कोटी रुपयांचे व १९८५-८६ मध्ये ५.४ हजार लाभार्थींना ८६ लाख रुपयांचे अर्थसहाय्य करण्यात आले. मार्च १९८६ अखेरपर्यंत १.१२ लाख व्यक्तींना ह्या योजनेखाली सहाय्य देण्यात आले.

४.२०. एकाधिकार कापूस खरेदी.—एकाधिकार कापूस खरेदी योजना १९८६-८७ मध्ये चालू ठेवण्यात आली. आणि केंद्र शासनाने ठरवून दिलेल्या आधार किमतीशी समान असलेल्या हमी किमतीने कापूस खरेदी करण्यात आला. तथापि शेतकऱ्यांना अंतिम किमत हमी किमतीपेक्षा जास्त असल्यास त्यातील ७५ टक्के रक्कम मिळेल. १९८६-८७ च्या हंगामात जानेवारी, १९८७ अखेरपर्यंत २६० कोटी रुपये किमतीचा ४.९४ लाख टन कापूस खरेदी करण्यात आला. त्यापैकी २.९७ लाख टन कापसावर प्रक्रिया करण्यात येऊन ५.६२ लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या आणि १.९६ लाख टन सरकी मिळाली. मिळालेल्या सरकीपैकी १.४७ लाख टन सरकी ४९.६ कोटी रुपयास विकली गेली. ह्या उलाढालीशी तुलना करता १९८५-८६ च्या हंगामात जानेवारी १९८६ पर्यंत १०.२४ लाख टन कापूस खरेदी करण्यात आला. ८.१८ लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या आणि ३.३३ लाख टन सरकी मिळाली.

४.२१. १९८५-८६ च्या संपूर्ण हंगामात ८१५ कोटी रुपये किमतीचा १४.५१ लाख टन कापूस खरेदी करण्यात आला. त्यावर प्रक्रिया करून २९.६५ लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या. व ९.२१ लाख टन सरकी मिळाली. त्यापैकी २८.३५ लाख गासड्या ४६९ कोटी रुपयांस विकण्याबाबत करार झाले. ह्याची सरासरी किमत ३१ जानेवारी १९८७ रोजी १,६५६ रुपये होती. त्याचप्रमाणे सर्व सरकी १८८ कोटी रुपयांना विकण्यात आली. सरकीची सरासरी किमत प्रति टनाला २,१४० रुपये होती. तसेच जवळ जवळ ५ लाख टन गासड्या निर्यात करण्याचा करार केला गेला. त्यापैकी २.२७ लाख गासड्या ३१ जानेवारी १९८७ ला जाहाजाने पाठविल्या.

४.२२. वने.—राज्यातील वनाखालील क्षेत्र १९८५-८६ मध्ये पूर्वी इतकेच म्हणजे ६४ हजार चौरस किलोमीटर होते. त्यापैकी ५७.३ हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्र वन विभागाच्या ताब्यात, ५.१ हजार चौरस किलोमीटर महसूल विभागाच्या ताब्यात तर उरलेले क्षेत्र महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाच्या ताब्यात होते.

४.२३. वनोत्पादनावरील आकडेवारी १९८५-८६ साठी उपलब्ध आहे. इमारती लाकूड व सरपण ही महत्वाची वन उत्पादने आहेत. १९८५-८६ मध्ये इमारती लाकडाचे उत्पादन पूर्वीइतकेच म्हणजे ३.७३ लाख घन मीटर झाले व त्याचे मूल्य १०० कोटी रुपये झाले. ते गतवर्षापेक्षा सहा टक्क्यांनी जास्त होते. १९८५-८६ मध्ये सरपणाचे अंदाजित उत्पादन १९८४-८५ पेक्षा २० टक्क्यांनी वाढून १३.२० लाख घन मीटर झाले व त्याचे मूल्य २७ टक्क्यांनी वाढून ते २१ कोटी रुपये झाले. १९८५-८६ मध्ये वन खात्याच्या गौण वन उत्पादनाचे मूल्य १७ कोटी रुपये होते. व ते १९८४-८५ पेक्षा ३० टक्क्यांनी कमी होते. बांबू व तेंडूची पाने यांचे उत्पादन १९८५-८६ मध्ये आदल्या वर्षापेक्षा अनुक्रमे ४४ टक्के व २० टक्क्यांनी कमी झाले असले तरी बांबू व तेंडूची पाने ही महत्वाची गौण उत्पादने होती व त्यांचे मूल्य अनुक्रमे ६.७६ कोटी रुपये व ८.९१ कोटी रुपये होते. वन विकास महामंडळाच्या

4.19. Landless allottees are given financial assistance at the rate of Rs. 2,500 per hectare for developing land or for capital expenditure. Under the scheme, 7.5 thousand beneficiaries were provided with Rs. 1.03 crore of financial assistance in 1984-85 and 5.4 thousand beneficiaries, with Rs. 86 lakh of financial assistance in 1985-86. By the end of March 1986, 1.12 lakh allottees were assisted under the scheme.

4.20. Monopoly procurement of cotton.—The scheme of monopoly procurement of cotton was continued in 1986-87 and cotton was procured at guaranteed prices which were on par with the support prices fixed by the Government of India. The cultivators would however be entitled to receive 75 per cent of the excess over guaranteed prices of the final prices. In 1986-87 season, by the end of January 1987, 4.94 lakh tonnes of kapas valued at Rs. 260 crore was procured. Of this, 2.97 lakh tonnes of kapas was processed, 5.62 lakh bales were pressed, and 1.96 lakh tonnes of cotton seed obtained. Of the cotton seed obtained, 1.47 lakh tonnes of seed was sold for Rs. 49.6 crore. Compared with this, in 1985-86 season upto January 1986, 10.24 lakh tonnes of kapas was procured, 8.18 lakh bales were pressed and 3.33 lakh tonnes of cotton seed was obtained.

4.21. In the full season of 1985-86, 14.51 lakh tonnes of kapas valued at Rs. 815 crore was procured after processing which 29.65 lakh bales were pressed and 9.21 lakh tonnes of cotton seed obtained. Of the bales pressed, 28.35 lakh bales were contracted for sale at Rs. 469 crore at an average price of Rs. 1,656 by 31st January 1987. All the cotton seed was sold for Rs 188 crore, at an average price of Rs.2,140 per tonne. Similarly, about 5 lakh bales were contracted for export of which 2.27 lakh bales were shipped by 31st January 1987.

4.22. Forests.—The area under forests remained unchanged at 64 thousand sq. km. in 1985-86. Of this 57.3 thousand sq. km. was managed by the Forest Department, 5.1 thousand sq. km. by the Revenue Department and the rest by the Forest Development Corporation of Maharashtra.

4.23. Data on forest produce are available for 1985-86. Timber and firewood are the major items of forest produce. The estimated production of timber remained unchanged at 3.73 lakh cubic meters in 1985-86 whereas its value was higher by 6 per cent at Rs. 100 crore. The estimated production of firewood in that year was 13.20 lakh cubic meter, higher by 24 per cent than that in 1984-85 and its value was Rs. 21 crore, 27 per cent higher than that in 1984-85. The value of minor forest produce by the Forest Department was Rs. 17 crore in 1985-86, less by 30 per cent than 1984-85. Bamboo (Rs. 6.76 crore) and tendu leaves

गौण वन उत्पादनाचे मूल्य १९८४-८५ मध्ये ३१ लाख रुपये होते, वन उत्पादन व मूल्य यांची १९८३-८४, १९८४-८५ व १९८५-८६ ची माहिती पुढील तक्त्यांत दिली आहे.

(Rs. 8.91 crore) continued to be the important items of minor forest produce, though their production by the Forest Department in 1985-86 was less by 44 and 20 per cent respectively than in 1984-85. The value of minor forest produce by the Forest Development Corporation was Rs. 31 lakh in 1984-85. The table below gives data on production and value of forest produce in 1983-84, 1984-85 and 1985-86 :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6

१९८३-८४, १९८४-८५ व १९८५-८६ मधील वन उत्पादन व त्याचे मूल्य
Production and value of forest produce in 1983-84, 1984-85 and 1985-86

बाब (1)	परिमाण (2)	1983-84 (3)	1984-85 (अस्थायी) (Provisional) (4)	1985-86 (अंदाजित) (Estimated) (5)	Unit (2)	Item (1)
(1) इमारतीचे लाकूड	उत्पादन हजार घनमीटर	492	373	373	000 cu. m.	Timber Quantity
	मूल्य लाख रुपयांत	7,796	9,332	9,951	Rs. lakh	Value
(2) जळाऊ लाकूड	उत्पादन हजार घनमीटर	1,295	1,103	1,320	000 cu.m.	Firewood Quantity
	मूल्य लाख रुपयांत	1,728	1,641	2,082	Rs. lakh	Value
(3) गौण वनोत्पादन	मूल्य लाख रुपयांत	1,790	2,505	1,737*	Rs. lakh	Minor forest produce Value
बांबू	त्यापैकी	783	1,232	676*		of which Bamboo
विडीची पाने	.. ..	790	1,120	891*		Tendu leaves

* यांत महाराष्ट्र वन विकास महामंडळातील उत्पादनाच्या मूल्याचा समावेश नाही/Does not include the value of production by the Forest Development Corporation of Maharashtra.

४.२४. मत्स्यव्यवसाय.—महाराष्ट्रात मासे पकडण्याच्या यांत्रिक व बिगर यांत्रिक बोटींच्या संख्येत सहा टक्क्यांनी वाढ होऊन १९८५-८६ व्या अखेर त्यांची संख्या १४,८९० झाली. यांत्रिक बोटींची संख्या १,४७२ होती त्यापैकी ३,५९० बोटी मत्स्य व्यवसाय खात्याने अर्थ-सहाय्य दिलेल्या होत्या. १९८५-८६ मध्ये अंदाजित सागरी मत्स्योत्पादन ३.७७ लाख टन होते. ते १९८४-८५ पेक्षा सुमारे ४.८ टक्क्यांनी जास्त होते. १९८५-८६ मधील भूजल मत्स्योत्पादन १९८४-८५ पेक्षा ६.६ टक्क्यांनी वाढून ३२ हजार टन झाले. जुलै ते सप्टेंबर १९८६ मध्ये अंदाजित सागरी मत्स्योत्पादन ४२ हजार टन होते व भू-जल मत्स्योत्पादन ५.८ हजार टन होते. १९८५ वर्षाच्या याच काळामध्ये हे उत्पादन अनुक्रमे ३३ हजार टन व ५.५ हजार टन होते.

4.24. Fisheries.—The number of boats both mechanised and non mechanised used for fishing in Maharashtra increased by 6 per cent in 1985-86 and was 14,890 at the end of that year. The number of mechanised boats was 5,472 of which 3,590 were financed by the Fisheries Department. The estimated marine fish catch in 1985-86 was 3.77 lakh tonnes, 4.8 per cent higher than in 1984-85. The estimated inland fish catch in 1985-86 was 32 thousand tonnes, 6.6 per cent higher than in 1984-85. Between July-September 1986, the estimated marine fish catch was 42 thousand tonnes (33 thousand tonnes in 1985) and the inland fish catch 5.8 thousand tonnes (5.5 thousand tonnes in 1985).

५. उद्योग

५.१. भारत सरकारतर्फे केल्या जाणाऱ्या सर्व नोंदणीकृत कारखान्यांचा समावेश असलेल्या अखिल भारतीय वार्षिक उद्योग पाहणीच्या नुकत्याच उपलब्ध असणाऱ्या १९८१-८२ च्या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्र राज्य, भारताच्या औद्योगिक क्षेत्रात आघाडीवर आहे. देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रात महाराष्ट्राचा उत्पादक भांडवलता तसेच रोजगारात सुमारे सहावा हिस्सा आणि एकूण उत्पादन मूल्य व मूल्यवृद्धीत जवळजवळ चौथा हिस्सा होता. प्रतिकामगार मूल्यवृद्धी महाराष्ट्रात (रु. २५ हजार) भारताच्या (रु. १८ हजार) तुलनेत अधिक होती. त्याचप्रमाणे दर १०० रुपये उत्पादक भांडवलामागे मूल्यवृद्धीमुद्दा महाराष्ट्रात (४० रुपये) भारताच्या (२९ रुपये) तुलनेत जास्त होती. दर कोटी रुपये उत्पादक भांडवलामागे १५८ हे महाराष्ट्राचे रोजगारीचे प्रमाण अखिल भारताच्या १५९ प्रमाणापेक्षा थोडेसेच कमी होते.

५.२. औद्योगिक उत्पादनाचा अखिल भारतीय निर्देशांक.— भारतातील एकूण औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक (पाया १९८०-८१) एप्रिल ते ऑक्टोबर ह्या काळाकरिता १९८५ च्या तुलनेत १९८६ मध्ये ७ ते ८ टक्क्यांनी वाढला. तो १९८५-८६ मध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत ८.७ टक्क्यांनी वाढला होता. वस्तुनिर्माण क्षेत्राकरिता औद्योगिक उत्पादनाचे मासिक निर्देशांक मात्र १९७० या पायाभूत वर्षाकरिता उपलब्ध आहेत. उपलब्ध असलेला अगदी अलिकडचा हा निर्देशांक ऑक्टोबर १९८६ चा असून तो २०६.२ होता. तो ऑक्टोबर १९८५ च्या निर्देशांकापेक्षा ९.३ टक्क्याने जास्त होता. तर ऑक्टोबर १९८५ चा निर्देशांक आधीच्या वर्षापेक्षा ८.३ टक्क्याने जास्त होता. एप्रिल ते ऑक्टोबर १९८६ ह्या कालावधीतील सरासरी निर्देशांक एप्रिल ते ऑक्टोबर १९८५ ह्या कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ५.८ टक्क्यांनी जास्त होता. तर १९८५ मधील असा निर्देशांक १९८४ मधील निर्देशांकापेक्षा ६.४ टक्क्याने जास्त होता. १९८५-८६ ह्या संपूर्ण वर्षाचा सरासरी निर्देशांक १९८४-८५ च्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा ६.३ टक्क्याने जास्त होता.

५.३. महाराष्ट्रातील औद्योगिक उत्पादन.—महाराष्ट्रातील औद्योगिक उत्पादनात (१) साखर, (२) तंबाखू उत्पादने, (३) वस्त्रोद्योग, (४) रबर उत्पादने, (५) रसायने व रासायनिक पदार्थ, (६) पेट्रोलियम उत्पादने, (७) मुलभूत धातु, (८) धातूंच्या वस्तूंचे उत्पादन, (९) यंत्रसामग्री (विद्युत यंत्रसामग्री वगळून), (१०) विद्युत यंत्रसामग्री व उपकरणे आणि (११) परिवहन सामग्री या उद्योग गटांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. एप्रिल ते ऑक्टोबर १९८६ आणि एप्रिल ते ऑक्टोबर १९८५ ह्या कालावधीच्या वर उल्लेख केलेल्या उद्योग गटांच्या अखिल भारतीय निर्देशांकांची सरासरी ह्या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक १५ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे. वर उल्लेख केलेले उद्योग गटांचे निर्देशांक व राज्यातील कापड उद्योगांतील उत्पादनाच्या कलावरून असे अनुमान काढता येते की, राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील) १९८६-८७ च्या पहिल्या सात महिन्यात १९८५-८६ च्या त्याच कालावधीतील उत्पादनापेक्षा ५ ते ६ टक्क्यांनी वाढले होते तर १९८५-८६ मधील, तसेच उत्पादन १९८४-८५ पेक्षा सुमारे ५ टक्क्यांनी जास्त होते.

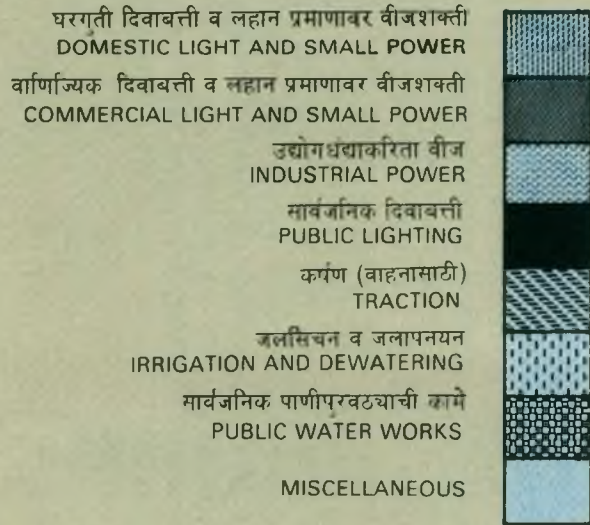
5. INDUSTRIES

5.1. According to the latest available all-India results of Annual Survey of Industries (ASI) 1981-82 covering the entire registered factory sector, carried out by the Government of India, Maharashtra continues to be in the leading position in the industrial scene in India. The state accounted for nearly a sixth of productive capital as well as of employment and nearly a fourth of gross value of output and of value added by manufacture by the organised industrial sector in the country. The per employee value added was higher in Maharashtra (Rs. 25 thousand) than that in all-India (Rs. 18 thousand). Similarly the value added per 100 rupees of productive capital was higher at Rs. 40 in Maharashtra than that (Rs. 29) in all-India. Employment per unit of productive capital (158 per crore rupees) was slightly less in the State than (159 per crore rupees) in all-India.

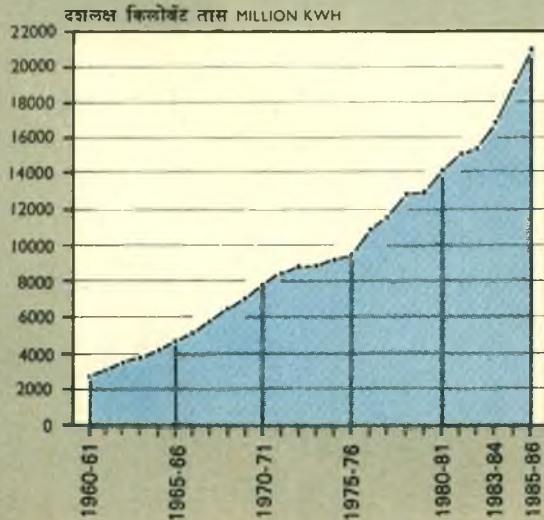
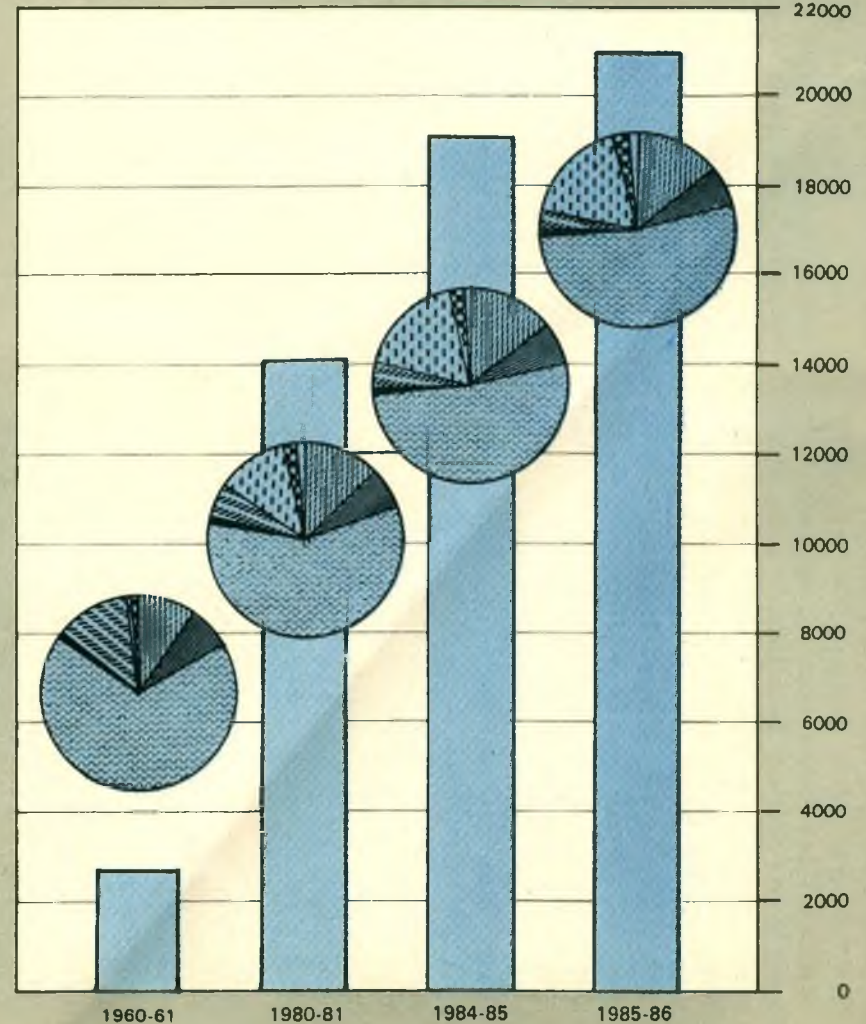
5.2. Index number of industrial production in India.— The Index number of overall industrial production in India (base 1980-81) for April-October increased in 1986 by 7 to 8 per cent over 1985. It had increased in 1985-86 by 8.7 per cent over the previous year. Monthwise data on index number of industrial production for the manufacturing sector are however available with base 1970. This index number for October, 1986 (the latest available) was 206.2 showing a growth of 9.3 per cent over the index number for October, 1985, which was higher by 8.3 per cent than that a year earlier. The average index number for April-October 1986 was higher by 5.8 per cent than that for April-October 1985. The latter was higher by 6.4 per cent than that for the corresponding period of 1984. Its average for the full year 1985-86 was higher by 6.3 per cent than that for 1984-85.

5.3. Industrial production in Maharashtra.—The industry groups (1) Sugar; (2) tobacco products; (3) manufacturing of textiles; (4) rubber products; (5) chemicals and chemical products; (6) petroleum products; (7) basic metals; (8) manufacturing of metal products; (9) machinery except electrical machinery, (10) electrical machinery, apparatus, appliances and supplies and (11) transport equipments contribute substantially to the industrial production in the State. The averages of all-India index number (base—1970) in respect of these industry groups for the period April-October, 1986 and those for April-October, 1985 are shown in Table No. 15 of Part II of this publication. Based on the index numbers of the industry groups mentioned above and the production trends in respect of textiles in the State it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State was higher by 5 to 6 per cent in the first seven months of 1986-87, than that in 1985-86 and the latter was higher by about 5 per cent than that in 1984-85.

विजेचा वापर ELECTRICITY CONSUMPTION

दशलक्ष किलोवॅट तास
MILLION KWH

५.४. महाराष्ट्राच्या औद्योगिक विकासाची प्रादेशिक रचना.— महाराष्ट्र हे जास्त औद्योगिकरण झालेल्या राज्यापैकी एक राज्य असले तरी राज्यातील उद्योग मुख्यतः बृहन्मुंबई, ठाणे व पुणे ह्या तीन लगतच्या जिल्ह्यातच केंद्रीत झालेले आहेत. मात्र गेल्या दशकात औद्योगिक रोजगारातील या तीन जिल्ह्यांचा हिस्सा कमी होत आहे असे स्पष्ट दिसते. १९७५ ते १९८१ ह्या कालावधीत औद्योगिक रोजगारात झालेल्या निव्वळ वाढीत या तीन जिल्ह्यांचा हिस्सा ४५ टक्के तर उरलेल्या जिल्ह्यांचा हिस्सा ५५ टक्के होता. यामुळे औद्योगिक रोजगारात १९७५ मध्ये या तीन जिल्ह्यांचा हिस्सा ७७ टक्के होता, तो १९८१ मध्ये ७२ टक्के इतका खाली आला. १९८१ मध्ये ह्या तीन जिल्ह्यांचा राज्याच्या एकूण लोकसंखेते २५ टक्के व औद्योगिक रोजगारात ७२ टक्के वाटा होता. औद्योगिक रोजगारात १९८१ मध्ये ह्या तीन जिल्ह्यांचा हिस्सा ७२ टक्के होता तो १९८५ मध्ये ६७ टक्के इतका खाली आला. १९८१ नंतर ह्या तीन जिल्ह्यांच्या रोजगाराच्या हिश्यात झालेली घट ही काही प्रमाणात बृहन्मुंबईतील सुती कापड उद्योगाच्या रोजगारीतील घटीमुळे झाली आहे.

५.५ औद्योगिक उत्पादनाच्या घटक रचनेतील बदल.—गेल्या दोन दशकांमध्ये महाराष्ट्रात औद्योगिक उत्पादनाच्या घटक रचनेत लक्षणीय बदल झाल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रात सातव्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात ग्राहक वस्तू हेच मुख्य उत्पादन होते. एकूण मूल्यवृद्धीत या वस्तूच्या मूल्यवृद्धीचा हिस्सा ५२ टक्के होता. पण अलिकडच्या काळात भांडवली वस्तू उत्पादन उद्योग व अंतिम वस्तू उत्पादनासाठी लागणारा माल तयार करणाऱ्या उद्योगांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. अशा उद्योगात एकूण मूल्यवृद्धीच्या ६६ टक्के मूल्यवृद्धी आता दिसून येते.

५.६ तक्ता क्रमांक ७ मध्ये १९८३-८४ व १९८४-८५ या वर्षासाठी महाराष्ट्रातील कारखाने क्षेत्राची ठळक वैशिष्ट्ये दिली आहेत.

५.७ खालील परिच्छेदांमध्ये १९८४-८५ च्या वार्षिक उद्योग पाहणीच्या आधारे उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबींचे विश्लेषण दिले आहे. ह्यात रोजगारमानाप्रमाणे व यंत्रसामग्रीत गुंतविलेल्या भांडवलमानाप्रमाणे कारखान्यांचे व औद्योगिक बाबींचे विश्लेषण देण्यात आले आहे. एखाद्या मालकाचे एकाच उद्योग गटातील दोन किंवा अधिक कारखाने एकाच राज्यात असल्यास त्यांना एकच एकत्रित प्रपत्र भरण्याची परवानगी देण्यात आली असून ह्या विश्लेषणात अशा कारखान्यांचा समावेश करण्यात आलेला नाही.

5.4. *Spatial pattern of Industrial activity in Maharashtra.*—Though Maharashtra is one of the most industrialised States in India, its industrial activity is concentrated mainly in the three adjoining districts, Greater Bombay, Thane and Pune. In the last decade, however, the share of these three districts in the industrial (factory) employment is showing a perceptible declining trend. Of the net additional employment in the factory sector between 1975 and 1981, 45 per cent was in these three districts and 55 per cent in the rest of the State. As a result the share of these three districts in factory employment has come down from 77 per cent in 1975 to 72 per cent in 1981. In 1981 these three districts shared 25 per cent of the total population and 72 per cent of factory employment in the State. The share of these three districts in factory employment which was 72 per cent in 1981 has further come down to 67 per cent in 1985. The fall in the share of these three districts in employment after 1981 is partly due to decline in the employment in cotton textile industry in Greater Bombay.

5.5. *Shift in the composition of industrial production.*—The composition of the organised industrial sector in Maharashtra has undergone a considerable change in the last two decades. In the early 60's the main industrial production in Maharashtra was of consumer goods which accounted for 52 per cent of the value added in this sector. In the recent past, capital goods industries and intermediate goods industries have gained importance. They now account for 66 per cent of the value added in this sector.

5.6. The table No. 7 gives certain salient features of the factory sector in Maharashtra for 1983-84 and 1984-85.

5.7. An analysis of some industrial characteristics of the factory sector based on ASI 1984-85 is given in the following paragraphs. In this analysis, factories are classified according to their employment and investment in plant and machinery. It may be mentioned that the owners of two or more factory units located in the same State and pertaining to the same industry group are permitted to furnish a single consolidated return for all such units. Such factories have been excluded for the purpose of this analysis.

५. उद्योग

5. INDUSTRIES

५.१. भारत सरकारतर्फे केल्या जाणाऱ्या सर्व नोंदणीकृत कारखान्यांचा समावेश असलेल्या अखिल भारतीय वार्षिक उद्योग पाहणीच्या नुकत्याच उपलब्ध असणाऱ्या १९८१-८२ च्या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्र राज्य, भारताच्या औद्योगिक क्षेत्रात आघाडीवर आहे. देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रात महाराष्ट्राचा उत्पादक भांडवलगत तसेच रोजगारात सुमारे सहावा हिस्सा आणि एकूण उत्पादन मूल्य व मूल्यवृद्धीत जवळजवळ चौथा हिस्सा होता. प्रतिकामगार मूल्यवृद्धी महाराष्ट्रात (रु. २५ हजार) भारताच्या (रु. १८ हजार) तुलनेत अधिक होती. त्याचप्रमाणे दर १०० रुपये उत्पादक भांडवलामागे मूल्यवृद्धीसुद्धा महाराष्ट्रात (४० रुपये) भारताच्या (२९ रुपये) तुलनेत जास्त होती. दर कोटी रुपये उत्पादक भांडवलामागे १५८ हे महाराष्ट्राचे रोजगारीचे प्रमाण अखिल भारताच्या १५९ प्रमाणापेक्षा थोडेसेच कमी होते.

५.२. औद्योगिक उत्पादनाचा अखिल भारतीय निर्देशांक.— भारतातील एकूण औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक (पाया १९८०-८१) एप्रिल ते ऑक्टोबर ह्या काळाकरिता १९८५ च्या तुलनेत १९८६ मध्ये ७ ते ८ टक्क्यांनी वाढला. तो १९८५-८६ मध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत ८.७ टक्क्यांनी वाढला होता. वस्तुनिर्माण क्षेत्राकरिता औद्योगिक उत्पादनाचे मासिक निर्देशांक मात १९७० या पायाभूत वर्षाकरिता उपलब्ध आहेत. उपलब्ध असलेला अगदी अलिकडचा हा निर्देशांक ऑक्टोबर १९८६ चा असून तो २०६.२ होता. तो ऑक्टोबर १९८५ च्या निर्देशांकापेक्षा ९.३ टक्क्याने जास्त होता. तर ऑक्टोबर १९८५ चा निर्देशांक आधीच्या वर्षापेक्षा ८.३ टक्क्याने जास्त होता. एप्रिल ते ऑक्टोबर १९८६ ह्या कालावधीतील सरासरी निर्देशांक एप्रिल ते ऑक्टोबर १९८५ ह्या कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ५.८ टक्क्यांनी जास्त होता. तर १९८५ मधील असा निर्देशांक १९८४ मधील निर्देशांकापेक्षा ६.४ टक्क्याने जास्त होता. १९८५-८६ ह्या संपूर्ण वर्षाचा सरासरी निर्देशांक १९८४-८५ च्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा ६.३ टक्क्याने जास्त होता.

५.३. महाराष्ट्रातील औद्योगिक उत्पादन.—महाराष्ट्रातील औद्योगिक उत्पादनात (१) साखर, (२) तंबाखू उत्पादने, (३) वस्त्रोद्योग, (४) रबर उत्पादने, (५) रसायने व रासायनिक पदार्थ, (६) पेट्रोलियम उत्पादने, (७) मुलभूत धातु, (८) धातूंच्या वस्तूंचे उत्पादन, (९) यंत्रसामग्री (विद्युत यंत्रसामग्री वगळून), (१०) विद्युत यंत्रसामग्री व उपकरणे आणि (११) परिवहन सामग्री या उद्योग गटांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. एप्रिल ते ऑक्टोबर १९८६ आणि एप्रिल ते ऑक्टोबर १९८५ ह्या कालावधीच्या वर उल्लेख केलेल्या उद्योग गटांच्या अखिल भारतीय निर्देशांकांची सरासरी ह्या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक १५ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे. वर उल्लेख केलेले उद्योग गटांचे निर्देशांक व राज्यातील कापड उद्योगांतील उत्पादनाच्या कलावरून असे अनुमान काढता येते की, राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील) १९८६-८७ च्या पहिल्या सात महिन्यात १९८५-८६ च्या त्याच कालावधीतील उत्पादनापेक्षा ५ ते ६ टक्क्यांनी वाढले होते तर १९८५-८६ मधील, तसेच उत्पादन १९८४-८५ पेक्षा सुमारे ५ टक्क्यांनी जास्त होते.

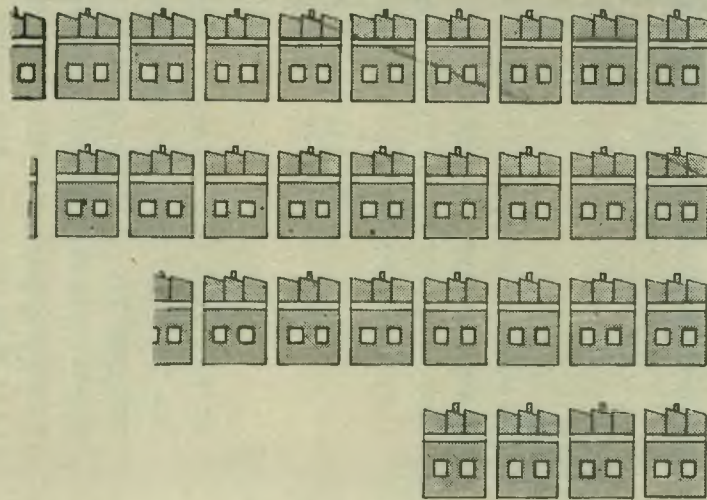
5.1. According to the latest available all-India results of Annual Survey of Industries (ASI) 1981-82 covering the entire registered factory sector, carried out by the Government of India, Maharashtra continues to be in the leading position in the industrial scene in India. The state accounted for nearly a sixth of productive capital as well as of employment and nearly a fourth of gross value of output and of value added by manufacture by the organised industrial sector in the country. The per employee value added was higher in Maharashtra (Rs. 25 thousand) than that in all-India (Rs. 18 thousand). Similarly the value added per 100 rupees of productive capital was higher at Rs. 40 in Maharashtra than that (Rs. 29) in all-India. Employment per unit of productive capital (158 per crore rupees) was slightly less in the State than (159 per crore rupees) in all-India.

5.2. *Index number of industrial production in India.*— The Index number of overall industrial production in India (base 1980-81) for April-October increased in 1986 by 7 to 8 per cent over 1985. It had increased in 1985-86 by 8.7 per cent over the previous year. Monthwise data on index number of industrial production for the manufacturing sector are however available with base 1970. This index number for October, 1986 (the latest available) was 206.2 showing a growth of 9.3 per cent over the index number for October, 1985, which was higher by 8.3 per cent than that a year earlier. The average index number for April-October 1986 was higher by 5.8 per cent than that for April-October 1985. The latter was higher by 6.4 per cent than that for the corresponding period of 1984. Its average for the full year 1985-86 was higher by 6.3 per cent than that for 1984-85.

5.3. *Industrial production in Maharashtra.*—The industry groups (1) Sugar; (2) tobacco products; (3) manufacturing of textiles; (4) rubber products; (5) chemicals and chemical products; (6) petroleum products; (7) basic metals; (8) manufacturing of metal products; (9) machinery except electrical machinery, (10) electrical machinery, apparatus, appliances and supplies and (11) transport equipments contribute substantially to the industrial production in the State. The averages of all-India index number (base—1970) in respect of these industry groups for the period April-October, 1986 and those for April-October, 1985 are shown in Table No. 15 of Part II of this publication. Based on the index numbers of the industry groups mentioned above and the production trends in respect of textiles in the State it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State was higher by 5 to 6 per cent in the first seven months of 1986-87, than that in 1985-86 and the latter was higher by about 5 per cent than that in 1984-85.

कारखाने आणि त्यांतील रोजगार

FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT

1985

1984

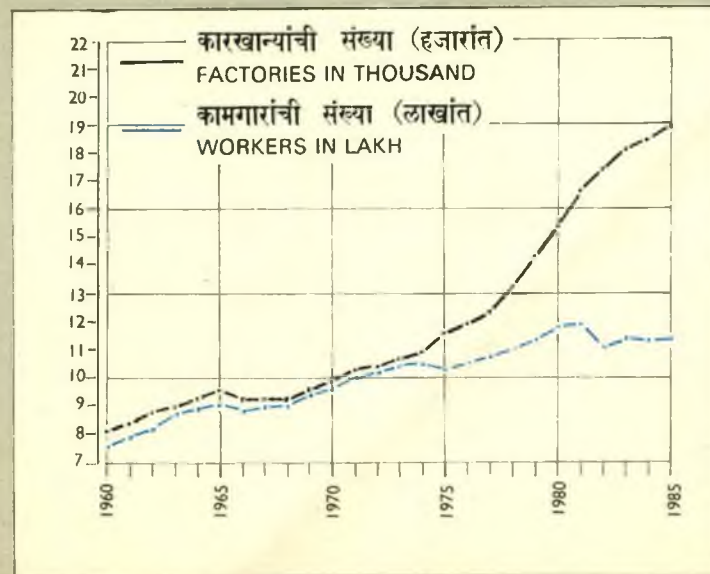
1980

1960

दोन हजार कारखाने
2 THOUSAND FACTORIES

एक लाख कामगार
1 LAKH WORKERS

५.४. महाराष्ट्राच्या औद्योगिक विकासाची प्रादेशिक रचना.— महाराष्ट्र हे जास्त औद्योगिकरण झालेल्या राज्यापैकी एक राज्य असले तरी राज्यातील उद्योग मुख्यतः बृहन्मुंबई, ठाणे व पुणे ह्या तीन लगतच्या जिल्ह्यातच केंद्रीत झालेले आहेत. मात्र गेल्या दशकात औद्योगिक रोजगारातील या तीन जिल्ह्यांचा हिस्सा कमी होत आहे असे स्पष्ट दिसते. १९७५ ते १९८१ ह्या कालावधीत औद्योगिक रोजगारात झालेल्या निव्वळ वाढीत या तीन जिल्ह्यांचा हिस्सा ४५ टक्के तर उरलेल्या जिल्ह्यांचा हिस्सा ५५ टक्के होता. यामुळे औद्योगिक रोजगारात १९७५ मध्ये या तीन जिल्ह्यांचा हिस्सा ७७ टक्के होता, तो १९८१ मध्ये ७२ टक्के इतका खाली आला. १९८१ मध्ये ह्या तीन जिल्ह्यांचा राज्याच्या एकूण लोकसंख्येत २५ टक्के व औद्योगिक रोजगारात ७२ टक्के वाटा होता. औद्योगिक रोजगारात १९८१ मध्ये ह्या तीन जिल्ह्यांचा हिस्सा ७२ टक्के होता तो १९८५ मध्ये ६७ टक्के इतका खाली आला. १९८१ नंतर ह्या तीन जिल्ह्यांच्या रोजगाराच्या हिश्यात झालेली घट ही काही प्रमाणात बृहन्मुंबईतील सुती कापड उद्योगाच्या रोजगारीतील घटीमुळे झाली आहे.

५.५ औद्योगिक उत्पादनाच्या घटक रचनेतील बदल.—गेल्या दोन दशकांमध्ये महाराष्ट्रात औद्योगिक उत्पादनाच्या घटक रचनेत लक्षणीय बदल झाल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रात सातव्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात ग्राहक वस्तू हेच मुख्य उत्पादन होते. एकूण मूल्यवृद्धीत या वस्तूंच्या मूल्यवृद्धीचा हिस्सा ५२ टक्के होता. पण अलिकडच्या काळात भांडवली वस्तू उत्पादन उद्योग व अंतिम वस्तू उत्पादनासाठी लागणारा माल तयार करणाऱ्या उद्योगांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. अशा उद्योगात एकूण मूल्यवृद्धीच्या ६६ टक्के मूल्यवृद्धी आता दिसून येते.

५.६ तक्ता क्रमांक ७ मध्ये १९८३-८४ व १९८४-८५ या वर्षासाठी महाराष्ट्रातील कारखाने क्षेत्राची ठळक वैशिष्ट्ये दिली आहेत.

५.७ खालील परिच्छेदामध्ये १९८४-८५ च्या वार्षिक उद्योग पाहणीच्या आधारे उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबींचे विश्लेषण दिले आहे. ह्यात रोजगारमानाप्रमाणे व यंत्रसामग्रीत गुंतविलेल्या भांडवलमानाप्रमाणे कारखान्यांचे व औद्योगिक बाबींचे विश्लेषण देण्यात आले आहे. एखाद्या मालकाचे एकाच उद्योग गटातील दोन किंवा अधिक कारखाने एकाच राज्यात असल्यास त्यांना एकच एकत्रित प्रपत्र भरण्याची परवानगी देण्यात आली असून ह्या विश्लेषणात अशा कारखान्यांचा समावेश करण्यात आलेला नाही.

5.4. *Spatial pattern of Industrial activity in Maharashtra.*—Though Maharashtra is one of the most industrialised States in India, its industrial activity is concentrated mainly in the three adjoining districts, Greater Bombay, Thane and Pune. In the last decade, however, the share of these three districts in the industrial (factory) employment is showing a perceptible declining trend. Of the net additional employment in the factory sector between 1975 and 1981, 45 per cent was in these three districts and 55 per cent in the rest of the State. As a result the share of these three districts in factory employment has come down from 77 per cent in 1975 to 72 per cent in 1981. In 1981 these three districts shared 25 per cent of the total population and 72 per cent of factory employment in the State. The share of these three districts in factory employment which was 72 per cent in 1981 has further come down to 67 per cent in 1985. The fall in the share of these three districts in employment after 1981 is partly due to decline in the employment in cotton textile industry in Greater Bombay.

5.5. *Shift in the composition of industrial production.*—The composition of the organised industrial sector in Maharashtra has undergone a considerable change in the last two decades. In the early 60's the main industrial production in Maharashtra was of consumer goods which accounted for 52 per cent of the value added in this sector. In the recent past, capital goods industries and intermediate goods industries have gained importance. They now account for 66 per cent of the value added in this sector.

5.6. The table No. 7 gives certain salient features of the factory sector in Maharashtra for 1983-84 and 1984-85.

5.7. An analysis of some industrial characteristics of the factory sector based on ASI 1984-85 is given in the following paragraphs. In this analysis, factories are classified according to their employment and investment in plant and machinery. It may be mentioned that the owners of two or more factory units located in the same State and pertaining to the same industry group are permitted to furnish a single consolidated return for all such units. Such factories have been excluded for the purpose of this analysis.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 7

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी

Important characteristics of industries in Maharashtra State

(रुपये कोटीत)
(Rs. in crore)

उद्योग गट (1)	वर्ष Year (2)	स्थिर मांडवल Fixed capital (3)	खेळते मांडवल Working capital (4)	एकूण श्रमदिनांची संख्या (लाखात) Total mandays worked (in lakh) (5)	कामगारांचे वेतन Wages to workers (6)	एकूण उत्पादन Total output		वापरलेला माल Material consumed (9)	एकूण निविष्टी Total input (10)	मूल्यवृद्धी Value added by manufacture		Industry Group (1)
						मूल्य Value (7)	बेरजेसी टक्केवारी Percentage to total (8)			मूल्य Value (11)	बेरजेसी टक्केवारी Percentage to total (12)	
(1) खाद्य वस्तू	1983-84 1984-85	403 467	335 214	320 340	54.4 63.4	2,118 2,371	11.0 10.7	1,671 1,865	1,843 2,063	234 258	6.2 5.9	Food products.
(2) पेये, तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	1983-84 1984-85	41 33	53 85	165 154	17.9 22.1	199 288	1.0 1.3	112 166	145 209	50 73	1.3 1.7	Beverages, tobacco and tobacco products.
(3) सुती कापड (सरकी काढणे व गासड्या बांधणे यासह).	1983-84 1984-85	404 312	21 38	580 518	157.4 160.6	1,044 1,086	5.5 4.9	553 617	743 809	265 240	7.0 5.5	Cotton textiles (including ginning and baling).
(4) लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड	1983-84 1984-85	343 208	92 77	227 232	69.6 78.6	1,003 1,120	5.2 5.1	579 695	787 883	183 205	4.9 4.7	Wool, silk and synthetic fibre textiles.
(5) कापडाच्या वस्तू	1983-84 1984-85	28 34	18 34	55 60	10.7 14.3	219 320	1.1 1.5	148 217	182 269	33 44	0.9 1.0	Textile products.
(6) लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर इत्यादी	1983-84 1984-85	7 12	9 8	17 16	2.7 2.6	39 43	0.2 0.2	26 27	32 35	7 8	0.2 0.2	Wood products, furniture and fixtures.
(7) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	1983-84 1984-85	190 216	98 114	182 178	51.8 56.7	541 649	2.8 2.9	289 361	378 474	142 146	3.8 3.3	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.
(8) कातडी, कातडीच्या आणि केसाळ कातडीच्या वस्तू (दुरुस्ती सोडून).	1983-84 1984-85	3 6	1 4	4 12	0.8 4.0	17 38	0.1 0.2	12 23	15 28	2 9	0.1 0.2	Leather, leather and fur products (except repairs).

(9) रबर, प्लॉस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ	1983-84	349	349	122	31.3	2,475	12.9	2,174	2,289	156	4.2	Rubber, plastics, petroleum and coal products.
	1984-85	502	267	123	42.9	2,789	12.6	2,407	2,548	202	4.6	
(10) रसायने व रासायनिक पदार्थ	1983-84	871	666	384	134.1	3,448	17.9	2,089	2,663	697	18.5	Chemicals and chemical products.
	1984-85	947	735	374	156.6	4,047	18.3	2,448	3,053	879	20.1	
(11) अघातू खनिज पदार्थ	1983-84	100	47	102	21.7	298	1.6	135	207	77	2.0	Non-metallic mineral products.
	1984-85	173	57	105	26.4	381	1.7	153	248	112	2.6	
(12) मूलभूत धातू व मिश्रधातू	1983-84	335	119	227	66.5	1,287	6.7	844	1,058	192	5.1	Basic metal and alloys industries.
	1984-85	380	148	222	73.4	1,483	6.7	1,003	1,250	190	4.3	
(13) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून).	1983-84	125	101	155	56.7	696	3.6	387	468	211	5.6	Metal products and parts (except machinery and transport equipment).
	1984-85	384	126	159	64.8	732	3.3	423	513	198	4.5	
(14) यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून).	1983-84	340	267	312	97.8	1,404	7.3	778	998	358	9.5	Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery).
	1984-85	426	344	320	113.0	1,669	7.5	918	1,152	462	10.6	
(15) विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे आणि सुटे भाग.	1983-84	231	203	199	64.7	982	5.1	562	674	276	7.4	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies and parts.
	1984-85	263	227	214	74.4	1,119	5.1	642	773	309	7.1	
(16) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	1983-84	460	341	298	112.3	1,452	7.6	870	1,030	357	9.5	Transport equipment and parts.
	1984-85	601	353	303	131.2	1,732	7.8	1,015	1,204	447	10.2	
(17) उत्पादन करणारे इतर उद्योग	1983-84	32	38	54	15.5	233	1.2	121	156	73	1.9	Other manufacturing industries.
	1984-85	40	38	52	17.2	222	1.0	118	149	67	1.5	
(18) इतर	1983-84	3,221	229	413	98.6	1,777	9.2	701	1,247	448	11.9	Others
	1984-85	3,504	263	464	131.1	2,025	9.2	679	1,409	524	12.0	
एकूण ..	1983-84	7,482	2,987	3,817	1,064.7	19,232	100.0	12,051	14,913	3,762	100.0	Total
	1984-85	8,508	3,134	3,847	1,233.3	22,114	100.0	13,777	17,070	4,373	100.0	

५.८. रोजगारमानाप्रमाणे कारखान्यांची वर्गवारी.—१९८४-८५ ह्या वर्षाकरिता प्रपत्रे पाठवणाऱ्या व या विश्लेषणात समाविष्ट असणाऱ्या एकूण कारखान्यांपैकी सुमारे ५७ टक्के कारखान्यात २० पेक्षा कमी कामगार आणि २४ टक्के कारखान्यात २० ते ४९ कामगार होते. ५०० किंवा त्याहून अधिक कामगार असलेल्या कारखान्यांचे प्रमाण २.५ टक्के होते. १०० किंवा त्याहून अधिक कामगार असलेल्या कारखान्यांचे प्रमाण जरी १० टक्के असले तरी त्यांचा हिस्सा उत्पादक भांडवलात ८२ टक्के, रोजगारात ७१ टक्के, एकूण उत्पादनमूल्यात ७८ टक्के व मूल्यवृद्धीत ८३ टक्के इतका होता. त्याचप्रमाणे ह्या गटातील कारखान्यांतील प्रति-कामगार उत्पादनमूल्य तसेच मूल्यवृद्धी उर्वरित गटातील कारखान्यांच्या त्या प्रमाणापेक्षा बरीच जास्त होती.

पुढे चालू

5.8. *Distribution of factories by employment.*— About 57 per cent of the reporting factories covered in this analysis employed less than 20 employees and 24 per cent employed between 20 and 49 employees in 1984-85. Only about 2.5 per cent of the factories employed 500 and more employees. Though the number of factories with 100 or more employees was about 10 per cent, they accounted for 82 per cent of the productive capital, 71 per cent of employment, 78 per cent of gross value of output and 83 per cent of value added. Similarly, gross value of output and value added per employee were substantially higher in the case of this group than those for the rest.

Continued.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8
महत्त्वाच्या औद्योगिक बाबींचे रोजगारमानाप्रमाणे वर्गीकरण (१९८४-८५)
Important industrial characteristics by size class of employment (1984-85)

रोजगार आकारमान वर्ग	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total of					दर कर्मचाऱ्यामागे मूल्य (हजार रुपये) Value per employee (Rs. '000)			Size class of employment
	कारखान्यांची संख्या Number of factories	उत्पादक भांडवल Productive capital	रोजगार Employment	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	उत्पादक भांडवल Productive capital	एकूण उत्पादन मूल्य Gross value of output	मूल्यवृद्धी Value added	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
२० पेक्षा कमी	57.2	5.2	8.2	5.8	4.4	44.2	131.8	18.8	Below 20
२०-४९	24.0	6.2	11.7	8.2	6.8	37.1	131.8	20.2	20-49
५०-९९	8.5	6.2	9.2	7.7	6.2	47.0	157.6	23.3	50-99
१००-१९९	4.4	9.2	9.9	9.2	8.2	65.3	175.0	28.7	100-199
२००-४९९	3.4	15.9	16.3	17.8	22.5	68.2	204.9	47.8	200-499
५०० आणि जास्त	2.5	57.3	44.7	51.3	51.9	89.8	216.4	40.5	500 and above.
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	70.0	188.2	34.8	Total

५.९. भांडवलाच्या आकारमानाप्रमाणे कारखान्यांची वर्गवारी.— यत्रसामग्रीत गुंतलेल्या भांडवलमानाप्रमाणे कारखान्यांची वर्गवारी केली असता असे दिसून येते की, ८० टक्के कारखान्यांचे भांडवल १० लाख रुपयांपेक्षा कमी होते व ५.२ टक्के कारखाने एक कोटी किंवा अधिक भांडवल असलेले होते. मोठ्या गुंतवणुकीच्या ह्या कारखान्यामध्ये ८२ टक्के उत्पादक भांडवल, ५२ टक्के कामगार, ६८ टक्के उत्पादन व ७० टक्के मूल्यवृद्धी होती. दर लाख रुपये उत्पादक भांडवलामागे असलेले कामगार, एकूण उत्पादनमूल्य आणि मूल्यवृद्धी ह्यांचे प्रमाण मोठी गुंतवणूक असलेल्या कारखान्यापेक्षा लहान कारखान्यात अधिक होते.

5.9. Distribution of factories by value of capital.— A classification of factories by their investment in plant and machinery showed that for 80 per cent factories, the value of capital was less than 10 lakh and for only 5.2 per cent factories it was more than one crore Rupees. These large investment factories accounted for about 82 per cent of productive capital, 52 per cent of employment, 68 per cent of output and 70 per cent of value added. However, the ratios of employment, gross value of output and value added per lakh rupees of productive capital were higher for small investment factories than for the large ones.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9
महत्त्वाच्या औद्योगिक बाबींचे भांडवल आकारमानाप्रमाणे वर्गीकरण (१९८४-८५)
Important industrial characteristics by size class of capital (1984-85)

भांडवल आकारमान (रुपयांत)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total of					दर लाख रुपये उत्पादक भांडवलामागे per lakh Rs. of productive capital			Size class of capital (in Rs.)
	कारखान्यांची संख्या Number of factories	उत्पादक भांडवल Productive Capital	रोजगार Employment	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	कर्मचारी संख्या No. of employees	उत्पादन मूल्य (लाख रुपये) Gross value of output (Lakh Rs.)	मूल्यवृद्धी Value added (Lakh Rs.)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
० ते २.५ लाख	53.4	4.0	14.5	5.8	6.0	5.3	3.96	0.75	0 to 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	14.8	2.3	6.1	3.6	3.1	3.8	4.22	0.68	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख	7.4	1.9	3.6	2.5	2.6	2.8	3.57	0.69	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १० लाख	4.6	1.4	2.8	2.1	1.9	3.0	4.21	0.70	7.5 lakh to 10.0 lakh
१० लाख ते १५ लाख	4.8	2.5	4.1	3.1	2.8	2.3	3.25	0.55	10 lakh to 15 lakh
१५ लाख ते २० लाख	2.9	1.5	3.0	2.7	2.5	2.9	4.91	0.84	15 lakh to 20 lakh
२० लाख ते ५० लाख	4.6	4.3	7.4	6.8	5.4	2.5	4.25	0.63	20 lakh to 50 lakh
५० लाख ते १ कोटी	2.3	5.1	6.2	5.9	5.8	1.7	3.06	0.56	50 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	3.8	24.5	25.8	22.9	28.7	1.5	2.52	0.58	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	1.4	52.5	26.5	44.6	41.2	0.7	2.28	0.39	5 crore and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	1.4	2.69	0.50	Total

५.१०. राज्यातील औद्योगिक विकासास व विकिरणास सहाय्य.—राज्याच्या औद्योगिक विकासासाठी व विकिरणासाठी मूलभूत सोयी उपलब्ध करून देणे, कर सवलती देणे, बीज भांडवल देणे, इत्यादी मार्गांनी सहाय्य करण्याचे धोरण महाराष्ट्र शासन जाणीवपूर्वक अवलंबित असते. राज्य औद्योगिक विकास व गुंतवणूक महामंडळ (सिकॉम), महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त), भारतीय औद्योगिक विकास बँक, भारतीय औद्योगिक पत महामंडळ औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ, आयुर्विमा महामंडळ, सर्व-साधारण विमा महामंडळ, व्यापारी बँका, महाराष्ट्र राज्य लघुउद्योग महामंडळ, महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, जिल्हा उद्योग केंद्रे, खादी व ग्रामोद्योग मंडळ आणि चार विभागीय विकास महामंडळे यांच्याद्वारे शासन हे उद्दिष्ट साध्य करते. या निरनिराळ्या संस्थांमार्फत राज्यातील उद्योगधंद्यांना देण्यात आलेल्या सहाय्याचा तपशील खालील परिच्छेदात थोडक्यात दिलेला आहे.

५.११. औद्योगिक विकासाला उत्तेजन देणे व सक्रिय मदत करणे, तसेच अर्धविकसित भागामध्ये उद्योगधंदे काढण्यासाठी उद्योजकांना प्रवृत्त करणे ही 'सिकॉम'ची उद्दिष्टे आहेत. म्हणून राज्यातील अविकसित भागात उद्योगधंदे काढण्यासाठी 'सिकॉम' उद्योजकांना आर्थिक, तांत्रिक व इतर सहाय्य करते. महाराष्ट्र शासनाची उद्योगधंद्यांना प्रोत्साहन देण्याची सधन योजना (पॅकेज स्कीम ऑफ इन्सेंटिव्हज) व भारत सरकारची केंद्रीय अर्थसहाय्य योजना पण सिकॉम राबविते. भारतीय औद्योगिक विकास बँक यांच्याद्वारे उद्योजकांना बीज भांडवल सहाय्य देण्याचे कामसुद्धा सिकॉम करते. सिकॉमच्या या प्रयत्नांचा परिणाम म्हणजे ऑक्टोबर १९८६ अखेर संपणाऱ्या १२ महिन्यांत ८०९ कोटी रुपयांची भांडवली गुंतवणूक असलेले ३०३ प्रकल्प अर्धविकसित भागात कार्यान्वित होण्याच्या मार्गावर होते, तर ऑक्टोबर १९८५ ला संपणाऱ्या १२ महिन्यांत १,१६७ कोटी रुपयांची गुंतवणूक असलेले २९३ प्रकल्प सहाय्यित होते. सिकॉमची ऑक्टोबर अखेर १९८५ व १९८६ ची परिस्थिती दर्शविणारा तक्ता खाली दिला आहे.

5.10. Assistance for State's industrial growth and dispersal.—Government of Maharashtra follows a conscious policy of assisting industrial growth and its dispersal in the State in such forms as creation of infrastructure, tax concessions and supply of seed money. The Government achieves its objectives through established organisations and certain all-India bodies like the State Industrial and Investment Corporation of Maharashtra (SICOM), Maharashtra State Financial Corporation (MSFC), Industrial Development Bank of India (IDBI), Industrial Finance Corporation of India (IFCI), Industrial Credit and Investment Corporation of India Ltd. (ICICI), Life Insurance Corporation of India (LIC), General Insurance Corporation of India commercial banks, the Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC), the Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC), District Industries Centres (DIC), Khadi and Village Industries Board and four Regional Development Corporations. The assistance rendered by various agencies to the industries in the State is briefly described in the paragraphs that follow.

5.11. The objective of SICOM is to encourage and actively promote industrial development and influence the locational decisions to be taken by entrepreneurs in favour of under-developed areas. Towards this end, SICOM offers financial, technical and other assistance to entrepreneurs to set up industries in such areas of Maharashtra. It also acts as an agent for operation of the Government of Maharashtra's Package Scheme of Incentives, and also for Central Investment Subsidy Scheme of the Government of India. SICOM also operates the IDBI Scheme for provision of Seed Capital Assistance. As a result of the efforts made by it and the assistance rendered, 303 projects involving an aggregate capital investment of Rs. 809 crore were committed for being set up in the underdeveloped areas of the State in the 12 months ending October, 1986 compared with 293 projects involving Rs. 1,167 crore in the earlier 12 months. Its performance in the 12 months ending October, 1985 and 1986, and the position at the end of October, 1986 is given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10

विविध योजनांखाली सिकांमचे साध्य
Achievement of SICOM under the different Schemes

वाच	परिमाण	१२ महिन्यातील साध्य Achievement in the 12 months ending		ऑक्टोबर १९८६	Unit	Item
		ऑक्टोबर October 1985	ऑक्टोबर October 1986	अखेरचे साध्य Achievement at the end of October 1986		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
सहाय्यित घटक	संख्या	293	303	4,513	.. No.	Units assisted .. ..
त्यांचा प्रकल्प खर्च	कोटी रुपये	11,67	809	5,192	.. Rs. crore	Their Project cost .. ..
उत्पादन सुरू झालेले घटक	संख्या	315	116	3,304	.. No.	Units gone into production .. ..
त्यांचा प्रकल्प खर्च	कोटी रुपये	576	377	2,421	.. Rs. crore	Their project cost .. ..
उभारणी चालू असलेले घटक*	संख्या	191	178	178	.. No.	Units under construction* .. ..
त्यांचा प्रकल्प खर्च*	कोटी रुपये	579	469	469	.. Rs. crore	Their project cost* .. ..
मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	47	35	400	.. Rs. crore	Total effective sanctions .. ..
वाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	41	41	339	.. Rs. crore	Total disbursements .. ..
प्रोत्साहनाची सरसकट योजना—						Package Scheme of Incentives
(अ) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	21	18	241	.. Rs. crore	(a) Amount sanctioned
घटक	संख्या	122	101	1,671	.. No.	Units .. ..
(अ) वाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	16	12	121	.. Rs. crore	(a) Amount disbursed .. ..
घटक	संख्या	87	60	1,206	.. No.	Units .. ..
केंद्रीय अर्थसहाय्य योजना—						Central Subsidy Scheme.—
(अ) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	2.7	2.1	19.0	.. Rs. crore	(a) Amount sanctioned
घटक	संख्या	111	82	679	.. No.	Units .. ..
(ब) वाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	1.6	1.9	14.6	.. Rs. crore	(b) Amount disbursed
घटक	संख्या	79	90	566	.. No.	Units .. ..
राष्ट्रीय औद्योगिक विकास बँकेकडून अर्थसहाय्य						Refinance from IDBI
(अ) प्रस्ताव	संख्या	98	120	626	.. No.	(a) Proposals .. ..
(ब) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	36	40	203	.. Rs. crore	(b) Amount sanctioned .. ..
(क) वापरलेली रक्कम	कोटी रुपये	28	27	149	.. Rs. crore	(c) Amount availed .. ..
राष्ट्रीय औद्योगिक विकास बँकेची बीज भांडवल योजना						Seed Capital Scheme of the IDBI
(अ) प्रस्ताव	संख्या	7	16	107	.. No.	(a) Proposals sanctioned by IDBI .. ..
(ब) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	0.5	0.7	0.6	.. Rs. crore	(b) Amount sanctioned .. ..
(क) वापरलेली रक्कम	कोटी रुपये	0.8	0.8	5.3	.. Rs. crore	(c) Amount availed .. ..

* अखेरपर्यंत As at the end of.

५.१२, महावित्तने १९८५-८६ मध्ये ६७ कोटी रुपयांची १.२ हजार कर्जे मंजूर केली व ४१ कोटी रुपयांचे वाटप केले. ह्याच्या तुलनेत १९८४-८५ साली ५५ कोटी रुपयांची २.२ हजार कर्जे मंजूर केली होती व ३४ कोटी रुपयांचे वाटप केले होते. १९८५-८६ या वर्षातील एकूण मंजूर कर्जांच्या ९६ टक्के कर्जे व ८६ टक्के रक्कम लघुउद्योग घटकांसाठी मंजूर करण्यात आली. याशिवाय एप्रिल-जानेवारी १९८७ मध्ये ५० कोटी रुपयांची ६३० कर्जे मंजूर केली व ३९ कोटी रुपयांचे वाटप केले. स्थापनेपासून महावित्तने ५८० कोटी रुपयांची २८ हजार कर्जे मंजूर केली व ३८३ कोटी रुपयांचे वाटप केले.

5.12. The MSFC had sanctioned 1.2 thousand loans for Rs. 67 crore and disbursed Rs. 41 crore in 1985-86 as against sanctions of 2.2 thousand loans for Rs. 55 crore in 1984-85 and a disbursement of Rs. 34 crore in that year. Of the loans and amount sanctioned in 1985-86 96 per cent and 86 per cent respectively were for small-scale units. During April-January, 1987 it had further sanctioned 630 loans for Rs. 50 crore and disbursed Rs. 39 crore. Since its inception it had sanctioned 28 thousand loans for Rs. 580 crore and disbursed Rs. 383 crore.

५.१३. राष्ट्रीय औद्योगिक विकास बँकेने एप्रिल १९८५ ते मार्च १९८६ मध्ये २०८ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य (निर्यात अर्थसहाय्य वगळून) मंजूर केले व १३१ कोटी रुपयांचे वाटप केले. याच्या तुलनेने एप्रिल १९८४ ते मार्च १९८५ मध्ये १११ कोटी रुपये मंजूर केले व ६८ कोटी रुपयांचे वाटप केले.

५.१४. भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळाने १९८५-८६ मध्ये राज्यातील ४६ प्रकल्पांना ८४ कोटी रुपये मंजूर केले व ५७ कोटी रुपयांचे वाटप केले. जुलै ते डिसेंबर, १९८६ मध्ये २३ प्रकल्पांना ५१ कोटी रुपये मंजूर केले व ३२ कोटी रुपयांचे वाटप केले त्याच्या तुलनेने जुलै ते डिसेंबर १९८५ मध्ये १७ प्रकल्पांना ४५ कोटी रुपये मंजूर केले व २३ कोटी रुपयांचे वाटप केले.

५.१५. भारतीय औद्योगिक पत गुंतवणूक महामंडळाने १९८५-८६ मध्ये राज्यातील औद्योगिक घटकांना ११३ कोटी रुपये मंजूर केले व ९५ कोटी रुपयांचे वाटप केले. एप्रिल-डिसेंबर १९८६ मध्ये महामंडळाने १२१ कोटी रुपये मंजूर केले व ७९ कोटी रुपयांचे वाटप केले. एप्रिल ते डिसेंबर १९८५ मध्ये या रकमा अनुक्रमे ८१ कोटी रुपये व ७४ कोटी रुपये अशा होत्या. १९८६ अखेर राज्यात एकूण मंजूर व वाटप केलेल्या रकमांचे आकडे अनुक्रमे १,१६७ कोटी रुपये व ९५९ कोटी रुपये होते. व ते अखिल भारतीय रकमांच्या अनुक्रमे २४ व २७ टक्के होते.

५.१६. आयुर्विमा महामंडळाने (वायदेवाजार खरेदी सोडून) १९८५-८६ मध्ये राज्यातील औद्योगिक घटकांमध्ये, राज्य विद्युत मंडळामध्ये ४६ कोटी रुपयांची एकूण गुंतवणूक केली. १९८४-८५ मध्ये एकूण गुंतवणूक ७५ कोटी रुपये होती. एकूण ४६ कोटी रुपये गुंतवणुकीपैकी ३१ कोटी रुपये स्वायत्त संस्थांच्या क्षेत्रात (कंपनी) व १२ कोटी रुपये राज्य विद्युत मंडळामध्ये गुंतविले व बाकी तीन कोटी रुपये इतर क्षेत्रात गुंतविले. मार्च १९८६ अखेर महामंडळाची राज्यातील औद्योगिक घटकांमधील गुंतवणूक ५७२ कोटी रुपये म्हणजे भारतातील गुंतवणुकीच्या १४ टक्के होती. एप्रिल ते सप्टेंबर, १९८६ मध्ये आयुर्विमा महामंडळाने राज्यातील औद्योगिक घटकांत ४० कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली.

५.१७. सर्वसाधारण विमा महामंडळाने व त्यांच्या दुय्यम मंडळांनी १९८५-८६ मध्ये ३१ कोटी रुपये मंजूर व १४ कोटी रुपयांचे वाटप केले, १९८४-८५ मधील रकमांपेक्षा (अनुक्रमे ४३ व ४२ कोटी रुपये) ह्या रकमा कमी होत्या. एप्रिल ते सप्टेंबर १९८६ ह्या काळात महामंडळाने आणखी २६ कोटी रुपये मंजूर केले व १४ कोटी रुपयांचे वाटप केले. एप्रिल ते सप्टेंबर १९८५ ह्या काळात १९ कोटी रुपये मंजूर केले व ४ कोटी रुपयांचे वाटप केले होते.

५.१८. महाराष्ट्र उद्योग विकास महामंडळाकडे मार्च, १९८६ अखेर ७३ उद्योग क्षेत्राचा विकास करण्याचे काम सोपविले होते. एकूण नियोजित क्षेत्र २९.४ हजार हेक्टर होते. त्यापैकी २१.६ हजार

5.13. The IDBI sanctioned larger direct financial assistance (other than for exports) of Rs. 208 crore and disbursed Rs. 131 crore in 1985-86 (April-March) as against Rs. 111 crore sanctioned and Rs. 68 crore disbursed in 1984-85.

5.14. The IFCI sanctioned in the State Rs. 84 crore to 46 projects and disbursed Rs. 57 crore in 1985-86. During July, to December, 1986 it had further sanctioned to 23 projects Rs. 51 crore and disbursed Rs. 32 crore compared with Rs. 45 crore sanctioned to 17 projects and Rs. 23 crore disbursed during July, to December, 1985.

5.15. The ICICI had sanctioned and disbursed to industrial units in Maharashtra Rs. 113 crore and Rs. 95 crore in 1985-86. It had further sanctioned and disbursed Rs. 121 crore and Rs. 79 crore in April-December, 1986 compared with Rs. 81 crore sanctioned and Rs. 74 crore disbursed in April-December, 1985. At the end of 1986, its total sanctions in the State were Rs. 1,167 crore and disbursements Rs. 959 crore, 24 and 27 per cent of the respective all-India figures.

5.16. The LIC invested (excluding market purchases) Rs. 46 crore in industrial units, electricity board in the State in 1985-86 compared with Rs. 75 crore invested in 1984-85. Of the Rs. 46 crore invested, Rs. 31 crore were in corporate bodies and Rs. 12 crore in the State Electricity Board and rest Rs. three crore to others. Its total investments in industries in the State upto March, 1986 was Rs. 572 crore, nearly 14 per cent of the all-India investment. The LIC had further invested Rs. 40 crore in the industries in the State between April-September, 1986.

5.17. The Financial assistance sanctioned and disbursed by the General Insurance Corporation and its subsidiaries in the State was lower at Rs. 31 crore and Rs. 14 crore respectively in 1985-86 than Rs. 43 crore and Rs. 42 crore respectively in 1984-85. Between April-September 1986 it had further sanctioned Rs. 26 crore and disbursed Rs. 14 crore as against sanctions and disbursement of Rs. 19 crore and Rs. 4 crore respectively in April-September, 1985.

5.18. The MIDC was entrusted with the development of 73 areas upto the end of March 1986. The total planned area was 29.4 thousand hectares of which 21.6

हेक्टर महामंडळाच्या ताब्यात होते. भूखंड पाडता येण्याजोगे क्षेत्र १४.१ हजार हेक्टर होते व वाटप केलेल्या भूखंडाचे क्षेत्र ८.२ हजार हेक्टर होते. महामंडळाचे १९८४-८५ व १९८५-८६ मधील कार्य तसेच १९८५-८६ अखेरची परिस्थिती दर्शविणारा तक्ता खाली दिला आहे.

thousand hectares were in its possession. The total plottable area was 14.1 thousand hectares and the area of allotted plots 8.2 thousand hectares.

Its performance in 1984-85 and 1985-86 and the position at the end of 1985-86 is given in the following table.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11

महाराष्ट्र उद्योग विकास महामंडळाचे कार्य/Performance of MIDC

वाव	परिमाण	कार्य/Performance			Unit	Item
		1984-85	1985-86	At the end of 1985-86 च्या अखेर पर्यंतचे		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
तयार केलेले भूखंड	'०००	1.3	0.8	19.1	'000	Plots carved out
वाटप केलेले भूखंड	'०००	1.0	0.8	16.3	'000	Plots allotted
बांधलेल्या छपऱ्या	संख्या	66	40	2,876	No.	Sheds constructed
वाटप केलेल्या छपऱ्या	संख्या	252	331	2,669	No.	Sheds allotted
उत्पादन सुरू असलेले घटक	'०००	1.3	0.8	8.7	'000	Units in production
उभारणी चालू असलेले घटक	'०००	2.0	2.4	2.4	'000	Units under construction
घटकांमध्ये गुंतविलेले भांडवल	कोटी रुपये	203	421	2,485	Rs. crore	Total investment in units

५.१९. महाराष्ट्र राज्य लघुउद्योग महामंडळाची १९८५-८६ मधील एकूण उलाढाल १०४ कोटी रुपयांची झाली. या उलट १९८४-८५ मध्ये ९६ कोटी रुपयांची उलाढाल झाली होती. एप्रिल-नोव्हेंबर, १९८६ मध्ये ६५ कोटी रुपयांची उलाढाल झाली तर एप्रिल-नोव्हेंबर, १९८५ मध्ये ४९ कोटी रुपयांची उलाढाल झाली. एकूण ६५ कोटी रुपयांच्या उलाढालीत २६ कोटी रुपये व्यापारी साठवणीद्वारे, फ्रॅन्चा मालाच्या वितरणाद्वारे २२ कोटी रुपये व पणन सहाय्याद्वारे १४ कोटी रुपये ह्यांचा समावेश होतो.

5.19. The MSSIDC had a higher turnover of Rs. 104 crore in 1985-86 than of Rs. 96 crore in 1984-85. Between April-November, 1986 its turnover was of Rs. 65 crore compared with Rs. 49 crore in April-November, 1985. Of the Rs. 65 crore assistance, Rs. 26 crore was for commercial warehousing, Rs. 22 crore through distribution of raw-materials and Rs. 14 crore for marketing.

५.२०. औद्योगिक वसाहती.—लहान औद्योगिक घटकांना मदत करण्याच्या कार्यक्रमाखाली सप्टेंबर, १९८६ पर्यंत राज्यात ९८ औद्योगिक वसाहतींना प्रामुख्याने सहकारी तत्वावर मंजुरी दिली. त्यांपकी ६८ औद्योगिक वसाहतींमध्ये कार्यास सुरुवात झाली होती. १९८५-८६ मध्ये १६७ छपऱ्या बांधण्यात आल्या. १९८४-८५ मध्ये ४६५ छपऱ्या बांधण्यात आल्या होत्या. मार्च १९८६ अखेर वसाहतींमध्ये ४,११८ छपऱ्या बांधण्यात आल्या. १९८५-८६ मध्ये १७८ उद्योजकांनी उत्पादनास सुरुवात केली व मार्च, १९८६ अखेर ३,३२० उद्योजकांनी कार्यास सुरुवात केली होती. १९८५-८६ मध्ये शासनाने ४१ लाख रुपयांचे समभाग भांडवल दिले.

5.20. Industrial estates.—The Government had approved 98 industrial estates mainly on co-operative basis by September, 1986. Industrial activity had started in 68 of these industrial estates. In 1985-86, 167 sheds were constructed as against 465 in 1984-85, bringing their total to 4,118 by the end of March, 1986. The number of entrepreneurs starting production in 1985-86 was 178 and their cumulative number 3,320 by the end of March, 1986. The Government gave matching share capital contribution of Rs. 41 lakh in 1985-86.

५.२१. जिल्हा उद्योग केंद्रे.—जिल्हा उद्योग केंद्रांनी १९८५-८६ मध्ये ३३ हजार घटकांच्या स्थापनेस मदत केली. आधीच्या वर्षी अशा ४४ हजार घटकांना मदत केली होती. १९८५-८६ वर्षातील एकूण घटकांपकी २६.४ हजार घटक कारागिरांचे होते व ६.५ हजार घटक लघुउद्योग घटक होते.

5.21. District Industries Centres (DIC).—The DIC, helped in the establishment of 33 thousand units in 1985-86 as against 44 thousands in 1984-85. Of the units established in 1985-86, 26.4 thousands were of artisans and 6.5 thousand were small scale units.

५.२२. महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाने १९८५-८६ मध्ये ४.०२ कोटी रुपये कर्जांचे स्वरूपात व ७ लाख रुपये अनुदानाच्या स्वरूपात दिले. १९८४-८५ मध्ये ४.९० कोटी रुपये कर्जरूपाने व ९ लाख रुपये अनुदान रूपाने दिले होते. याव्यतिरिक्त एप्रिल-ऑक्टोबर १९८६ मध्ये ३१ लाख रुपये कर्जरूपाने व १ लाख रुपये अनुदान रूपाने दिले होते.

५.२३. महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ.—महामंडळाने १९८६-८७ मध्ये १० (१९८५-८६ पेक्षा एक जास्त) कापड गिरण्यांची व्यवस्था पाहिली. या गिरण्यांकडे एकूण ३.३ लाख चात्या व ६.३ हजार माग होते. महामंडळाची उलाढाल १९८४-८५ मधील ७२ कोटी रुपयांवरून १९८५-८६ मध्ये ७० कोटी रुपयांपर्यंत थोडीशी कमी झाली. जुलै १९८६ ते ऑक्टोबर १९८६ मध्ये महामंडळाची उलाढाल २१ कोटी रुपये होती. आधीच्या वर्षाच्या याच कालावधीत ती २३ कोटी रुपये होती.

५.२४. खनिजे.—राज्याचे खनिज उत्पादनाची क्षमता असणारे क्षेत्र ३८ हजार चौरस किलोमीटर्स (राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या १२ टक्के) आहे. हे क्षेत्र भंडारा, चंद्रपूर, कोल्हापूर, नागपूर, रायगड, सिधुदुर्ग, ठाणे आणि यवतमाळ या जिल्ह्यांत केंद्रित झाले आहे. राज्यात कच्चे लोखंड, कोळसा, मॅंगनीज, सिलिका, वाळू, डोलोमाईट, बॉक्साईट कायनाईट, सिलिमानाईट व चुनखडी ही महत्त्वाची खनिजे मिळतात.

५.२५. गौण खनिजे वगळता १९८५ मध्ये काढलेल्या खनिजांचे मूल्य २१५ कोटी रुपये होते, तर १९८४ मध्ये ते १९५ कोटी रुपये होते.

खनिजांचे उत्पादन जानेवारी ते सप्टेंबर १९८६ ह्या काळात जानेवारी-सप्टेंबर १९८५ पेक्षा जास्त होते. खनिजांच्या उत्पादनात कच्च्या लोखंडाचे उत्पादन १०.१७ लाख टन (१९८५ मध्ये ६.९१ लाख टन), कोळसा ८६.५८ लाख टन (१९८५ मध्ये ७७.७३ लाख टन), बॉक्साईट ३.०८ लाख टन (१९८५ मध्ये २.३९ लाख टन) व कच्चे मॅंगनीज, १.७४ लाख टन (१९८५ मध्ये १.७० लाख टन) असे होते. राज्याचा खनिज उत्पादनाचा निर्देशांक १९८४ मध्ये ४४४ होता, तो वाढून १९८५ मध्ये ४७१ झाला.

5.22. The Maharashtra State Khadi and Village Industries Board disbursed in 1985-86 by way of loans Rs. 4.02 crore and Rs. 7 lakh by way of grants. Its disbursements in 1984-85 were Rs. 4.90 crore and Rs. 9 lakh respectively. Between April-October, 1986 it had further disbursed Rs. 31 lakh by way of loans and Rs. 1 lakh by way of grants.

5.23. *The Maharashtra State Textile Corporation (MSTC).*—The MSTC managed 10 textile mills in 1986-87 (one more than in 1985-86). These units together had 3.3 lakh spindles and 6.3 thousand looms. Its turnover in 1985-86 was of Rs. 70 crore slightly less than of Rs. 72 crore in 1984-85. Between July-October 1986, its turnover was Rs. 21 crore as against Rs. 23 crore in July-October, 1985.

5.24. *Minerals.*—The potential mineral bearing area in the State is about 38 thousand sq. km. (*ie.* about 12 per cent of the total area of the State) and is concentrated in the districts of Bhandara, Chandrapur, Kolhapur, Nagpur, Raigad, Sindhudurg, Thane and Yavatmal. The important minerals occurring in the State are iron ore, coal, manganese ore, silica, sand, dolomite, bauxite, kyanite, sillimanite and limestone.

5.25. The value of minerals, excluding minor minerals extracted in 1985 was Rs. 215 crore compared with Rs. 195 crore in 1984.

The extraction of most minerals in January-September 1986 was higher than that in January-September 1985. In the case of iron ore, it was 10.17 lakh tonnes (6.91 lakh tonnes in 1985), coal, it was 86.58 lakh tonnes (77.73 lakh tonnes in 1985), bauxite, 3.08 lakh tonnes (2.39 lakh tonnes in 1985), manganese ore, 1.74 lakh tonnes (1.70 lakh tonnes in 1985). The index number of minerals production increased to 471 in 1985 from 444 in 1984.

६. वीज

६.१. विजेच्या उत्पादनाची स्थापित क्षमता १९८४-८५ पेक्षा १९८५-८६ मध्ये १४.१ टक्क्यांनी वाढून ती ७,१९९ मेगॅवॉट झाली. स्थापित क्षमता, विजेचे उत्पादन व विजेचा वापर याविषयीची १९८५-८६ या वर्षाची माहिती या प्रकरणाच्या शेवटी दिलेल्या तक्त्यात देण्यात आली आहे. ती माहिती अस्थायी स्वरूपाची आहे. त्या वर्षातील विजेची अवधारित क्षमता ६,४५८ मेगॅवॉट होती.

६.२. ३१ मार्च, १९८६ रोजी ३३,९२७ शहरे व गावांना वीजपुरवठा झाला. १९८६-८७ ह्या वर्षात आणखी १८८ गावांना वीजपुरवठा करण्यात आला व एकूण विद्युतपुरवठा असलेल्या गावांची संख्या नोव्हेंबर, १९८६ अखेर ३४,११५ झाली. ग्रामीण लोकसंख्येपैकी ९२ टक्के लोकसंख्येला वीजपुरवठा उपलब्ध झाला आहे. मार्च, १९८६ अखेर १०.१८ लाख पंपांना वीज पुरविण्यात आली. १९८६-८७ मध्ये आणखी ४५ हजार पंपांना वीज पुरविण्यात येऊन एकूण वीजपुरवठा झालेल्या पंपांची संख्या नोव्हेंबर, १९८६ अखेर १०.६३ लाख झाली. शेती पंपसंचांच्या विद्युतीकरणाचे ३.५२ लाख अर्ज ऑक्टोबर, १९८६ अखेर प्रलंबित होते. पैसे भरलेल्या प्रलंबित अर्जांची संख्या १.३२ लाख होती.

६.३. १९८५-८६ मध्ये विजेच्या उत्पादनाच्या स्थापित क्षमतेत वाढ झाली. ही वाढ औष्णिक विद्युत् निर्मितीमुळे ९.३ टक्के व नैसर्गिक वायुजन्य विजेमुळे १८० टक्के झाली. जलजन्य विद्युत् निर्मितीमुळे झालेल्या विजेच्या उत्पादनाची स्थापित क्षमता २.७ टक्क्यांनी वाढली, तर अणुशक्ती जन्य विद्युत् निर्मितीमुळे झालेली विजेच्या उत्पादनाची स्थापित क्षमता पूर्वी इतकीच राहिली. १९८५-८६ या वर्षातील राज्याच्या एकूण क्षमतेपैकी जवळजवळ ६९ टक्के क्षमता औष्णिक विद्युत् निर्मितीमुळे व १/५ क्षमता जलजन्य विद्युत् निर्मितीमुळे होती. बाकीची नैसर्गिक वायू व अणुशक्तीजन्य निर्मितीमुळे होती. विजेची स्थापित क्षमता, उत्पादन व वापर यासंबंधीची १९८४-८५ व १९८५-८६ ह्या वर्षाची माहिती या प्रकरणाच्या शेवटी दिलेल्या तक्त्यात दिली आहे.

६.४. विजेचे उत्पादन १९८५-८६ मध्ये ९.३ टक्क्यांनी वाढून ते २,७५७.७ कोटी किलोवॉट तास झाले. हेच उत्पादन १९८४-८५ मध्ये २,५२३.३ कोटी किलोवॉट तास होते. औष्णिक विद्युत् निर्मितीमुळे १७ टक्के व अणुशक्ती विद्युत् निर्मितीमुळे १.७ टक्के वीज उत्पादन वाढले. परंतु जलजन्य विद्युत् निर्मितीमुळे नऊ टक्क्यांनी व नैसर्गिक वायुमुळे १३ टक्क्यांनी वीज उत्पादन कमी झाले. नैसर्गिक वायुमुळे होणाऱ्या विजेच्या उत्पादनातील घट नैसर्गिक वायुचा पुरवठा कमी झाल्यामुळे झाली.

६.५. विजेचा वापर १९८५-८६ मध्ये १० टक्क्यांनी वाढून तो २,०९५.२ कोटी किलोवॉट तास झाला. वीज वापरातील सर्वात जास्त वाढ (१२ टक्के) सार्वजनिक दिवाबत्ती यात होती तर त्या खालोखाल वाढ (१० टक्के) प्रत्येकी घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती व उद्योगधंद्याकरिता वीज यामध्ये होती.

६.६. विजेचा वापर औद्योगिक कारणासाठी वर्ष १९८५-८६ मध्ये ५३ टक्के होता. तर १८ टक्के वापर शेतीच्या कारणांसाठी होता. घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती ह्या कारणांसाठी १४ टक्के वीज वापरण्यात आली.

6. ELECTRICITY

6.1. The installed capacity of electricity generation in the State in 1985-86 was 7,199 MW, an increase of 14.1 per cent over the capacity in 1984-85. The data on installed capacity, generation of electricity and consumption of electricity for 1985-86 for all public utilities in the State have been given in the table at the end of the chapter and are provisional. The derated capacity in that year was 6,458 MW.

6.2. The number of towns and villages electrified on 31st March, 1986 was 33,927. Additional 188 villages were electrified during 1986-87 bringing the total of towns and villages electrified to 34,115 as at the end of November 1986. 92 per cent of the rural population had access to electricity supply. The number of pump sets energised as at the end of March, 1986 was 10.18 lakhs. Additional 45 thousand pump-sets were energised during 1986-87 bringing, their total to 10.63 lakhs as at the end of November, 1986. The number of pending applications for energisation of agricultural pump-sets as at the end of October, 1986 was 3.52 lakhs. The number of paid pending applications was 1.32 lakhs.

6.3. The increase in the installed capacity in 1985-86 was shared by thermal plants and gas turbines and their capacity increased by 9.3 per cent and 180 per cent respectively in that year. Installed capacity of hydel plants increased by 2.7 per cent while that of nuclear plant remained unchanged. About 69 per cent of the capacity in the State in 1985-86 was in the thermal plants and about a fifth under hydel plants. The rest was shared by the nuclear plant and gas turbines. The data on the installed capacity, generation and consumption of electricity in 1984-85 and 1985-86 is given in the following Table.

6.4. The output of electricity in 1985-86 increased by 9.3 per cent to 27,577 million kwh. from the output of 25,233 million kwh in 1984-85. Output of electricity by thermal plants increased by 17 per cent, and by nuclear plant by 1.7 per cent, while that by hydel plants and gas turbines decreased by nine per cent and 13 per cent respectively. The fall in the generation of electricity by gas turbines was due to reduced supply of gas.

6.5. The consumption of electricity in 1985-86 increased by 10 per cent to 20,952 million kwh. The highest increase (12 per cent) was observed in the case of public lighting followed by an increase of 10 per cent each in case of industrial power and domestic light and small power.

6.6. Industrial power accounted for 53 per cent of the electricity consumption in the State followed by 18 per cent electricity consumption for agricultural purposes in 1985-86. Another major use for which electricity was consumed was domestic light and small power which accounted for 14 per cent electricity consumed in that year.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 12

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा
Electricity Supply in Maharashtra

वाव (1)	वर्ष Year		१९८४-८५ च्या मानाने १९८५-८६ मध्ये झालेली वाढ Percentage increase in 1985-86 over 1984-85 (4)	Item (1)
	1984-85 (2)	1985-86 (अस्थायी) Provisional (3)		
(अ) स्थापित क्षमता (मेगॅवॅट) —				(A) Installed capacity MW—
(१) बाष्पजन्य (औष्णिक) ..	4,531	4,951	9.27	(1) Steam (Thermal)
(२) जलजन्य	1,329	1,366	2.71	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायू	240	672	1,80.00	(3) Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्र राज्य) ..	210	210	....	(4) Nuclear (Maharashtra State)
एकूण ..	6,310	71,99	14.09	Total
(ब) उत्पादन (दशलक्ष किलोवॅट तास) —				(B) Generation in (million kwh)—
(१) बाष्पजन्य (औष्णिक) ..	17,234.66	20,229.80	17.38	(1) Steam (Thermal)
(२) जलजन्य	5,739.38	5,238.42	(-) 8.73	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायू	1,294.98	1,128.06	(-) 12.89	(3) Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्र राज्य) ..	964.27	980.22	1.65	(4) Nuclear (Maharashtra State)
एकूण ..	25,233.29	27,576.50	9.29	Total
(क) वापर (दशलक्ष किलोवॅट तास) —				(C) Consumption in (million kwh)—
(१) घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	2,710.61	2,974.62	9.74	(1) Domestic light and small power
(२) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	1,305.83	1,409.65	7.95	(2) Commercial light and small power
(३) उद्योगघंटाकारिता वीज ..	10,036.57	11,132.31	10.92	(3) Industrial power
(४) जलसिंचन व कृषि जलापनयन ..	3,375.09	3,666.68	8.64	(4) Irrigation and agricultural dewatering
(५) सार्वजनिक दिवाबत्ती	194.68	217.59	11.77	(5) Public lighting
(६) रेल्वे कर्षण	784.74	786.69	0.25	(6) Railway traction
(७) संकीर्ण	700.00	764.00	9.14	(7) Others
एकूण ..	19,107.52	20,951.54	9.65	Total

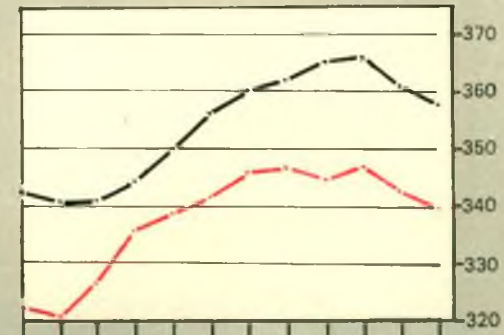
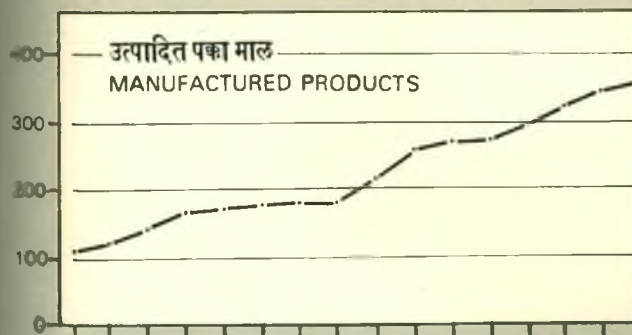
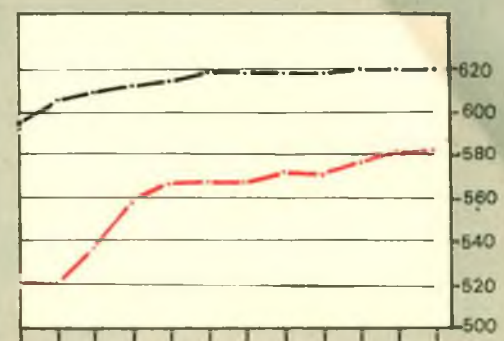
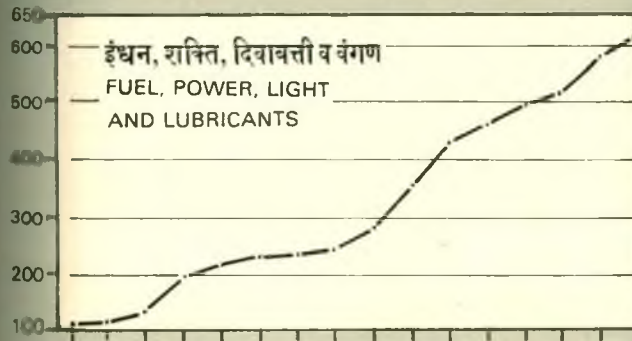
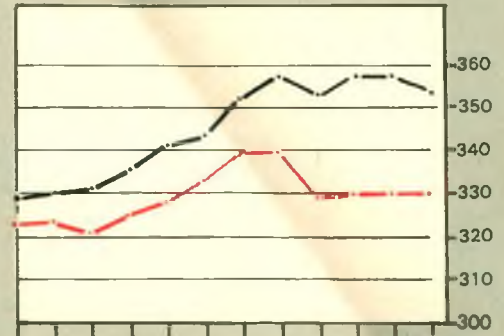
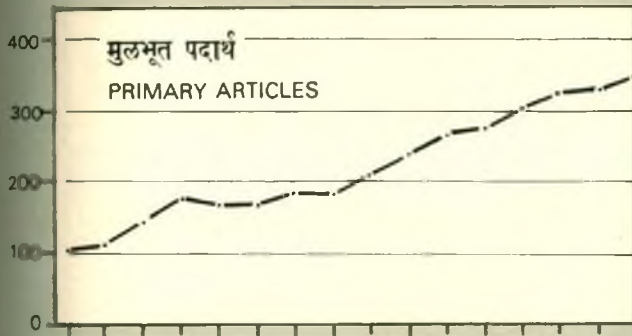
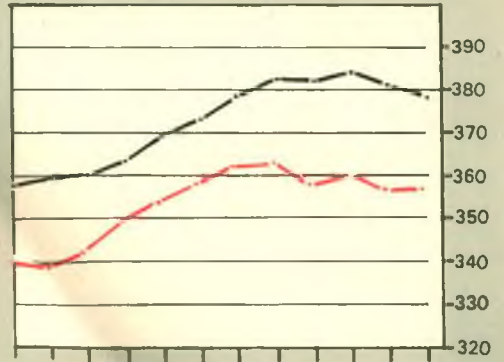
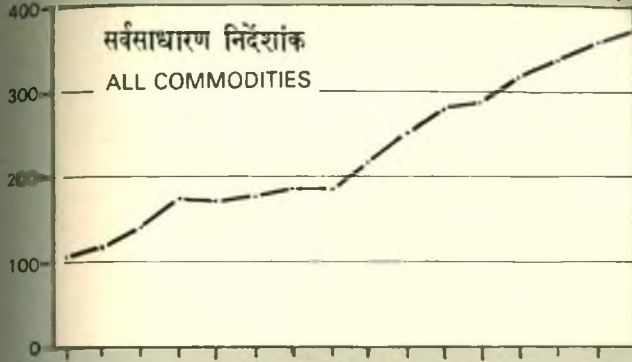

भारतातील घाऊक किंमतींचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF WHOLESALE PRICES IN INDIA

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1970-71 = 100

— 1985
— 1986

जा फे मा ए मे जु जु ऑ स ऑ नो डि
J F M A M J J A S O N D

७. रोजगार

७.१. राज्यामध्ये १९८१ च्या जनगणनेनुसार जवळ जवळ ४३ टक्के लोक काम करणारे होते. पुरुषांच्या बाबतीत हे प्रमाण ५४ टक्के तर स्त्रियांच्या बाबतीत ३१ टक्के होते. ग्रामीण भागातील एकूण लोकसंख्येपैकी ४८ टक्के तर नागरी भागातील लोकसंख्येपैकी ३२ टक्के लोक काम करणारे होते. काम करणाऱ्यांमध्ये सुभारे नऊ टक्के सीमांतिक काम करणारे होते. संदर्भ वर्षात सहा महिन्यापेक्षा कमी दिवस काम करणारे सीमांतिक या वर्गात मोडतात. ग्रामीण भागाच्या बाबतीत सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे सुभारे ११ टक्के हे प्रमाण नागरी भागातील (२.६ टक्के) प्रमाणापेक्षा जास्त होते. सीमांतिक काम करणाऱ्या दहापैकी सुभारे नऊ ग्रामीण भागात होते. सीमांतिक काम करणाऱ्यात स्त्रियांचे प्रमाण खपच जास्त म्हणजे ८४ टक्के होते. राज्यातील लोकसंख्येच्या ३९ टक्के "मुख्यतः काम करणारे" होते. संदर्भ वर्षात सहा महिन्यापेक्षा अधिक दिवस काम करणाऱ्यांना "मुख्यतः काम करणारी" व्यक्ती असे गणले जाते. ग्रामीण भागातील मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्येशी प्रमाण ४३ टक्के होते, तर नागरी भागात तेच प्रमाण नागरी लोकसंख्येशी ३१ टक्के होते. तसेच राज्यातील पुरुषांच्या लोकसंख्येपैकी ५२ टक्के पुरुष तर स्त्रियांच्या लोकसंख्येपैकी २४ टक्के स्त्रिया मुख्यतः काम करणाऱ्या होत्या. मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे स्थूल औद्योगिक वर्गीकरण पाच टक्के नमुना माहितीच्या आधारे केले आहे. या माहितीप्रमाणे राज्यामध्ये प्राथमिक क्षेत्रात ६४ टक्के, दुसऱ्या क्षेत्रात १६ टक्के आणि तिसऱ्या क्षेत्रात २० टक्के काम करणारे होते. ग्रामीण भागामध्ये प्राथमिक क्षेत्रात हे प्रमाण जास्तीत जास्त म्हणजे ८६ टक्के, व दुसऱ्या व तिसऱ्या क्षेत्रात प्रत्येकी फक्त सात टक्के होते. तर नागरी भागात हे प्रमाण प्राथमिक क्षेत्रात फक्त १० टक्के, दुसऱ्या क्षेत्रात ३७ टक्के व तिसऱ्या क्षेत्रात ५३ टक्के होते.

७.२. रोजगारातील अलिकडचा कल.—सेवायोजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रमानुसार खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रातील आस्थापनांविषयी माहिती गोळा केली जाते. मुंबई जिल्ह्यातील ज्या आस्थापना २५ किंवा अधिक कामगार नेमतात आणि मुंबई खेरीज राज्यातील इतर ठिकाणी १० किंवा अधिक कामगार नेमतात अशा आस्थापनांकडून ही माहिती गोळा केली जाते. मार्च १९८६ अखेर सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगारात १.६२ टक्के वाढ झाली. तर खाजगी क्षेत्रातील रोजगारात ०.९० टक्के वाढ झाली. मार्च, १९८६ अखेर कामावर असलेल्यांची संख्या ३४.८९ लाख होती तर मार्च, १९८५ अखेर ती ३४.४३ लाख होती. कारखान्यातील रोजगाराचा ह्या दोन्ही क्षेत्रात समावेश होतो. एका वर्षातल्या रोजगारात ०.७ टक्के घट होऊन ३० जून, १९८६ ला रोजगारांची संख्या ११.३८ लाख झाली. रोजगार हमी योजनेखाली दिला गेलेला रोजगार एप्रिल-सप्टेंबर १९८६ मध्ये ९.८७ कोटी श्रमदिन म्हणजेच जवळजवळ एप्रिल-सप्टेंबर १९८५ मधील रोजगारा इतकाच (९.७३ कोटी श्रमदिन) होता.

७.३. रोजगार हमी योजना.—मे, १९७२ मध्ये संपूर्ण महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण भागात रोजगार हमी योजना प्रथमतः सुरू करण्यात आली व त्यानंतर तिची व्याप्ती वाढून "क" वर्गीय नगरपालिका क्षेत्रामध्येही ही योजना कार्यान्वित करण्यात आली. रोजगार हमी विधेयक, १९७७ हे २६ जानेवारी, १९७९ पासून अंमलात आले त्यानुसार ग्रामीण भाग व "क" वर्गीय नगरपालिका क्षेत्रातील अकुशल शारीरिक काम शोधणाऱ्या प्रौढांना तसे काम रोजंदारीवर देणे शासनावर बंधनकारक आहे. या अकुशल शारीरिक श्रमातून जर्लसिचन योजना,

7. EMPLOYMENT

7.1. According to the 1981 population census nearly 43 per cent of the persons in the State were workers. The percentage for males was 54 and for females 31. Of the rural population, 48 per cent, and of the urban population, 32 per cent were workers. Hardly nine per cent of the total workers were classified as marginal workers i.e. those who had worked in the reference year for less than six months. This percentage was higher at about 11, for the rural areas than that for the urban areas (2.6). About nine tenths of the marginal workers were located in the rural areas. As high as 84 per cent of the marginal workers were females. Of the total State population, 39 per cent were main workers i.e. those who had worked in the reference year for more than six months. This percentage for the rural areas was 43 and for the urban areas it was 31. Further, 52 per cent of the male population and 24 per cent of the female population were main workers. Distribution of main workers according to broad industrial categories is based on five per cent sample data of census, 1981. According to these statistics primary sector accounted for 64 per cent, secondary sector for 16 per cent and tertiary sector for 20 per cent of the main workers. For the rural areas, primary sector accounted for overwhelming large (86) percentage of workers and secondary and tertiary sector just 7 per cent each. In the urban areas, the percentages were just 10 for the primary sector, 37 for the secondary sector and 53 for the tertiary sector.

7.2. Recent employment trends.—The Employment Market Information Programme covers all public sector establishments and private sector establishments employing 25 or more workers in Greater Bombay district and 10 or more workers in the rest of the State and data on employment in them obtained. According to the programme, employment in both the sectors registered small increase of 1.62 per cent in the public sector and 0.90 per cent in the private sector in the year ending March, 1986 and the total employment stood at 34.89 lakhs at the end of March, 1986 compared with 34.43 lakhs at the end of March, 1985. Factory employment, forms a part of both those sectors. It decreased to 11.38 lakhs as on 30th June, 1986, or by 0.7 per cent in a year. The employment provided under the Employment Guarantee Scheme during April-September, 1986 was of 9.87 crore mandays, nearly the same (9.73 crore mandays) as in April-September, 1985.

7.3. Employment Guarantee Scheme.—The Employment Guarantee Scheme (EGS) which was first introduced in May 1972 to cover rural Maharashtra was later extended to 'C' Class Municipal Council areas also. On 26th January, 1979 the Maharashtra Employment Guarantee Act, 1977 was brought into force under which it is obligatory on the part of the Government to provide unskilled manual work for wages to the adults,

वनीकरण, जमीन सुधारणा यासारखी कायम स्वरूपाची उत्पादन वाढवणारी सामाजिक मत्ता निर्माण करण्यात येते. लहान भूधारकांची आर्थिक उन्नती घडविण्याकरिता आखलेला व्यापक विकास कार्यक्रमही या योजनेखाली घेण्यात येतो. रोजगार हमी योजनेखाली १९८४-८५ मध्ये १७.८० कोटी श्रमदिन काम दिले गेले ते वाढून १९८५-८६ मध्ये १८.९५ कोटी श्रमदिन इतके दिले गेले. एप्रिल-सप्टेंबर, १९८६ मध्ये ९.८७ कोटी श्रमदिन रोजगार दिला गेला. एप्रिल-सप्टेंबर, १९८५ मध्ये तो ९.७३ कोटी श्रमदिन होता. या योजनेखाली सप्टेंबर, १९८६ अखेर सुमारे १.२४ लाख कामे पूर्ण करण्यात आली एक वर्षापूर्वी १.१५ लाख कामे पूर्ण करण्यात आली होती. सप्टेंबर, १९८६ अखेर पूर्ण झालेल्या कामांपैकी मृदसंधारणाचे व भू-विकासाचे ७४ टक्के गट, १३ टक्के जलसंचन योजनांची कामे, नऊ टक्के रस्त्यांची कामे व जवळ जवळ चार टक्के वनीकरणाची कामे यांचा समावेश होता. रोजगार हमी योजनेखालील कामगारांची सरासरी उपस्थिती १९८४-८५ मध्ये ७.३८ लाख होती ती १९८५-८६ मध्ये थोडी कमी होऊन ७.३३ लाख इतकी झाली व त्यात ३८ टक्के स्त्री कामगार होत्या.

७.४. ग्रामीण मृमिहीन रोजगार हमी योजना.—ही योजना संपूर्णपणे केंद्र शासन पुरस्कृत आहे. या कार्यक्रमाखाली १९८५-८६ या वर्षी २.७७ कोटी श्रमदिनांचे काम देण्यात आले. १९८४-८५ या वर्षी ३.२७ कोटी श्रमदिनांचे काम देण्यात आले. एप्रिल-नोव्हेंबर १९८६ मध्ये ७८ लाख श्रमदिनांचे काम देण्यात आले.

७.५. कारखान्यातील रोजगार.—अखिल भारतीय स्तरावर अगदी अलिकडची म्हणजे १९८३ सालाची कारखान्यातील रोजगारा संबंधी अस्थायी आकडेवारी उपलब्ध आहे. त्यावर्षी भारतातील सर्व राज्यांतील चालू कारखान्यांच्या रोजगारांतील महाराष्ट्राचा भाग १६ टक्के होता तर १० वर्षापूर्वी हा २१ टक्के होता. तथापि महाराष्ट्र राज्याने कारखान्यातील रोजगारीच्या बाबतीत देशात प्रथम क्रमांक कायम ठेवला आहे. दर लाख लोकसंख्येशी कारखान्यातील रोजगारीचे प्रमाण विचारात घेतल्यास भारतातील सर्व राज्यात गुजरातचा (१९२२) पहिला तर महाराष्ट्राचा (१८१७) दुसरा क्रमांक येतो.

७.६. राज्यातील नोंदणीकृत कारखान्यांची १९८४ अखेर असलेली २१,६२८ संख्या ३.८ टक्क्यांनी वाढून १९८५ अखेर २२,४५१ झाली, तर राज्यातील १९८५ अखेर चालू असलेल्या कारखान्यांची संख्या १९८४ अखेरच्या १८,३१६ वरून सुमारे ३.३ टक्क्यांनी वाढून १८,९२२ झाली. १९८४ मध्ये या संख्येमध्ये दोन टक्क्यांनी वाढ झाली होती. कारखान्यातील दैनिक सरासरी रोजगार जवळजवळ एक टक्क्यांनी वाढून १९८४ च्या ११.१९ लाख वरून १९८५ अखेर ११.२९ लाख झाला. रोजगारात झालेली अल्प वाढ ही प्रामुख्याने लहान कारखान्यांच्या संख्येत झालेल्या वाढीमुळे होती. १९ उद्योग-गटांपैकी ९ उद्योग गटात १९८४ पेक्षा १९८५ मध्ये सरासरी रोजगार २२ हजाराने वाढला तर उरलेल्या उद्योगगटात १३ हजाराने घट झाली.

seeking the same from these areas. Unskilled manual work is utilised for creation of durable and productive community assets like irrigation, afforestation, land development. Comprehensive development programme for the economic upliftment of small farmers is also taken up under this scheme. Under the scheme, work of 18.95 crore mandays was provided in 1985-86 compared with work of 17.80 crore mandays provided in 1984-85. Between April-September, 1986 work of 9.87 crore mandays was provided, compared with that of 9.73 crore mandays provided in April-September, 1985. About 1.24 lakh works initiated under the scheme since its inception had been completed by the end of September, 1986. Their number a year earlier was 1.15 lakh works. Of the works completed by the end of September 1986, 74 per cent were blocks of soil conservation and land development works, 13 per cent irrigation works, 9 per cent road works and nearly 4 per cent afforestation works. The average daily labour attendance on EGS works, which was 7.38 lakh in 1984-85 decreased marginally to 7.33 lakh in 1985-86, 38 per cent of which was of female labour.

7.4. Rural landless Employment Guarantee Programme (RLEGP).—This is a wholly centrally sponsored programme under which 2.77 crore mandays of work was provided in 1985-86, compared with 3.28 crore mandays work provided in 1984-85. Work of 78 lakh mandays was provided under the programme between April-November, 1986.

7.5. Factory Employment.—The latest year for which provisional all-India data on factory employment are available is 1983. In that year the State's share in the average daily employment in working factories in India was 16 per cent as against 21 per cent ten years ago. However, Maharashtra continued to occupy the first position amongst the States in respect of factory employment in the country. Considering factory employment per lakh of population Maharashtra (1817) stood second amongst States in India, after Gujarat (1922).

7.6. The number of registered factories in the State increased from 21,628 at the end of 1984 to 22,451 at the end of 1985 i. e. by 3.8 per cent and that of working factories increased by 3.3 per cent from 18,316 in 1984 to 18,922 in 1985. The number of working factories had increased by about two per cent in 1984. The average daily employment in the factory sector increased from 11.19 lakhs in 1984 to 11.29 lakhs in 1985 showing an increase of about one per cent. The marginal increase in the employment was mainly due to increase in the number of small factories. In 9 out of 19 industry groups the average daily employment for 1985 increased by about 22 thousands over that for 1984, while in the remaining industry groups it decreased by about 13 thousands.

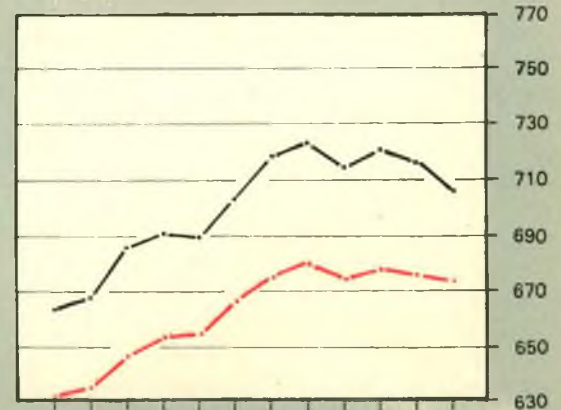
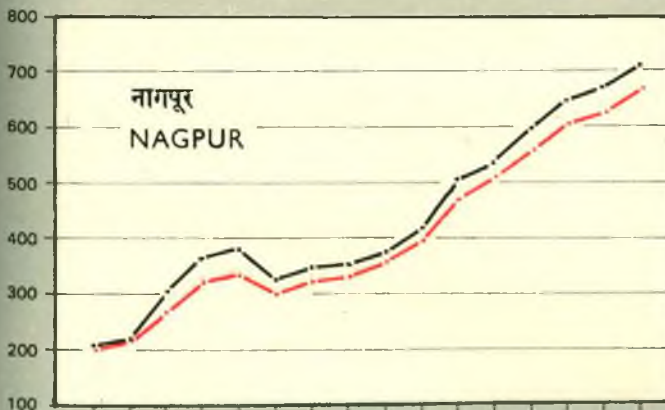
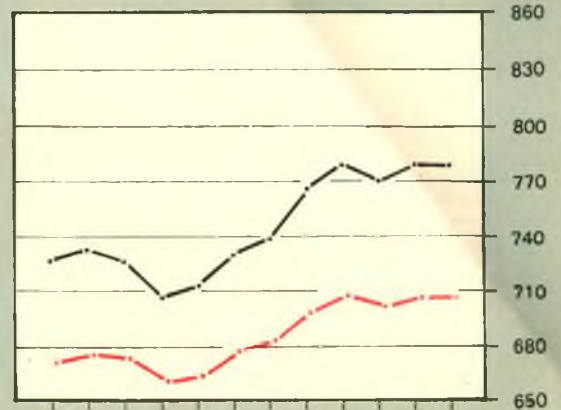
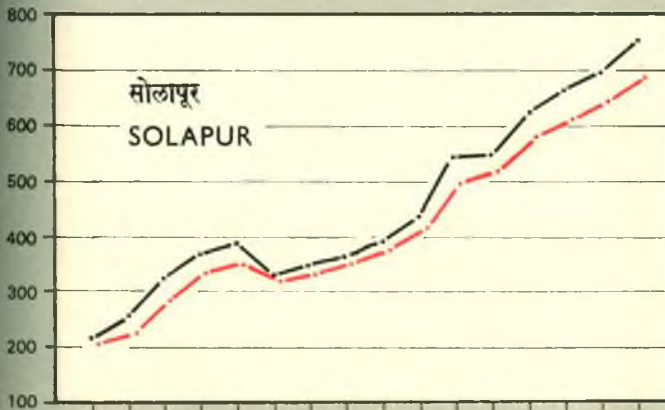
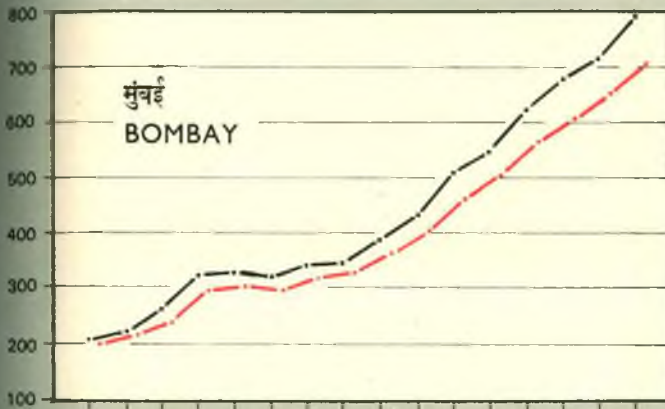
कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS

FOR WORKING CLASS

संस्थापित वर्ष BASE YEAR 1960 = 100

अन्न — FOOD
सर्वसाधारण निर्देशांक — ALL COMMODITIES

1971-72 1973-74 1975-76 1977-78 1979-80 1981-82 1983-84 1985-86 1986-87

जा. फे. मा. ए. मे. जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
J F M A M J J A S O N D

1986

७.७. ३० जून १९८६ रोजी संपणाच्या सहामाहीच्या आकडेवारी-प्रमाणे त्या तारखेला राज्यात चालू कारखान्यांची संख्या २०,००५ असून ती गेल्या वर्षापेक्षा ७.५ टक्क्यांनी जास्त होती. सरासरी रोजगार मात्र त्या कालावधीत ११.४७ लाखांवरून ०.८ टक्क्यांनी घटून ११.३८ लाख झाला. रोजगारातील घट मुख्यतः कापड उद्योग-गटातील रोजगारात घट झाल्यामुळे होती.

७.८. कारखान्यातील रोजगार १९६१ ते १९८१ या कालावधीत १.९ टक्के या वार्षिक दराने वाढला. १९८१ नंतरच्या काळात बृहन्मुंबईतील सुती कापड गिरण्यांत झालेल्या संपामुळे आणि ठाणे व पुणे या जिल्ह्यांतील कारखान्यांमध्ये १९८४ या वर्षी झालेल्या संपामुळे कारखान्यातील रोजगारात घट झाली. १९८५ मध्ये कारखान्यातील रोजगारात जरी थोडीशी वाढ झालेली असली तरी या रोजगाराची पातळी १९८१ मधील रोजगारापेक्षा कमी होती. याचा परिणाम म्हणून १९६१ ते १९८५ या काळातील दीर्घकालीन वृद्धीदर १.६ टक्क्यांपर्यंत खाली आला.

७.९. रोजगारातील वाढीचा दर १९६१ ते १९८५ या काळात मूलभूत धातू व मिश्रधातू या उद्योगगटात सर्वात जास्त (६.८ टक्के) होता, त्या खालोखाल पेये ह्या गटाचा दर ६.३ टक्के होता. पुढील पाच उद्योगगटांचे ह्याच काळातील वृद्धीदर सरासरी वृद्धीदराच्या दुप्पटी (३.२ टक्के) पेक्षा जास्त होते. हे उद्योग गट म्हणजे (१) कातडी व कातड्याच्या वस्तु. (२) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व क्रोळसा उत्पादने. (३) रसायने व रासायनिक पदार्थ. (४) यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून). (५) विद्युत यंत्रसामग्री आणि साधने.

७.१०. दीर्घकालीन वृद्धीदर १९६१ ते १९८५ ह्या काळात आठ उद्योगगटाकरिता १ ते ३ टक्के होता. ज्या चार उद्योगगटांचे या काळातील वृद्धीदर शून्यापेक्षा कमी होते त्यात सुती कापड (-०.७ टक्के) याचा उल्लेख करावा लागेल. तथापि ह्या उद्योगगटात १९६१ ते १९८१ ह्या काळात ०.२ टक्के अशा अल्पशा वार्षिक दराने वाढ झाली.

७.११. कारखान्यातील रोजगाराच्या घटक रचनेत गेल्या २५ वर्षांच्या काळात बराच बदल घडून आला आहे. १९६१ मध्ये कारखान्यातील रोजगारात ग्राहक वस्तु उद्योगाचा ६७ टक्के हिस्सा होता. तर १९८५ मध्ये त्यांचा हिस्सा ४३ टक्के इतका झाला. या उलट भांडवली वस्तु उत्पादन उद्योग व अंतिम वस्तु उत्पादनासाठी लागणारा माल तयार करणाऱ्या उद्योगाचा एकूण रोजगारातील हिस्सा १९६१ मधील ३३ टक्क्यांवरून १९८५ मध्ये ५७ टक्क्यांपर्यंत वाढला. पुढील तक्ता क्र. १० मध्ये निरनिराळ्या उद्योगातील रोजगार व त्यांचे एकूण रोजगारातील प्रमाण दर्शविण्यात आले आहे.

7.7. The half-yearly data for 30th June 1986, indicated that there were 20,005 working factories on that date, 7.5 per cent more than a year earlier. However, the average daily employment decreased by 0.8 per cent from 11.47 lakhs to 11.38 lakhs during that period. The decrease was mainly due to fall in employment in cotton textile industry.

7.8. The factory employment increased at an annual rate of 1.9 per cent from 1961 to 1981. Due to the strike in cotton textile industry in Greater Bombay after 1981 and strikes in the factories in Thane and Pune districts in 1984 the employment in factories declined. Though there was slight improvement in 1985, the factory employment is still below the level reached in 1981. As a result the long term growth rate from 1961 to 1985 came down to 1.6 per cent per year.

7.9. The long term growth rate in employment from 1961 to 1985 was the highest in the case of basic metals and alloys industry group (6.8 per cent) followed by beverages group (6.3 per cent). In five other industry groups the growth rates were more than double (3.2 per cent) the average growth rate. These were (1) leather, leather and fur products. (2) rubber, plastics, petroleum and coal products. (3) chemicals and chemical products. (4) machinery, machine tools and parts (except electrical machinery), and (5) electrical machinery and appliances.

7.10. In eight industry groups the long term growth rates between 1961-1985 were between 1 and 3 per cent. Among four industry groups which showed negative growth rates in this period, cotton textiles industry (-0.7 per cent) is note-worthy. However, in this industry there was nominal positive growth rate of 0.2 per cent in the period 1961-1981.

7.11. The pattern of factory employment has undergone considerable change in last 25 years. In 1961 consumer goods industries accounted for 67 per cent of the factory employment, but they account for 43 per cent of the factory employment in 1985. On the other hand, the share of intermediate goods industries and capital goods industries together increased from 33 per cent in 1961 to 57 per cent in 1985. Table No. 10 which follows gives industry groupwise employment and their percentage shares in the total factory employment.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13

महाराष्ट्रातील विविध उद्योगधंद्यांचा रोजगारातील वाटा

Percentage share of employment in different industries in Maharashtra State

उद्योग	रोजगारावरील कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily No. of workers employed			कामगारांची एकूण कामगारांशी टक्केवारी Percentage of workers to total workers			Industry
	1961	1984	1985	1961	1984	1985	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
(1) खाद्यवस्तू	55,065	91,591	1,00,096	7.0	8.2	8.9	Food products
(2) पेये	1,080	5,785	5,293	0.1	0.5	0.5	Beverages
(3) तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	34,045	4,515	4,650	4.3	0.4	0.4	Tobacco and tobacco products
(4) सुती कापडाचे उत्पादन (कापसाची सरकी काढणे व गासड्या बांधणे ह्यासह).	3,21,031	2,19,123	2,29,309	40.9	19.6	20.3	Cotton textiles (including cotton ginning and baling)
(5) लोकर, रेचीम व कृत्रिम तंतूचे कापड	34,899	42,702	40,976	4.4	3.8	3.7	Wool, silk and synthetic fibre textiles
(6) कापडाच्या वस्तू	13,227	20,540	20,515	1.7	1.8	1.8	Textile products
(7) लाकूड व लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	10,873	14,458	15,099	1.4	1.3	1.3	Wood and wooden products, furniture and fixtures
(8) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग	38,982	54,775	52,042	5.0	4.9	4.6	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.
(9) कातडी, कातडीच्या आणि केसाळ कातडीच्या वस्तू (दुरुस्ती सोडून).	1,052	1,689	1,914	0.1	0.2	0.2	Leather, leather and fur products (except repairs)
(10) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा	17,379	46,729	45,324	2.2	4.2	4.0	Rubber, plastic, petroleum and coal products
(11) रसायने व रासायनिक पदार्थ	34,048	99,146	99,448	4.3	8.8	8.8	Chemicals and chemical products
(12) अधातू खनिज पदार्थ	28,351	41,044	38,752	3.6	3.6	3.4	Non-metallic mineral products
(13) मूलभूत धातू व मिश्र धातू	15,992	62,752	61,956	2.0	5.6	5.6	Basic metal and alloys industries
(14) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून)	33,861	57,712	57,027	4.3	5.2	5.1	Metal products and parts (except machinery and transport equipment).
(15) यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून).	39,552	1,05,101	1,06,386	5.0	9.4	9.4	Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery).
(16) विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे आणि पुरवठा आणि सुटे भाग ..	19,844	68,171	65,856	2.5	6.1	5.8	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies and parts.
(17) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	46,867	99,395	99,760	6.0	8.9	8.8	Transport equipment and parts
(18) उत्पादन करणारे इतर उद्योग	15,657	15,972	16,313	2.0	1.4	1.4	Other manufacturing industries
(19) इतर	25,574	68,444	68,090	3.2	6.1	6.0	Others
एकूण	7,87,379	11,19,644	11,28,806	100.0	100.0	100.0	Total

सेवायोजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रम

७.१२. सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगार—सार्वजनिक क्षेत्रात केंद्र शासन, राज्य शासन, निम शासकीय संस्था, स्थानिक संस्था व त्यांचे उपक्रम ह्यांचा समावेश होतो. मार्च, १९८६ अखेर त्या क्षेत्रातील कामगारांची संख्या आधीच्या वर्षाच्या अखेरीस असलेल्या कामगारांच्या संख्येपेक्षा (२१.०४ लाख) १.६२ टक्क्यांनी वाढून २१.३८ लाख झाली. ३१ मार्च, १९८६ अखेर सार्वजनिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या पैकी २३ टक्के व्यक्ती केंद्र शासनामध्ये, २२ टक्के राज्य शासनामध्ये, १९ टक्के निम केंद्र शासकीय संस्था, ११ टक्के निम राज्य शासकीय संस्था व २५ टक्के व्यक्ती स्थानिक संस्था व त्यांचे उपक्रम यामध्ये काम करीत होत्या.

७.१३. खाजगी क्षेत्रातील रोजगार—खाजगी क्षेत्रातील कामगारांच्या संख्येत ०.९० टक्क्यांनी वाढ होऊन ती संख्या मार्च, १९८६ अखेर १३.५१ लाख झाली.

७.१४. सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील कामगारांच्या प्रमुख उद्योग गटनिहाय वर्गीकरणावरून असे दिसून येते की, मार्च, १९८६ अखेर एकूण कामगारांपैकी उत्पादन विभागात ३५ टक्के, सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवांमध्ये ३४ टक्के व परिवहन, साठवण आणि दळणवळण यात १४ टक्के कामगार होते. उत्पादन आणि घाऊक व किरकोळ व्यापार, उपहारगृहे व हॉटेले हे दोन औद्योगिक गट वगळता इतर विभागात सार्वजनिक क्षेत्रातील कामगारांची संख्या खाजगी क्षेत्रातील कामगारांपेक्षा बरीच अधिक होती. सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील महत्त्वाच्या उद्योग गटनिहाय कामगारांची माहिती पुढील तक्त्यात दिली आहे:

Employment Market Information Programme

7.12. *Employment in the public sector.*—Public sector comprising Central Government, State Government, Quasi Government bodies, local bodies and their undertaking employed 21.38 lakh persons as at the end of March 1986, compared with 21.04 lakh persons a year earlier, showing an increase of 1.62 per cent. Of those employed as on 31st March 1986, Central Government accounted for 23 per cent, State Government, 22 per cent, Quasi Central Government bodies 19 per cent, Quasi State Government bodies 11 per cent and local bodies and their undertaking 25 per cent.

7.13. *Employment in the private sector.*—The employment in the private sector at the end of March, 1986 was 13.51 lakh, higher by 0.90 per cent than the employment a year earlier.

7.14. The distribution of employment in the public and the private sectors according to major industry divisions at the end of March, 1986 shows that 35 per cent of the employment was in manufacturing activity, 34 per cent in community, social and personal services and 14 per cent in transport, storage and communications. But for the divisions of (i) manufacturing, and (ii) wholesale trade, retail trade, restaurants and hotels, in all other divisions public sector employment was considerably greater than the private sector employment. The following table gives the distribution of employment in the public and the private sectors according to major industry divisions:

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14

प्रमुख उद्योगगटानुसार १९८५ आणि १९८६ मधील रोजगार
Employment in major industry divisions in 1985 and 1986

गट Division	उद्योगगट	मार्च १९८५ व १९८६ अखेर कामगारांची संख्या (लाखात) No. of employees in lakh at the end of March 1985 and March 1986						Industry Group
		मार्च १९८५/March 1985			मार्च १९८६/March 1986			
		सार्वजनिक Public	खाजगी Private	एकूण Total	सार्वजनिक Public	खाजगी Private	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(2)
0	कृषि, शिकार, वन उद्योग आणि मत्स्योद्योग.	0.48	0.02	0.50	0.49	0.02	0.51	Agriculture, hunting, forestry and fishing.
1	खाणकाम आणि दगड खाणकाम	0.40	0.01	0.41	0.38	0.01	0.39	Mining and quarrying
2	वस्तुनिर्माण	2.29	9.65	11.94	2.35	9.70	12.05	Manufacturing
3								
4	बीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	0.83	0.10	0.93	0.88	0.10	0.98	Electricity, gas and water
5	बांधकाम	1.23	0.06	1.29	1.26	0.06	1.32	Construction.
6	घाऊक व किरकोळ व्यापार आणि उपहारगृहे व हॉटेले.	0.15	0.56	0.71	0.15	0.55	0.70	Wholesale and retail trade and restaurants and hotels.
7	परिवहन, साठवण आणि दळणवळण	4.79	0.08	4.87	4.78	0.08	4.86	Transport, storage and communications.
8	वित्त, विमा, स्थावर मालमत्ता आणि व्यावसायिक सेवा.	1.53	0.80	2.33	1.52	0.82	2.34	Financing, insurance, real estate and business services.
9	सामूहिक, सामाजिक आणि व्यक्तिगत सेवा.	9.34	2.09	11.43	9.57	2.17	11.74	Community, social and personal services.
	एकूण	21.04	13.39	34.43	21.38	13.51	34.89	Total

७.१५. सेवायोजन केंद्राची माहिती.—राज्यातील सेवायोजन केंद्रातील पटावर असलेल्यांची संख्या सतत वाढत असून मार्च, १९८५ अखेरच्या २०.४४ लाखावरून मार्च, १९८६ अखेर ती २५.४६ लाख झाली व आठ महिन्यांत १०.६ टक्क्यांनी वाढून ऑक्टोबर, १९८६ अखेर ती २८.१६ लाख झाली. जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागांची संख्या १९८४-८५ पेक्षा १९८५-८६ मध्ये १६ टक्क्यांनी घटली. १९८६-८७ मध्ये एप्रिल ते ऑक्टोबर १९८६ मध्ये जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागांची संख्या एप्रिल ते ऑक्टोबर १९८५ पेक्षा १७ टक्क्यांनी कमी झाली.

७.१६. पटावर असलेल्या व्यक्तींचे, त्यांच्या शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण ३० जून, १९८६ चे उपलब्ध आहे. पटावर नोंदलेल्या व्यक्तींपैकी सुमारे ४२ टक्के माध्यमिक शालांत परीक्षेपर्यंत (निरक्षर धरून) शिकलेले होते. जवळजवळ ४१ टक्के शालांत परीक्षा उत्तीर्ण झालेले तर जवळजवळ सात टक्के अभियांत्रिकी व वैद्यकीय सोडून इतर शाखांतील स्नातक होते. ३० जून, १९८५ ला पटावर असलेल्यांच्या संख्येची तुलना करता ३० जून, १९८६ ला पटावर असलेल्यांची संख्या शिक्षित बेकारांच्या सर्व गटात वाढली असल्याचे दिसते.

7.15. *Employment exchange information.*—The number of persons on the live register of the employment exchange in the State has been continuously increasing. It increased from 20.44 lakh at the end of March, 1985 to 25.46 lakh at the end of March, 1986 and further to 28.16 lakh at the end of October, 1986, showing an increase of 10.6 per cent in eight months.

The number of vacancies notified was down by 16 per cent in 1985-86 than in 1984-85. This was also observed in 1986-87 and the number of vacancies notified in April-October 1986 was less by 17 per cent than those in April-October 1985.

7.16. A classification of the number on live register by educational qualifications is available for the reference date 30th June, 1986. Nearly 42 per cent of those on live register on that day were with education below matriculation (including illiterates), nearly 41 per cent were matriculates and about 7 per cent were graduates in disciplines other than engineering, technology and medicine. The number on live register at the end of June, 1986 was higher than the corresponding number at the end of June 1985 in respect of all levels of education.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15

पटावर असलेल्या व्यक्तींच्या संख्येचे शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण
Analysis of live register according to educational qualifications at the end of June 1986

शैक्षणिक पातळी (1)	जूनअखेर पटावर असलेल्या उमेदवारांची संख्या Number of candidates on the live register at the end of June		Levels of education (1)
	1985 (2)	1986 (2)	
(1) माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिकलेले (निरक्षर धरून)	8,65,846	10,98,621	Below matriculation (including illiterate)
(2) माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	9,19,382	10,78,141	Matriculation
(3) पदवीपूर्व शिक्षण घेतलेले	1,33,833	1,53,667	Intermediate
(4) अभियांत्रिकी पदविकाधारक	10,009	14,360	Engineering diploma-holder
(5) औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेमधून शिकलेले अर्जदार व शिकाऊ उमेदवारी कायद्याखाली शिकलेले उमेदवार.	46,896	61,834	ITI trained applicants and apprentices trained under Apprentices Act.
(6) एकूण पदवीधर—	1,78,058	2,02,836	Total Graduates—
(अ) अभियांत्रिकी	1,723	2,908	(a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय	2,555	3,707	(b) Medical
(क) इतर	1,73,780	1,96,221	(c) Others
(7) एकूण पदव्युत्तर पदवीधर—	15,267	21,419	Total Post-Graduates
(अ) अभियांत्रिकी	11	17	(a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय	90	180	(b) Medical
(क) इतर	15,166	21,222	(c) Others
एकूण	21,69,381	26,30,878	Total

७.१७. **सुशिक्षित बेकारांना वित्तीय सहाय्य.**—१९८५-८६ मध्ये ह्या योजनेखाली १.४८ लाख शिक्षित बेकारांना सहाय्य देण्यात आले, बेकार पदवीधारक व पदविकाधारक यांना अर्धवेळ काम व मानधन देण्यात आले व माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या बेकारांना नोकरी शोधण्यासाठी होणारा खर्च भागविण्यासाठी आर्थिक सहाय्य देण्यात आले. सहाय्य दिलेल्यापैकी १३ टक्के पदवीधारक किंवा पदविकाधारक होते. एप्रिल, १९८६ ते ऑगस्ट, १९८६ मध्ये १.५६ लाख शिक्षित बेकारांना सहाय्य देण्यात आले. त्यापैकी १३ टक्के पदवीधारक किंवा पदविकाधारक होते.

७.१८. **रोजगार विकाश कार्यक्रमाखाली** १९८५-८६ मध्ये ३,५६४ उमेदवारांना प्रशिक्षण देण्यात आले त्यापैकी २,२८५ प्रशिक्षार्थींनी प्रशिक्षण पूर्ण केले व १,१२७ घटकांना नोकरीत सामावून घेण्यात आले. १९८४-८५ मध्ये हे आकडे अनुक्रमे ४,०४५, १,८६० व १,८१७ असे होते. प्रशिक्षण पूर्ण करणाऱ्यांपैकी जवळजवळ सर्वांना १९८४-८५ मध्ये नोकरीत सामावून घेण्यात आले तर १९८५-८६ मध्ये प्रशिक्षण पूर्ण करणाऱ्यांपैकी फक्त ५० टक्के प्रशिक्षार्थींना नोकरीत सामावून घेण्यात आले. १९८६-८७ मध्ये सप्टेंबर, १९८६ पर्यंत १,१८७ प्रशिक्षार्थी होते.

७.१९. **उमेदवारांचे प्रशिक्षण.**—वर्ष १९८६-८७ मध्ये १९.७ हजार उमेदवार प्रशिक्षण घेत होते. १९८५-८६ या संपूर्ण वर्षात जवळजवळ तेवढ्याच म्हणजे १९.६ हजार उमेदवारांनी प्रशिक्षण पूर्ण केले.

७.२०. **सुशिक्षित बेकारांच्या सहाय्यासाठी रोजगार विकाश कार्यक्रम.**—हा कार्यक्रम चार विभागीय विकास महामंडळांकडून त्यांच्या त्यांच्या विभागात, महाराष्ट्र राज्य लघुउद्योग विकास महामंडळाकडून बृहन्मंबईत आणि खादी व ग्रामोद्योग मंडळाकडून संबंध राज्यात राबविला जातो. ह्या कार्यक्रमाखाली १९८५-८६ मध्ये लाभधारकांची संख्या (३.४ हजार) १९८४-८५ पेक्षा (३.३ हजार) जास्त असली तरी त्यांना देण्यात आलेल्या सहाय्याची रक्कम १९८५-८६ मध्ये (३.६३ कोटी रुपये) १९८४-८५ पेक्षा (४.०६ कोटी रुपये) कमी होती. १९८६-८७ मध्ये जानेवारी, १९८७ पर्यंत २.५ हजार लाभधारकांना ३.१९ कोटी रुपयांचे सहाय्य करण्यात आले.

७.२१. **औद्योगिक संबंध.**—१९८६ मध्ये काम थांबण्याच्या प्रकारांची संख्या १९८५ तील २७० वरून ३०० वर गेली असली तरी त्यात गुंतलेल्या कामगारांची संख्या १९८५ तील १.०२ लाखावरून १९८६ मध्ये ८३ हजारावर खाली आली व वाया गेलेल्या श्रमदिनांची संख्या १९८५ तील ८५ लाखावरून १९८६ मध्ये ५३ लाख झाली. १९८६ मधील वाया गेलेल्या श्रमदिनांपैकी दोन-तृतीयांश श्रमदिन टाळेबंदीमुळे होते. १९८६ च्या सुरुवातीपेक्षा वर्ष अखेरीस औद्योगिक संबंध जास्त विघडलेले होते. १ जानेवारी, १९८७ रोजी काम थांबण्याच्या प्रकारांची संख्या ८७ होती व त्यात २२ हजार कामगार गुंतले होते, तर १ जानेवारी १९८६ रोजी काम थांबविण्याच्या प्रकाराची संख्या ६३ होती व त्यात १३ हजार कामगार गुंतलेले होते. १ जानेवारी, १९८७ रोजी काम थांबण्याच्या प्रकारात गुंतलेल्या एकूण कामगारांपैकी तीन-चतुर्थांश कामगार टाळेबंदीमुळे गुंतले होते तर १ जानेवारी, १९८६ रोजी निम्मे कामगार टाळेबंदीमुळे गुंतले होते.

7.17. **Financial assistance to educated unemployed.**— In 1985-86, 1.48 lakh educated unemployed were given assistance; the graduates and diploma holders were given part time work and honorarium and matriculates were given financial assistance to enable them to meet the expenses towards their search for a job. Of these, 13 per cent were graduates or diploma holders. Between April-August, 1986, 1.56 lakh educated unemployed were given similar assistance of which 13 per cent were graduates or diploma holders.

7.18. Under the employment promotion programme 3,564 candidates were placed under training in 1985-86. In that year 2,285 trainees completed their training and 1,127 candidates were absorbed in employment. Corresponding figures for 1984-85 were 4,045 under training, 1,860 completed training and 1,817 absorbed in employment. Thus, whereas nearly all those who completed training in 1984-85 were absorbed, hardly 50 per cent of those who completed training were absorbed in 1985-86. In 1986-87 upto September, 1986, 1,187 candidates were placed under training.

7.19. **Apprentice training.**—The number of apprentices undergoing training in 1985-86 and 1986-87 was nearly the same i.e. 19.6 thousand and 19.7 thousand respectively.

7.20. **Employment promotion programme for assisting educated unemployed.**— The programme is implemented by the four regional development corporations in their respective areas, by MSSIDC in Greater Bombay and by the State KVIB, throughout the state. Under the programme, though the number of beneficiaries was higher at 3.4 thousands in 1985-86 than 3.3 thousands in 1984-85, the assistance given was less at Rs. 3.63 crore in 1985-86 than Rs. 4.06 crore in 1984-85. The assistance given upto January, 1987, in 1986-87 was of Rs. 3.19 crore to 2.5 thousand beneficiaries.

7.21. **Industrial relations.**—The industrial relations showed a marked improvement in 1986. Though the work-stoppages in 1986 were slightly higher at 300 than 270 in 1985, the number of workers involved was less at 83 thousands than 1.02 lakhs in 1985 and the number of mandays lost at 53 lakhs in 1986 than 85 lakhs in 1985. Of the mandays lost in 1986, two-thirds were due to lock-outs. Towards the close of 1986, however, the industrial relations had slightly deteriorated than at the beginning of the year. The number of work-stoppages on 1st January, 1987 was 87 involving 22 thousand workers as against 63 work-stoppages involving 13 thousand workers as on 1st January 1986. Further, three-fourth of the workers involved in work stoppage, as on 1st January, 1987 were due to lock-outs as against one-half on 1st January, 1986.

८. किमतींचा स्थितिबिषय

८.१. किमतीचे विशेषतः ग्राहक किमतीचे १९८५-८६ मधील वैशिष्ट्य म्हणजे या वर्षात किमती सतत वाढत राहिल्या. या वर्षातील दुसऱ्या सहामाहीत सुद्धा म्हणजेच ऑक्टोबर, १९८५ ते मार्च, १९८६ या कालावधीत नेहमी हंगामात अपेक्षित असलेला उतरता कल त्यांनी दाखविला नाही. किंवा आधीच्या वर्षाप्रमाणे त्या स्थिरही राहिल्या नाहीत परंतु वाढतच राहिल्या. याचा परिणाम म्हणजे मार्च, १९८६ मध्ये किमती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत उच्च पातळीवर होत्या. राज्यातील नागरी विभागाकरिता ग्राहक किमतींचा निर्देशांक मार्च, १९८६ मध्ये सप्टेंबर, १९८५ पेक्षा ४.५ टक्क्यांनी जास्त तर मार्च, १९८५ पेक्षा ९.४ टक्क्यांनी जास्त होता. एप्रिल, १९८६ पासून ऑगस्ट, १९८६ पर्यंत हंगामी कल अनुसरून किमती आणखी वाढल्या ही वाढ ७.२ टक्के होती व डिसेंबर, १९८६ पर्यंत किमती ऑगस्टच्या पातळीवर जवळ जवळ स्थिर राहिल्या. सरासरी किमतींची पातळी १९८६-८७ च्या पहिल्या नऊ महिन्यात मागच्या वर्षाच्या त्याच कालावधीपेक्षा १०.८ टक्क्यांनी जास्त होती. हीच वाढ मागच्या वर्षा फक्त ५.९ टक्के होती. महाराष्ट्रातील ग्रामीण विभागाकरिता जीवनावश्यक वस्तूंच्या ग्राहक किमतींचा निर्देशांक सुद्धा तसाच कल दर्शवितो. एप्रिल-डिसेंबर, १९८६ च्या निर्देशांकांची सरासरी आधीच्या वर्षाच्या त्याच कालावधीपेक्षा ९.४ टक्के वाढ दर्शविते. आधीच्या वर्षा तीच वाढ फक्त ४.३ टक्के होती. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतींच्या निर्देशांकात पण तसाच कल आढळून आला. १९८६-८७ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांच्या मासिक निर्देशांकांची सरासरी १९८५-८६ च्या त्याच कालावधीपेक्षा ९.० टक्क्यांनी जास्त होती. या उलट १९८५-८६ मध्ये हीच वाढ १९८४-८५ च्या त्याच कालावधीपेक्षा ५.९ टक्के होती. अखिल भारतीय घाऊक किमतींचा निर्देशांक मात्र वेगळा कल दर्शवितो. १९८५-८६ प्रमाणेच तो ऑक्टोबर नंतरच्या कालावधीत उतरता कल दर्शवितो. १९८६-८७ च्या पहिल्या नऊ महिन्यातील मासिक निर्देशांकांच्या सरासरीत १९८५-८६ च्या त्याच कालावधीपेक्षा ५.३ टक्क्यांनी वाढ झाली. जी १९८५-८६ मध्ये १९८४-८५ पेक्षा झालेल्या ५.९ टक्के वाढीपेक्षा थोडीशी कमी होती.

८.२. महाराष्ट्रातील ग्रामीण व नागरी विभागाकरिता निवडक महत्त्वाच्या वस्तूंच्या किरकोळ किमतींवर आधारित जीवनावश्यक वस्तूंच्या ग्राहक किमतींचे निर्देशांक अर्थ व सांख्यिकी संचालनालयामध्ये काढण्यात येतात. १९८२ हे वर्ष पायाभूत घेऊन या निर्देशांकांची मालिका तयार करण्यात येते, त्यासाठी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ३२ व्या फेरीतील (१९७७-७८) घरगुती खर्चासंबंधीच्या आकडेवारीचा उपयोग करून भारांकन पद्धती तयार करण्यात आली. तांदूळ, गहू, ज्वारी व साखर या चार वस्तू खुल्या बाजारात तसेच स्वस्त धान्य दुकानात उपलब्ध असल्याने निर्देशांक तयार करण्यासाठी या वस्तूंच्या दोन्ही किमतींचा योग्य रीतीने उपयोग केला जातो. महाराष्ट्रातील नागरी विभागाकरिता ग्राहक किमतींचा निर्देशांक काढण्यासाठी २५ जिल्हांच्या मुख्यालयातील व बृहन्मुंबईमधील किमती वापरण्यात येतात तर ग्रामीण विभागाकरिता ग्राहक किमतींचा निर्देशांक काढण्यासाठी ठरवलेल्या ७५ ग्रामीण केंद्रातील किमती वापरण्यात येतात.

८.३. १९८६-८७ च्या पहिल्या पाच महिन्यांमध्ये महाराष्ट्रातील नागरी विभागाकरिता ग्राहक किमतींच्या निर्देशांकात वाढ झाली आणि त्या नंतर तो डिसेंबर, १९८६ पर्यंत जवळजवळ स्थिर राहिला. निर्देशांक मार्च, १९८६ मध्ये १३९ होता. त्यात सातत्याने

8. PRICE SITUATION

8.1. The peculiar feature of prices, particularly consumer prices, in 1985-86 was that they were on the increase almost throughout the year. Even during the latter half of the year, i.e. October, 1985 to March 1986, they did not show the expected seasonal decline, nor remained steady as in the previous year but continued to rise. As a result the price level in March, 1986 was much higher than a year before. The consumer price index number for urban Maharashtra was, in March, 1986, higher by 4.5 per cent than that in September 1985, and by 9.4 per cent than that in March, 1985. Following the seasonal trend from April, 1986, prices further rose, by 7.2 per cent upto August, 1986, and remained more or less steady upto December, 1986. The average level of prices during the first nine months of 1986-87 was higher by 10.8 per cent than that for the previous year, which had showed a rise of 5.9 per cent only. The consumer price index number for the rural areas of Maharashtra also showed a similar trend and the average for April-December, 1986 was higher by 9.4 per cent than that for the previous year which had showed a rise of 4.3 per cent only. The same trend was observed in the all-India consumer price index number for industrial workers where the increase in the average of the monthly index numbers for the first nine months of 1986-87 over 1985-86 was 9.0 per cent as against 5.9 per cent increase in 1985-86 over the index number of the corresponding period of 1984-85. The all-India wholesale price index number, however, has shown a different trend. As in 1985-86 it showed a decline in post-October period. The increase in average of the monthly general price index numbers for first nine months of 1986-87 over the corresponding period of 1985-86 was 5.3 per cent, slightly less than the increase of 5.9 per cent in 1985-86 over 1984-85.

8.2. The Directorate of Economics and Statistics constructs consumer price index numbers on the basis of the retail prices of selected commodities for the urban and rural areas of Maharashtra. The index number series is worked out with calendar year 1982 as the base. Household consumption data based on 32nd Round (1977-78) of the National Sample Survey have been used for constructing the weighting diagram. As four commodities viz. rice, wheat, jowar and sugar are available in the open market as well as in the fair price shops, both price quotations for these commodities are appropriately used to calculate the index number. Price quotations from 25 districts headquarters and from Greater Bombay are used for constructing the urban consumer price index number and from selected 75 rural centres for the rural index number.

8.3. The consumer price index number for the urban areas of Maharashtra State has shown steady increase during the first five months of 1986-87 and remained almost steady thereafter, till December, 1986.

वाढ होऊन तो ऑगस्ट, १९८६ मध्ये १४९ झाला व नोव्हेंबर १९८६ पर्यंत स्थिर राहिला. त्यानंतर तो थोडासा कमी होऊन डिसेंबर, १९८६ मध्ये १४८ झाला. डिसेंबरचा निर्देशांक मार्चच्या निर्देशांकापेक्षा मागील वर्षाप्रमाणेच ६.५ टक्क्यांची वाढ दर्शवितो. डिसेंबर, १९८६ मधील निर्देशांकाच्या ९ अंकांच्या वाढीपैकी अन्नगटाची वाढ ६.५ होती व संकीर्ण गटाची १.६ वाढ होती. १९८६-८७ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांचा सरासरी निर्देशांक १९८५-८६ च्या त्याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा १०.८ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८५-८६ च्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा १९८६-८७ च्या सरासरी निर्देशांकातील वाढ कापड, बिछाना व पादत्राणे गट निर्देशांकात सर्वात जास्त (२७.५ टक्के) होती. त्या खालोखाल पान, सुपारी तंबाखू गट (१७ टक्के), अन्नगट (११.२ टक्के), इंधन व दिवाबत्ती गट (८.३ टक्के) संकीर्ण गट (८.२ टक्के) अशी गट निर्देशांकात वाढ होती. नागरी विभागातील सर्वसाधारण निर्देशांक व गट निर्देशांक, तक्ता क्रमांक १६ मध्ये दर्शविले आहेत.

The index number for March, 1986 which was 139 continuously increased during the period and reached 149 in August, 1986 and remained steady till November, 1986 and slightly declined to 148 in December, 1986. In 1986, the index number for December showed, as in the previous year, the rise of 6.5 per cent over that for March. Of the 9 points increase between March and December, 1986, food group accounted for 6.5 points and miscellaneous group 1.6 points. The average index number for the first nine months of 1986-87 was 10.8 per cent higher than that for the corresponding period of 1985-86. The increase in the average index number for 1986-87 over that of 1985-86 was sharp for clothing, bedding, footwear group (27.5 per cent) followed by pan, supari, tobacco group (17 per cent), food group (11.2 per cent), fuel and light group (8.3 per cent) and miscellaneous group (8.2 per cent). The general index numbers and group index numbers for urban Maharashtra are shown in Table No. 16.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 16

महाराष्ट्रातील नागरी विभागाकरिता ग्राहक किमतीचा निर्देशांक *
Consumer price index* number for urban Maharashtra

(पायाभूत वर्ष : १९८२=१००)
(Base : 1982=100)

वर्ष/महिना	अन्न Food	पान, सुपारी, तंबाखू Pan, supari, tobacco	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and lighting	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तू All commodities	Year/Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
भार—	54.12	2.02	6.67	5.95	31.24	100.00	—Weight
१९८४-८५ ..	125	122	116	119	130	126	1984-85
१९८५-८६	130	139	128	131	141	134	1985-86
१९८५-८६@	130	137	126	124	139	133	1985-86@
१९८६-८७@	144	160	136	158	151	147	1986-87@
डिसेंबर १९८५	132	140	129	126	142	135	December 1985
जानेवारी १९८६	132	145	130	148	145	137	January 1986
फेब्रुवारी १९८६	132	147	135	152	147	139	February 1986
मार्च १९८६ ..	133	149	135	152	148	139	March 1986
एप्रिल १९८६	136	151	135	153	149	141	April 1986
मे १९८६	140	159	135	154	149	144	May 1986
जून १९८६	144	167	136	155	150	146	June 1986
जुलै १९८६	145	165	136	157	150	147	July 1986
ऑगस्ट १९८६	148	160	136	159	151	149	August 1986
सप्टेंबर १९८६	148	159	136	159	151	149	September 1986
ऑक्टोबर १९८६	147	159	136	160	152	149	October 1986
नोव्हेंबर १९८६	147	160	137	161	152	149	November 1986
डिसेंबर १९८६	145	160	137	164	153	148	December 1986

@९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

* अस्थायी/Provisional.

८.४. १९८६-८७ तील पहिल्या नऊ महिन्यांमध्ये ग्रामीण महाराष्ट्राकरिता ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकात सुद्धा वाढ दिसून येते. मार्च, १९८६ चा निर्देशांक १३३ होता. तो सतत वाढून सप्टेंबर, १९८६ मध्ये १४३ झाला आणि डिसेंबर, १९८६ पर्यंत त्याच पातळीवर राहिला. १९८६ मध्ये डिसेंबरच्या निर्देशांकाची मार्च, १९८६ च्या निर्देशांकापेक्षा, दिसून येणारी ७.५ टक्क्यांची वाढ ही १९८५ मधील ५.७ टक्क्यांच्या वाढीपेक्षा जास्त होती. मार्च आणि डिसेंबर १९८६ च्या

8.4. For the rural areas also, the consumer price index number has shown steady increase during 1986-87. The index number for March, 1986 which was 133, continuously increased to 143 in September, 1986 and remained at that level till December, 1986. In 1986, the index number for December showed a higher rise of 7.5 per cent over, March, than the rise of 5.7 per cent

निर्देशांकामधील १० अंकांच्या वाढीपैकी अन्नगटाचे ७.१ अंकांचे व संकीर्ण गटाचे १.५ अंकांचे योगदान होते. १९८६-८७ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांचा सरासरी निर्देशांक १९८५-८६ च्या त्याच कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ९.४ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८५-८६ च्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा १९८६-८७ च्या सरासरी निर्देशांकातील वाढ संकीर्ण गट निर्देशांकांत सर्वात जास्त (११.२ टक्के) होती. त्या खालोखाल इंधन व दिवाबत्ती गट (१०.२ टक्के), अन्नगट (९.१ टक्के), कापड, बिछाना व पादत्राणे गट (५.३ टक्के) अशी गट-निर्देशांकात वाढ होती. ग्रामीण विभागाचे सर्वसाधारण निर्देशांक व गट निर्देशांक तक्ता क्रमांक १७ मध्ये दर्शविले आहेत.

in 1985. Of the 10 points increase in prices between March and December, 1986, food group contributed 7.1 points and miscellaneous group 1.5 points. The average index number for the first nine months of 1986-87 was higher by 9.4 per cent than that for the corresponding period of 1985-86. The increase in the average index number for 1986-87 over that of 1985-86 was sharp for miscellaneous group (11.2 per cent) followed by fuel and light group (10.2 per cent), food group (9.1 per cent) and clothing, bedding, footwear group (5.3 per cent). The group index numbers and the general index numbers for rural Maharashtra are shown in Table No. 17.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 17

महाराष्ट्रातील ग्रामीण विभागाकरिता ग्राहक किमतीचा निर्देशांक*
Consumer price index* number for rural Maharashtra

(पायाभूत वर्ष : १९८२=१००)
(Base : 1982=100)

वर्ष/महिना (1)	अन्न Food (2)	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and lighting (3)	कापड Clothing (4)	संकीर्ण Miscellaneous (5)	सर्व वस्तू All commodities (6)	Year/Month (1)
भार—	61.66	7.92	7.78	22.64	100.00	—Weight
१९८४-८५ ..	123	123	115	124	123	1984-85
१९८५-८६ ..	127	133	125	135	129	1985-86
१९८५-८६@	127	131	124	133	128	1985-86@
१९८६-८७@	138	145	130	147	140	1986-87@
डिसेंबर १९८५ ..	129	132	125	135	130	December 1985
जानेवारी १९८६ ..	129	135	127	141	132	January 1986
फेब्रुवारी १९८६ ..	129	137	127	143	133	February 1986
मार्च १९८६ ..	129	138	128	143	133	March 1986
एप्रिल १९८६ ..	130	139	128	144	134	April 1986
मे १९८६ ..	133	140	129	146	136	May 1986
जून १९८६ ..	135	142	130	147	138	June 1986
जुलै १९८६ ..	138	144	130	148	140	July 1986
ऑगस्ट १९८६ ..	141	145	130	147	142	August 1986
सप्टेंबर १९८६ ..	142	145	131	148	143	September 1986
ऑक्टोबर १९८६ ..	142	149	131	148	143	October 1986
नोव्हेंबर १९८६ ..	142	149	132	149	143	November 1986
डिसेंबर १९८६ ..	141	149	132	150	143	December 1986

*अस्थायी/Provisional.

@ ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

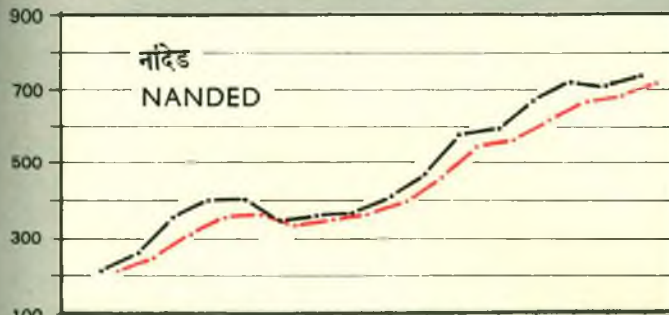
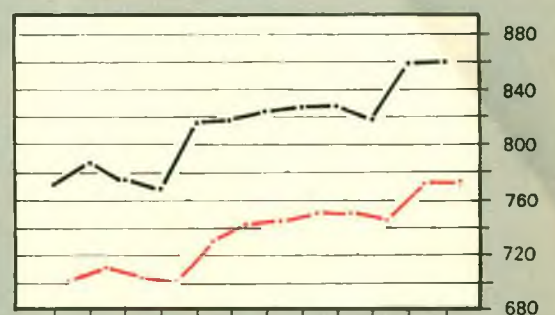
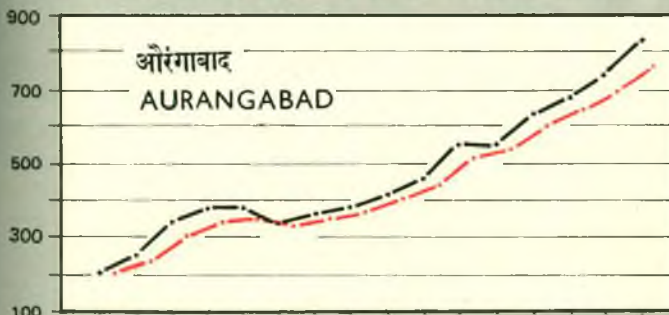
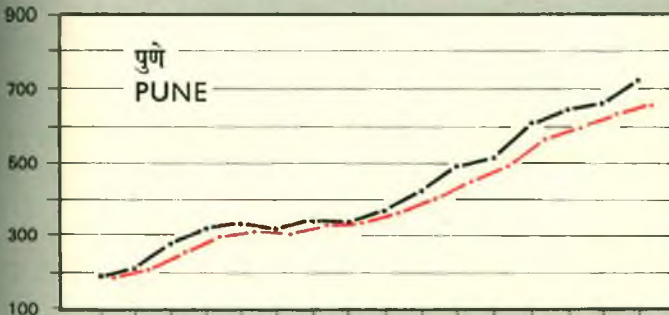
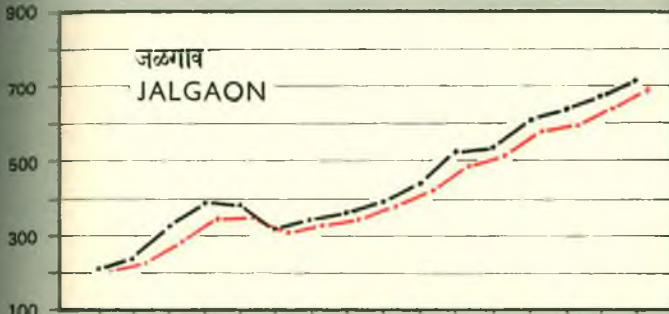
कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS

FOR WORKING CLASS

साधारणतः वर्षे BASE YEAR 1961 = 100

अन्न — FOOD
सर्वसाधारण निर्देशांक — ALL COMMODITIES

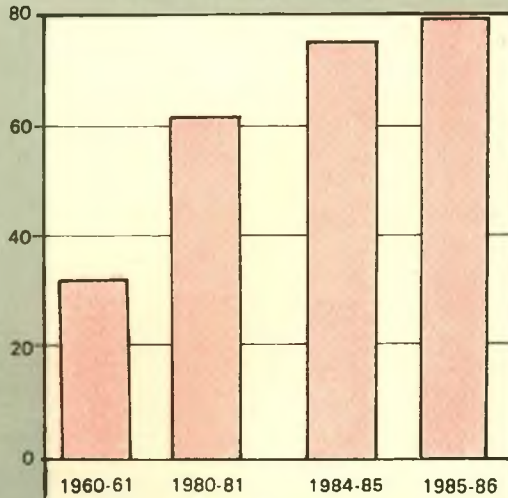
जा. फे. मा. ए. मे. जू. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
J F M A M J J A S O N D
1986

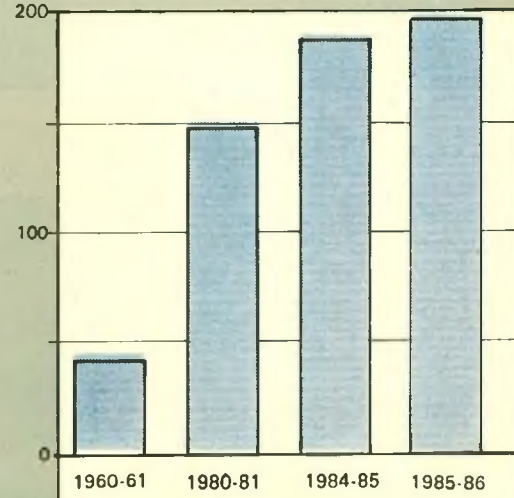

सहकारी चळवळीची प्रगती

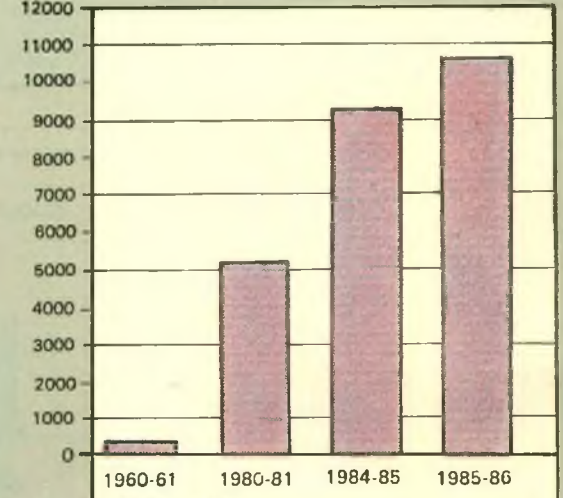
GROWTH OF CO-OPERATION

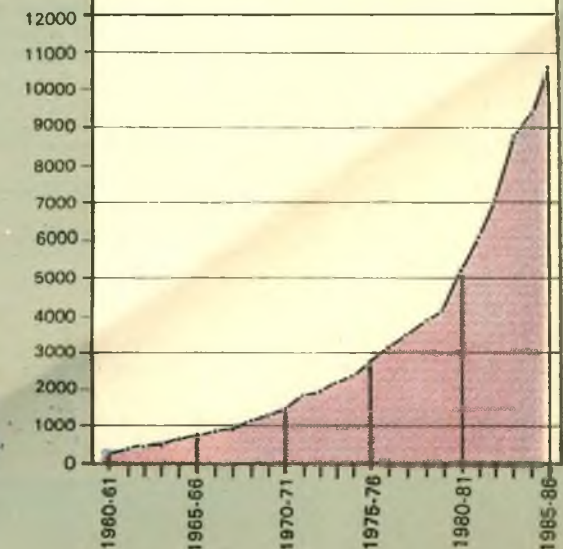
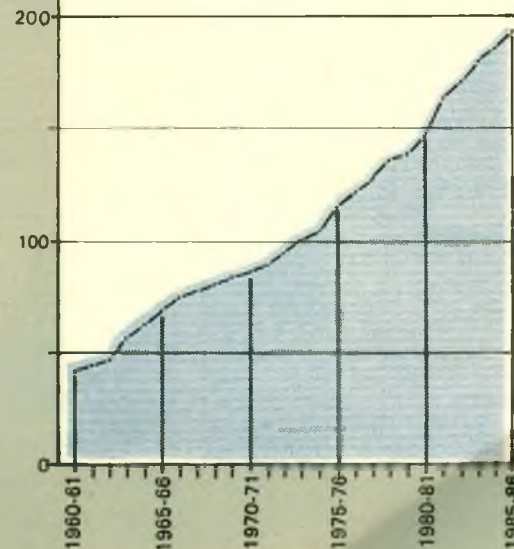
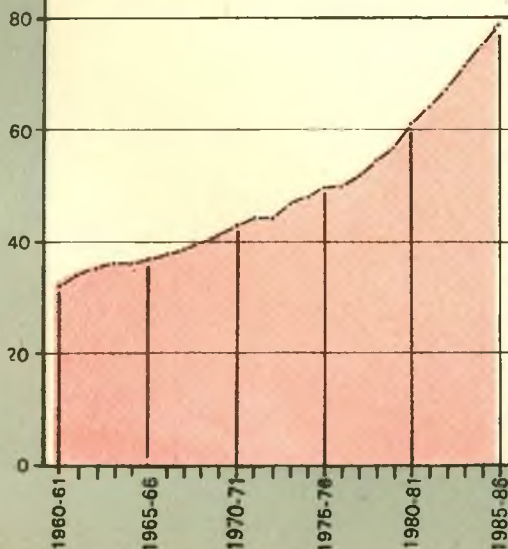
संस्था SOCIETIES
हजारत IN THOUSAND

सभासद MEMBERS
लाखात IN LAKH

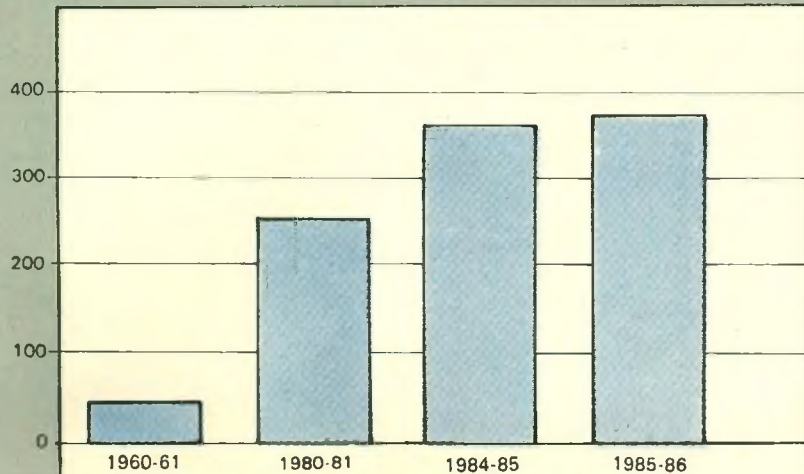
खेळते भांडवल WORKING CAPITAL
कोटी रुपयात IN CRORE Rs.

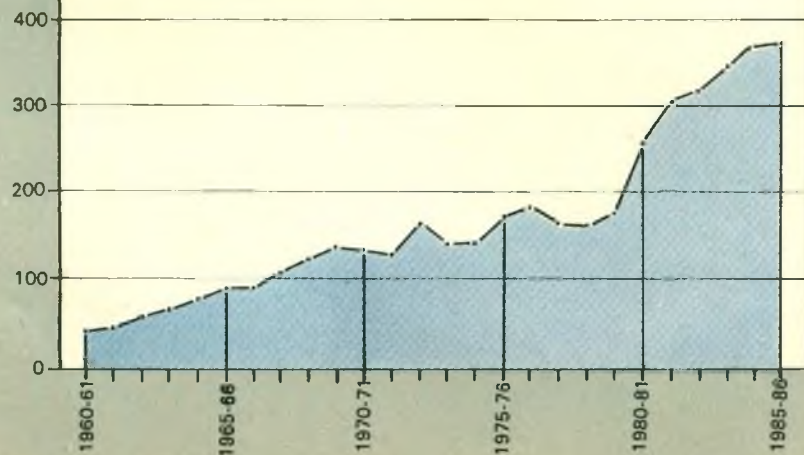
सहकारी चळवळीची प्रगती

GROWTH OF CO-OPERATION

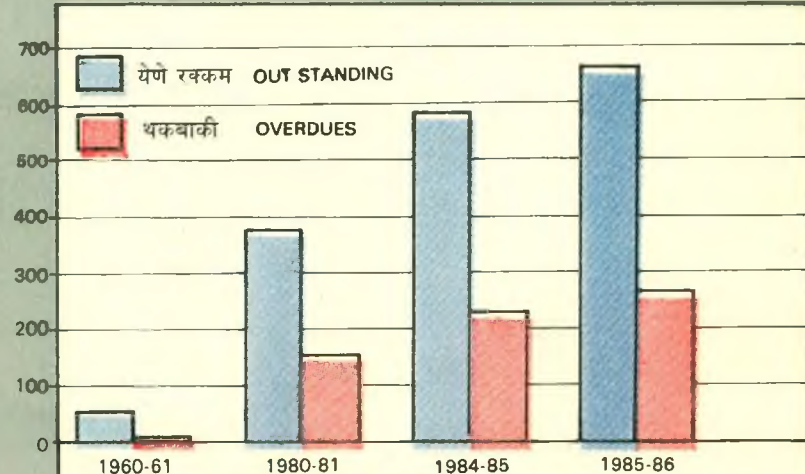

प्राथमिक शेतकी पतसंस्थांनी वर्षभरात दिलेली कर्जे
ADVANCES BY PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES DURING THE YEAR

कोटी रुपये
CRORE Rs.

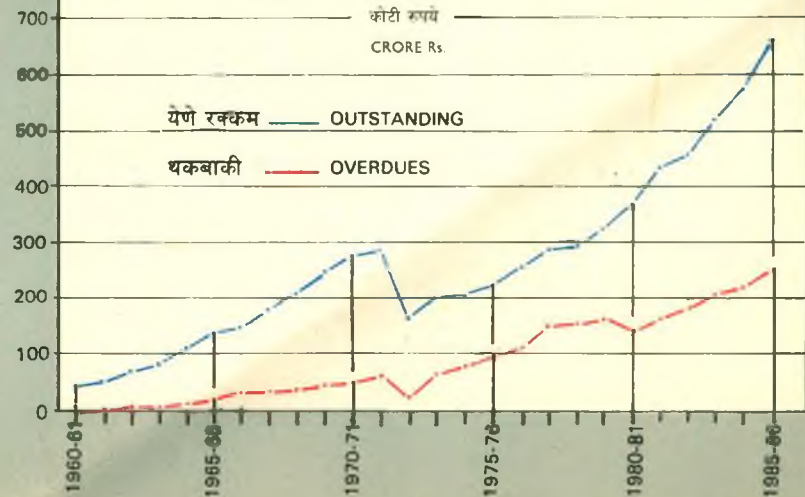

सधे व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई

प्राथमिक शेतकी पतसंस्थांची वर्षअखेर येणे रक्कम व थकबाकी
OUTSTANDING AND OVERDUES AT PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES LEVEL AT THE END OF THE YEAR

कोटी रुपये
CRORE Rs.

DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS, BOMBAY

देशातील किमतीचा स्थिती विश्लेषण

८.५. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक (पाया १९६०=१००) मार्च, १९८६ मध्ये ६३८ होता. त्यात सातत्याने वाढ होऊन तो नोव्हेंबर, १९८६ मध्ये ६९२ झाला व ह्यानंतर थोडासा कमी होऊन डिसेंबर, १९८६ मध्ये ६८८ झाला. डिसेंबर, १९८६ चा निर्देशांक मार्च १९८६ च्या निर्देशांकापेक्षा ७.८ टक्क्यांनी जास्त होता, तर डिसेंबर, १९८५ चा निर्देशांक मार्च १९८५ च्या निर्देशांकापेक्षा ७.५ टक्क्यांनी जास्त होता. अन्नगट निर्देशांक मार्च १९८६ मध्ये ६५५ होता. ह्यात सातत्याने वाढ होऊन नोव्हेंबर, १९८६ मध्ये ७२५ झाला. त्यानंतर तो थोडासा कमी होऊन डिसेंबर, १९८६ मध्ये ७१८ झाला व त्यात ८.४ टक्के वाढ झाली. १९८६-८७ मधील पहिल्या नऊ महिन्यांचा सरासरी सर्वसाधारण निर्देशांक (६७०) १९८५-८६ च्या त्याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा (६९५) ९.० टक्क्यांनी जास्त होता. त्याच कालावधीकरिता १९८४-८५ पेक्षा १९८५-८६ चा निर्देशांक ५.९ टक्क्यांनी जास्त होता. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे सर्वसाधारण निर्देशांक व गट निर्देशांक माग दोनच्या तक्ता क्रमांक २७ मध्ये दर्शविले आहेत.

८.६. १९८६-८७ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांमध्ये अखिल भारतीय घाऊक किमतीच्या निर्देशांकातील वाढ ही अखिल भारतीय ग्राहक किमती निर्देशांकातील वाढीच्या तुलनेत माफक होती. मार्च, १९८६ चा निर्देशांक ३६० होता. तो ऑक्टोबर, १९८६ मध्ये ३८४ पर्यंत वाढला व नंतर कमी होऊन नोव्हेंबर, १९८६ मध्ये ३८१ पर्यंत व डिसेंबर, १९८६ मध्ये ३७८ पर्यंत खाली आला. १९८६ मध्ये डिसेंबरचा निर्देशांक मार्चच्या निर्देशांकापेक्षा ५.० टक्क्यांनी जास्त होता. तर १९८५ मध्ये ही वाढ ४.१ टक्के होती. १९८६-८७ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांचा अखिल भारतीय घाऊक किमतीचा सरासरी निर्देशांक १९८५-८६ च्या त्याच कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ५.३ टक्क्यांनी जास्त होता. तर १९८५-८६ चा सरासरी निर्देशांक १९८४-८५ पेक्षा ५.९ टक्क्यांनी जास्त होता. घाऊक किमतीच्या निर्देशांकातील वाढ प्रामुख्याने उत्पादित पक्का माल गट निर्देशांकातील वाढीमुळे होती. या गटाला एकूण भारा-पैकी जवळजवळ निम्मा भार आहे. मूलभूत पदार्थ गट निर्देशांकात या कालावधीमध्ये चढउतार दिसून आले. हा गट निर्देशांक मार्च, १९८६ मध्ये ३३१ होता, तो एकदम वाढून ऑगस्ट १९८६ मध्ये ३५७ झाला व नंतर कमी होऊन सप्टेंबर, १९८६ मध्ये ३५३ झाला, नंतर एकदम वाढून नोव्हेंबर, १९८६ मध्ये ३५९ झाला व पुन्हा कमी होऊन डिसेंबर, १९८६ मध्ये ३५३ झाला. १९८६-८७ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांची अन्नगट सरासरी निर्देशांकातील वाढ ही गेल्या वर्षी एवढीच (६.९ टक्के) होती. डाळीच्या किमतीत माफक घट होती. परंतु अन्नधान्याच्या किमतीत चढता कल होता. १९८६-८७ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांच्या सरासरी निर्देशांकाची तुलना १९८५-८६ च्या तत्सम निर्देशांकाशी केली असता, फळे व भाजीपाला गट (२३ टक्के), तेल-बिया (१९ टक्के) व खाद्यतेले (२८ टक्के) या उपगटांच्या सरासरी निर्देशांकात बरीच वाढ दिसून आली. जीवनावश्यक वस्तूंच्या घाऊक किमतीतील (मूलभूत पदार्थ गटातील) ही वाढ ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकात दिसून येते. १९८६-८७ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांच्या सरासरी निर्देशांकाची तुलना १९८५-८६ च्या त्याच कालावधीतील निर्देशांकाशी केली असता होंगान्या १९ अंकांच्या वाढीपैकी उत्पादित पक्का माल गटाचे ७.८ अंक तर मूलभूत पदार्थ गटाचे ७.३ अंक व इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वंगण गटाचे ३.९ अंक होते. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे सर्वसाधारण निर्देशांक व गट निर्देशांक तक्ता क्रमांक १८ मध्ये दर्शविले आहेत.

Price Situation in the country

8.5. The all India consumer price index number for industrial workers with base 1960=100 continuously increased from 638 in March, 1986, to 692 in November, 1986 and then slightly declined to 688 in December, 1986. The index number for December, 1986 was higher by 7.8 per cent than that for March, 1986 whereas the index number for December, 1985 was 7.5 per cent higher than that for March, 1985. The food group index was 655 in March, 1986. It continuously increased to 725 in November, 1986 and slightly declined to 718 in December, 1986 giving an increase of 8.4 per cent. The average of the general index number (670) for the first nine months of 1986-87 was higher by 9.0 per cent than that (615) of the corresponding period of 1985-86 whereas the increase in 1985-86 over 1984-85 for the same period was 5.9 per cent. The group index numbers and general index numbers of all-India consumer price index number for industrial workers are given in table Number 27 of Part-II.

8.6. During the first nine months of 1986-87, the all-India wholesale price index number recorded a modest rise compared with the rise in the all-India consumer price index numbers. The index number of March, 1986, which was 360 rose to 384 in October, 1986, then declined to 381 in November, 1986 and further to 378 in December, 1986. In 1986, the index number for December showed a higher rise of 5.0 per cent over March, as against the rise of 4.1 per cent in 1985. The average all-India wholesale price index number for the first nine months of 1986-87 was higher by 5.3 per cent over the corresponding period of 1985-86 and the latter was higher by 5.9 per cent than that for 1984-85. The increase in the wholesale price index number was mainly due to the increase in the index number of manufactured products group which accounts for nearly half the weight. The index number for primary articles group fluctuated during the period. It was 331 in March, 1986, rose sharply to 357 in August, 1986 and then dipped to 353 in September, 1986. It then suddenly increased to 359 in November, 1986 and again declined to 353 in December, 1986. The increase in the average index for first nine months of 1986-87 for food articles was the same (6.9 per cent) as for the earlier year. There was moderate fall in the prices of pulses but there was some upward trend in the prices of cereals. There was sharp increase in the average index number of the first nine months of 1986-87 over the comparable period of 1985-86 in respect of fruits and vegetables (23 per cent), oilseeds (19 per cent) and edible oils (28 per cent). The increase in the wholesale prices of the essential commodities (in the primary articles group) is reflected in the consumer price index numbers. Out of the 19 points increase in average index numbers for the first nine months of 1986-87 over the comparable period of 1985-86, manufactured product group accounted for 7.8 points, primary articles group 7.3 points and fuel, power, light and lubricant group 3.9 points. The all-India wholesale price index numbers and the group index numbers are shown in Table No. 18.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 18

अखिल भारतीय घाऊक किमतींचा निर्देशांक
All-India wholesale price index number

(पायाभूत वर्ष: १९७०-७१=१००)
(Base : 1970-71=100)

वर्ष/महिना	मूलभूत पदार्थ Primary articles	इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants	उत्पादित पक्का माल Manufactured products	सर्व वस्तू All commodities	Year/Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
भार—	416.67	84.59	498.74	1,000.00	—Weight
१९८४-८५(अ) ..	324	518	320	338	1984-85 (P)
१९८५-८६(अ) ..	331	580	343	358	1985-86 (P)
१९८५-८६ (अ)* ..	332	571	342	358	1985-86 (P)*
१९८६-८७ अ* ..	350	618	358	376	1986-87* (P)*
डिसेंबर १९८५(अ) ..	330	583	340	356	December 1985 (P)
जानेवारी १९८६(अ) ..	329	594	342	358	January 1986 (P)
फेब्रुवारी १९८६(अ) ..	330	606	341	359	February 1986 (P)
मार्च १९८६(अ) ..	331	609	341	360	March 1986 (P)
एप्रिल १९८६(अ) ..	335	612	344	363	April 1986 (P)
मे १९८६(अ) ..	341	614	350	369	May 1986 (P)
जून १९८६(अ) ..	343	618	356	373	June 1986 (P)
जुलै १९८६(अ) ..	352	618	360	378	July 1986 (P)
ऑगस्ट १९८६(अ) ..	357	618	362	382	August 1986 (P)
सप्टेंबर १९८६(अ) ..	353	618	365	382	September 1986 (P)
ऑक्टोबर १९८६(अ) ..	357	620	366	384	October 1986 (P)
नोव्हेंबर १९८६(अ) ..	359	620	361	381	November 1986 (P)
डिसेंबर १९८६(अ) ..	353	620	358	378	December 1986 (P)

(अ) अस्थायी/(P) Provisional. *९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

९. राहणीची परिस्थिती

९.१. साखर, घासलेट, खाद्यतेल व गहू ह्या वस्तूंची सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत उपलब्धता व वितरण यात थोडी सुधारणा झाली. केंद्र सरकारने पुरेसा पुरवठा न केल्यामुळे तांदुळाच्या बाबतीत मात्र पुरवठा असमाधानकारक होता, परंतु अलिकडे झालेल्या जादा पुरवठ्यामुळे परिस्थिती थोडीफार सुधारली आहे.

९.२. आधार किमतीप्रमाणे अन्नधान्याची खरेदी.—राज्य शासनाने, १९८६-८७ च्या हंगामात केंद्र शासनाने ठरविलेल्या आधार किमतीप्रमाणे ज्वारी व भात यांची खरेदी केली. ह्या आधार किमती सर्वसाधारण ज्वारीकरिता प्रति क्विंटल १३२ रुपये व सर्वसाधारण भाताकरिता प्रति क्विंटल १४६ रुपये अशा होत्या. २१ ऑक्टोबर ते ३० जानेवारी, १९८७ अखेर ७,७३० टन ज्वारी व ५१ टन भात आधार किमतीत योजनेखाली खरेदी करण्यात आली. १९८५-८६ च्या हंगामात राज्य शासनाने १,७४८ टन भात आणि ८८,५१५ टन ज्वारी खरेदी केली होती. शासकीय गुदामांतील धान्यासाठा जानेवारी, १९८७ च्या सुरुवातीस २.१३ लाख टन होता. तो आधीच्या वर्षापेक्षा (३.५२ लाख टन) ४० टक्क्यांनी कमी होता.

९.३. अन्नधान्याचा पुरवठा.—केंद्र शासनाने भारतीय अन्न महामंडळातर्फे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखाली राज्य शासनाला तांदूळ व गहू यांचा पुरवठा केला. हा पुरवठा एप्रिल, १९८६ पर्यंत दर महिन्याला ४० हजार टन तांदूळ व ६० हजार टन गहू असा केला. मे १९८६ पासून तांदुळाचा पुरवठा ५० हजार टन इतका वाढवला. याखेरीज जून ते ऑक्टोबर, १९८६ मध्ये दर महिन्याला २० हजार टन तांदुळाचा अतिरिक्त पुरवठा करण्यात आला.

९.४. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था.—राज्यात ३१ डिसेंबर १९८६ रोजी ३३,३८९ रास्त भावाची/अधिकृत शिधावाटप दुकाने होती. ३१ डिसेंबर, १९८५ रोजी अशी दुकाने ३३,००५ होती, १९८५ या वर्षाप्रमाणेच ह्या दुकानातून सर्व राज्यभर प्रति प्रौढास दरमहा १० किलो धान्य उपलब्ध केले. त्याचप्रमाणे प्रति प्रौढास दरमहा आणखी २ किलो गहू (१० किलो खेरीज) जादा देण्यात आले. तांदुळाची प्रति किलो किंमत रु. २.८० ते रुपये ३.१० व गहूची प्रति किलो किंमत रु. २.०५ होती. आदिवासीं एकात्मिक विकास कार्यक्रमाखालील ग्राहकांना कमी दराने तांदूळ व गहू पुरविण्यात येतो. १९८६ मध्ये ४९ हजार टन तांदूळ व २८ हजार टन गहू वरील कार्यक्रमाखाली पुरविण्यात आला. रोजगार हमी योजना कार्यक्रमाखाली १९८६ मध्ये सुमारे १ लाख टन ज्वारी पुरविण्यात आली.

९.५. लेव्ही साखर.—केंद्र शासन दिनांक १ ऑक्टोबर १९८६ रोजीच्या अंदाजित लोकसंख्येच्या आधारावर राज्य शासनास दरमहा २९,९३८ टन लेव्ही साखरेचा पुरवठा करते. या उपलब्धतेमुळे राज्यात सर्वत्र साखरेचे दरमहा दरडोई प्रमाण ४२५ ग्रॅम निश्चित केले गेले आहे. या नेहमीच्या पुरवठ्या खेरीज केंद्र शासनाने सप्टेंबर व ऑक्टोबर १९८६ मध्ये येणाऱ्या क्षणासाठी काडंधारकास देण्यासाठी दरमहा ४,४७६ टन साखरेचा ह्या दोन महिन्यात पुरवठा केला. खुल्या बाजारातील साखरेचे भाव वाजवी पातळीवर रहावे म्हणून केंद्र सरकार दर महिन्याला आयात केलेल्या साखरेचा पुरवठा करते. ही आयात केलेली साखर काडंधारकास जानेवारी, १९८७ पासून जास्तीत जास्त रु. ६.०० प्रति किलो दराने उपलब्ध करण्यात येत आहे. या

9. CONDITIONS OF LIVING

9.1. There was improvement in the availability and supply through public distribution system of essential commodities like sugar, kerosene, edible oil and wheat. The supply position of rice was however not comfortable due to inadequate supplies from the Government of India, though, it has recently somewhat eased with increased allotment of rice.

9.2. *Purchase of foodgrains under price support scheme.*—In 1986-87 season, the State Government continued to purchase jowar and paddy at the support price fixed by the Government of India at Rs. 132 per quintal for common variety of jowar and Rs. 146 per quintal for common variety of paddy. Between 21st October, and 30th January, 1987, 7,730 tonnes of jowar and 51 tonnes of paddy was procured under price support scheme. In 1985-86 season, the State Government had purchased, 1,748 tonnes of paddy and 88,515 tonnes of jowar. The stock position of foodgrains in Government godowns at the beginning of January, 1987 was 2.13 lakh tonnes 40 per cent. lower than that (3.52 lakh tonnes) a year earlier.

9.3. *Allotment of foodgrains.*—The Government of India allotted rice and wheat through Food Corporation of India to Maharashtra for issue under public distribution system at the rate of 40 thousand tonnes of rice and 60 thousand tonnes of wheat per month upto April, 1986. The allotment of rice has been increased to 50 thousand tonnes with effect from May, 1986. Over and above this, additional quota of 20 thousand tonnes of rice was allotted per month from June to October, 1986.

9.4. *Public Distribution System.*—There were 33,389 authorised ration/fair price shops as on 31st December, 1986 up from 33,005 on 31st December, 1985. As in 1985 the quantum of foodgrains available through these shops was 10 kgs. per adult per month uniformly throughout the State. Similarly, additional wheat quota of 2 kgs. per adult per month (over and above quantum of 10 kgs.) was allowed. The retail price of rice was between Rs. 2.80 to Rs. 3.10 per kg. and that of wheat Rs. 2.05 per kg. Consumers under Integrated Tribal Development Project(s) got the foodgrains at subsidised rate. The quantity received by them in 1986 were 49 thousand tonnes of rice and 28 thousand tonnes of wheat. About 1 lakh tonnes of jowar was distributed to workers on Employment Guarantee Scheme in 1986.

9.5. *Levy Sugar.*—To arrange distribution of levy sugar to the cardholders at the quantum of 425 gms. per head the Central Government allots 29,938 tonnes of levy sugar to the State Government every month on the basis of projected population as on 1st October 1986. Besides this, normal allotment the Central Government has allotted 4,476 tonnes per month during the months of September and October, 1986 for distribution to the cardholders for the festivals falling in these months. In order to maintain prices of freesale sugar at a reasonable level, the Central Government

साखरेचे प्रमाण उपलब्धतेनुसार व ती विकत घेण्याच्या कलानुसार जिल्हाधिकार्यांकडून निश्चित करण्यात येते.

९.६. **खाद्य तेल.**—आधीच्या वर्षी केलेल्या ९९ हजार टन पुरवठा ऐवजी १९८५-८६ ह्या तेल वर्षात (नोव्हेंबर-ऑक्टोबर) १२६ हजार टन आयात केलेल्या खाद्य तेलाचा पुरवठा करण्यात आला. याखेरीज ४५ हजार टन पामोलीन तेलाचे प्रत्येकी दोन किलोचे डबेही किरकोळ विक्रीसाठी पुरविण्यात आले. तरीही ऑगस्ट, १९८६ नंतर खुल्या बाजारातील खाद्य तेलाचा पुरवठा कमी झाला. त्यामुळे आयात खाद्य तेलाचा पुरवठा ऑगस्ट, सप्टेंबर व ऑक्टोबर १९८६ मध्ये अनुक्रमे १४ हजार टन, १७ हजार टन व २० हजार टन इतका वाढविला.

९.७. **घासलेट.**—राज्याला १९८६ मध्ये १४.७३ लाख किलो-लिटर घासलेट मिळाले, तर १९८५ मध्ये १३.८८ लाख किलो-लिटर मिळाले होते. मुंबई शिधावाटप क्षेत्रामध्ये घासलेटचा किरकोळ दर प्रति लिटरला २.१७ रुपये झाला. जिल्ह्यामध्ये हा दर २.१५ रुपये ते २.५२ रुपयांच्या दरम्यान होता.

९.८. **हायस्पीड डिझेल.**—राज्यात सध्या हायस्पीड डिझेल पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध असून ग्राहकांच्या मागणीनुसार त्यांना डब्यामधूनही तेल पुरविले जाते. राज्य शासनाचे त्याच्या वाटपावर नियंत्रण नाही.

९.९. **सिमेंट.**—राज्याला १९८६ च्या पहिल्या दोन तिमाही-मध्ये दर तिमाहीला १.९३ लाख टन या प्रमाणात सिमेंट मिळाले. पहिल्या तिमाहीत आणखी ६५ हजार टनांचा पुरवठा करण्यात आला. १९८६ च्या तिसऱ्या व चौथ्या तिमाहीत हे प्रमाण कमी होऊन १.७० लाख टन सिमेंट करण्यात आले. जलसिंचन, विद्युत्प्रकल्प, गोबर गॅस प्लँट आणि पिण्याचे पाणी व जलनिःसारण हे कार्यक्रम धरून राज्याला १९८६ मध्ये १४.२६ लाख टन सिमेंटचा पुरवठा झाला. त्यापैकी ८.१६ लाख टन १९८६ च्या पहिल्या तीन तिमाहीत पुरविण्यात आले.

९.१०. **पिण्याचे पाणी.**—राज्यात पावसाच्या कमतरतेमुळे पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न विकट झाला आहे व ७ मार्च, १९८७ रोजी १,४३७ खेड्यांना टँकर्स व बैलगाड्याद्वारे पिण्याचे पाणी पुरविले गेले.

९.११. **दूध पुरवठा.**—राज्यात १९८६-८७ मध्ये २५ शासकीय दुग्ध प्रक्रिया संयंत्रे व ९ सहकारी क्षेत्रातील दुग्ध प्रक्रिया संयंत्रे होती. व त्यांची एकूण क्षमता प्रतिदिनी ४०.४५ लाख लिटर होती. संयंत्रांची संख्या १९८५-८६ मध्ये ३३ होती. व त्यांची क्षमता प्रतिदिनी ३६.१५ लाख लिटर होती. आणखी १२.७७ लाख लिटर प्रक्रिया क्षमता असलेली १०८ प्रशीतन केंद्रे होती. त्यापैकी ८० शासकीय व २८ प्रशीतन केंद्रे सहकारी क्षेत्रामध्ये होती. १९८५-८६ मध्ये त्याची क्षमता ११.८१ लाख लिटर होती. १९८५-८६ मध्ये ग्रामीण भागातील दुग्ध शार्ल्हांनी सरासरी २०.६० लाख लिटर दूध दररोज गोळा केले. १९८६-८७ मध्ये ऑक्टोबर, १९८६ पर्यंत दररोज २०.५२ लाख लिटर दूध गोळा केले होते.

allotted *ad hoc* quantity of imported sugar to the State, every month. This imported sugar is being distributed to the cardholders at a price not exceeding Rs. 6.00 per kg. from 1st January, 1987. Its quantum is fixed as per availability and the trend of lifting by the district collectors.

9.6. **Edible oils.**—Compared with the allocation of 99 thousand tonnes of imported edible oil in the oil year (November-October) 1984-85, the allocation in the oil year 1985-86 was 126 thousand tonnes. Additionally, nearly 45 thousand tonnes of palmeolin oil in small consumer packs of 2 kg. was supplied for distribution in the State. Yet, the open market supply of edible oil was considerably depleted after August, 1986. Hence, the allocation of imported oils was increased to 14 thousand tonnes, 17 thousand tonnes and 20 thousand tonnes in August, September, October, 1986 respectively.

9.7. **Kerosene.**—The State received 14.73 lakh kilolitres of kerosene in 1986. In 1985, it had received 13.88 lakh kilolitres. The retail price of kerosene in Bombay Rationing Area is Rs. 2.17 per litre. In districts it varies from Rs. 2.15 to Rs. 2.52 per litre.

9.8. **High Speed Diesel.**—At present there is sufficient stock of HSD oil in the State. The consumers are allowed to take it in containers. There is no control of State Government on distribution of HSD oil.

9.9. **Cement.**—The State was allotted in the first two quarters of 1986, 1.93 lakh tonnes of cement per quarter. Additional allocation of 65 thousand tonnes was made in the first quarter. The allocation in the third and the fourth quarters was however reduced to 1.70 lakh tonnes per quarter. Inclusive of the allocation for irrigation and power, bio-gas plants and drinking water and sanitation programme, the total allocation to the State in 1986 was 14.26 lakh tonnes, of which 8.16 lakh tonnes was despatched in the first three quarters of 1986.

9.10. **Drinking water.**—The problem of drinking water has become acute in the State due to lack of rains and as on 7th March, 1987, drinking water was supplied to 1,437 villages through tankers and bullockcarts.

9.11. **Milk supply.**—There were 25 Government milk processing plants and 9 co-operative milk processing plants in the State in 1986-87 with the total capacity of 40.45 lakh litres per day. In the earlier year the number of plants was 33 and the per day milk processing capacity, 36.15 lakh litres. In addition to the milk processing plants, there were 108 milk chilling centres, 80 of which were Government chilling centres and 28 in the cooperative sector with their total per day capacity of 12.77 lakh litres. The per day capacity of the chilling centres in the earlier year was 11.81 lakh litres. In 1985-86, on an average 20.60 lakh litres of milk was collected per day by dairies outside Greater Bombay. Their average collection per day upto October, 1986 of 1986-87 was 20.52 lakh litres.

९.१२. बृहन्मुंबई दूध योजनेने १९८५-८६ मध्ये १०.०३ लाख लिटर दूध दररोज पुरविले व ग्रामीण भागातून ४.३८ लाख लिटर दूध पुरविले. याच्या तुलनेने १९८४-८५ मध्ये अनुक्रमे १०.५० लाख व ३.१५ लाख लिटर दूध दररोज पुरविले होते. नोव्हेंबर, १९८६ मध्ये बृहन्मुंबई दूध योजनेखाली ९.४३ लाख लिटर व ग्रामीण भागातून ५.४० लाख लिटर दूध दररोज पुरविल्यात आले.

९.१३. बृहन्मुंबई दूध योजनेला १९८५-८६ मध्ये जिल्ह्यातून ३७.२८ कोटी लिटर दूध आले. १९८६-८७ मध्ये सप्टेंबर, १९८६ पर्यंत १७.८० कोटी लिटर दूध मिळाले होते. बृहन्मुंबई दूध योजनेला १९८५-८६ मध्ये जिल्ह्यांकडून आलेल्या दूधाचे मूल्य १४५ कोटी रुपये म्हणजे जवळ जवळ १९८४-८५ इतकेच (१४४ कोटी रुपये) होते.

शिक्षण

९.१४. साक्षरता.—१९८१ च्या जनगणनेनुसार राज्यात साक्षरतेचे प्रमाण ४७.१८ टक्के होते. तेच १९७१ मध्ये ३९.१८ टक्के होते. साक्षरतेच्या दरात ग्रामीण व नागरी भागात बराच फरक होता. नागरी भागातील ६३.९२ टक्के ह्या साक्षरतेच्या प्रमाणाशी तुलना करता ग्रामीण भागातील हे प्रमाण ३८.१५ टक्के होते. तसेच पुरुष व स्त्रिया यांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणातही बराच फरक होता. पुरुषांच्या बाबतीत हे प्रमाण ५८.७८ टक्के, तर स्त्रियांच्या बाबतीत ३४.७९ टक्के होते.

९.१५. वर्ष १९८५-८६ करिता शिक्षणविषयक आकडेवारी व १९८६-८७ करिता प्राथमिक अंदाज खालील तक्त्यांत दर्शविले आहेत.

9.12. The supply of milk per day in 1984-85 was 10.50 lakh litres under the Greater Bombay milk scheme and 3.15 litres in the mofussil areas. In 1985-86 it was 10.03 lakh litres and 4.38 lakh litres respectively. The per day supply in November, 1986 was 9.43 lakh litres under the Greater Bombay milk scheme and 5.40 lakh litres in the mofussil areas.

9.13. The Greater Bombay milk scheme received 37.28 crore litres of milk from the districts in 1985-86. Upto September, 1986 of 1986-87 it received 17.80 crore litres of milk. The value of milk received by the Greater Bombay milk scheme from the districts was Rs. 145 crore in 1985-86, nearly the same (Rs. 144 crore) as in 1984-85.

Education

9.14. Literacy.—Literacy rate (percentage of literates to population) in Maharashtra according to 1981 census was 47.18 as against 39.18 in 1971. Rural/Urban differentials in literacy were wide in the State. Compared with 63.92 per cent literacy rate for the urban areas, it was 38.15 per cent for the rural areas. Male/Female differentials in literacy were similarly wide. As against 58.78 per cent literacy rate for males, it was 34.79 per cent for females.

9.15. Educational statistics for 1985-86 and the preliminary estimates for 1986-87 are given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 19

महाराष्ट्रातील शिक्षण Education in Maharashtra

शिक्षणसंस्थेचा प्रकार	वार	1985-86	1986-87*	१९८५-८६ च्या मानाने १९८६-८७ तील वाढ (टक्केवारी) Percentage increase in 1986-87 over 1985-86	Item	Type of institution
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
प्राथमिक	(१) संस्था ..	54,406	55,000	1.1	(1) Institutions	Primary school
	(२) विद्यार्थी (०००)	9,418	9,620	2.1	(2) Enrolment (000)	
	(३) शिक्षक (०००)	246	252	2.4	(3) Teachers (000)	
माध्यमिक	(१) संस्था ..	8,077	8,200	1.5	(1) Institutions	Secondary school
	(२) विद्यार्थी (०००)	4,571	4,840	5.9	(2) Enrolment (000)	
	(३) शिक्षक (०००)	146	152	4.1	(3) Teachers (000)	
महाविद्यालये (सर्वसाधारण)	(१) संस्था ..	517	525	1.5	(1) Institutions	Colleges for general education.
	(२) विद्यार्थी (०००)	718	770	7.2	(2) Enrolment (000)	
	(३) शिक्षक (०००)	24	25	4.2	(3) Teachers (000)	
इतर उच्च शिक्षणाच्या संस्था.	(१) संस्था ..	400	400	..	(1) Institutions	Other institutions for higher education.
	(२) विद्यार्थी (०००)	112	113	0.9	(2) Enrolment (000)	

* अस्थायी/Provisional.

९.१६. १९८१ च्या जनगणनेनुसार २०० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या ३०१ खेड्यांत व ९८९ वस्त्यांना १९८५-८६ मध्ये १.५ किलोमीटरच्या आत प्राथमिक शाळांची सोय उपलब्ध नव्हती. १९८५-८६ मध्ये ५४,४०६ प्राथमिक शाळांपैकी ३१ टक्के शाळा एक शिक्षकी होत्या व त्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या ६०५ लाख होती.

९.१७. पुढील तक्त्यांत १९८४-८५ व १९८५-८६ या वर्षाकरिता प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची संख्या इयत्तांच्या गटांनुसार दिली आहे.

9.16. The number of villages and habitations with population of more than 200 according to 1981 census and not having a primary school within 1.5 kms. was 301 and 989 respectively in 1985-86. About 31 per cent of the 54,406 primary schools in 1985-86 were single teacher primary schools and their enrolment was 6.05 lakhs.

9.17. The following table gives standard groupwise enrolment in the primary, secondary and the higher secondary schools for the years 1984-85 and 1985-86.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 20

१९८४-८५ व १९८५-८६ मधील पटावरील विद्यार्थ्यांची स्तरनिहाय संख्या
Stagewise enrolment of students in 1984-85 and 1985-86

(लाखात/In lakhs)

इयत्ता गट Standard group	विद्यार्थी Enrolment		१९८४-८५ च्या मानाने १९८५-८६ मधील बदल (टक्के) Percentage change in 1985-86 over 1984-85
	1984-85	1985-86	
(1)	(2)	(3)	(4)
I-IV	77.90	78.90	1.3
V-VII	34.30	36.10	5.3
VIII-X	20.29	22.20	9.4
XI-XII	5.24	5.77	10.1

९.१८. विद्यार्थी व शिक्षक यांचे प्रमाण १९८५-८६ मध्ये प्राथमिक शाळांकरिता ३८ होते व माध्यमिक शाळांकरिता ३१ होते. प्रत्येक विद्यार्थ्यांमार्गे शासकीय खर्च १९८४-८५ मध्ये प्राथमिक शाळांकरिता ३३४ रुपये, माध्यमिक शाळांकरिता ६२२ रुपये व उच्च माध्यमिक शाळा व महाविद्यालयांकरिता १,२७० रुपये असा होता.

9.18. The number of students per teacher was 38 in primary schools and 31 in secondary schools in 1985-86. The government expenditure per pupil during 1984-85 was Rs. 334 for primary schools, Rs. 622 for secondary schools and Rs. 1,270 for higher secondary schools and colleges together.

९.१९. उच्च शिक्षण.—राज्यात १९८५-८६ मध्ये ५१७ कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालये होती व त्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या ७.१८ लाख होती, ती १९८४-८५ पेक्षा ८.१ टक्क्यांनी जास्त होती. १९८६-८७ मध्ये शासनाने ४२ कला, विज्ञान, वाणिज्य व इतर महाविद्यालयांना मंजूरी दिली होती. १९८५-८६ मध्ये राज्यात सात बिगर शेती विद्यापीठे होती. त्या व्यतिरिक्त राज्यात चार कृषि विद्यापीठे व त्यांना संलग्न असलेली १२ कृषि महाविद्यालये होती.

9.19. Higher education.—There were 517 Arts, Science and Commerce colleges in the State in 1985-86. Their total enrolment was 7.18 lakhs, higher by 8.1 per cent than the enrolment in 1984-85. The Government had accorded sanction for 42 Arts, Science, Commerce and other colleges in 1986-87. There were 7 non-agricultural universities in the State in 1985-86. Besides these there were four agricultural universities with 12 agricultural colleges affiliated to them.

९.२०. कुटुंब कल्याण.—राज्यात १ एप्रिल, १९८६ ला अंदाजे १.१९ कोटी पात्र जोडप्यांपैकी ६२.३ लाख जोडपी कुटुंब कल्याणाच्या विविध पद्धतींचा वापर करीत होती. कुटुंब कल्याणाच्या विविध पद्धतींच्या परिणामकारक वापराचे हे प्रमाण १९८४-८५ अखेरच्या ५१.३ टक्क्यांवरून १९८५-८६ अखेर ५२.५ टक्के इतके वाढले व १९८४-८५ अखेरच्या भारताच्या तशाच दरापेक्षा (३२.३) हे प्रमाण ५९ टक्क्यांनी जास्त होते. १ एप्रिल, १९८६ रोजी कुटुंब कल्याणाच्या विविध पद्धतींचा वापर करणाऱ्या जोडप्यांपैकी ४९ लाख (७९ टक्के) जोडप्यांनी नसबंदी शस्त्रक्रियेचा फायदा घेतला होता. १९८५-८६ मध्ये राज्यात ५.५६ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या. एप्रिल ते नोव्हेंबर

9.20. Family welfare.—There were 1.19 crore eligible couples in the State as on 1st April, 1986, of which 62.3 lakh couples were effectively protected by different family welfare methods. The effective protection rate, increased to 52.5 per cent at the end of 1985-86 from 51.3 per cent at the end of 1984-85, 59 per cent higher than the corresponding rate for India, (32.3) at the end of that year. Of the effectively protected couples on 1st April, 1986, 49 lakh couples (79 per cent) were protected by sterilisation. The number of sterilisation opera-

१९८६ मध्ये २.५४ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या. ही संख्या एप्रिल ते नोव्हेंबर, १९८५ मध्ये केलेल्या शस्त्रक्रियांपेक्षा ८.६ टक्क्यांनी जास्त होती. नसबंदी करणाऱ्या पुरुषांचे सरासरी वय सन १९७५-७६ मधील ३७.१ वर्षांवरून १९८४-८५ मध्ये ३५.० वर्षांपर्यंत खाली आले. आणि असे सरासरी वय स्त्रियांच्या बाबतीत १९७५-७६ मधील ३१.९ वर्षांवरून १९८५-८६ मध्ये ३०.० झाले. तांबी स्त्रीकारणाऱ्या स्त्रियांचे सरासरी वय १९७८-७९ मध्ये २७.४ होते, ते १९८५-८६ मध्ये २५.६ झाले. १९७५-७६ मध्ये नसबंदी पद्धतीचा स्वीकार करणाऱ्या पुरुषांना सरासरी ४.०७ मुले, तर स्त्रियांना ४.२३ मुले होती. ही सरासरी १९८५-८६ मध्ये पुरुषांस ३.०३ व स्त्रींस ३.२१ याप्रमाणे खाली आली. तांबी स्त्रीकारणाऱ्यांचे बाबतीत मुलांची सरासरी १९७८-७९ मध्ये २.३१ तर १९८५-८६ मध्ये १.८४ होती.

९.२१. महाराष्ट्र श्रमजीवी कुटुंब कल्याण योजनेनुसार अपघाता-मुळे मृत्यू पावलेल्या व्यक्तीच्या नातेवाईकांना किंवा अपंग झालेल्या व्यक्तींना अर्थसहाय्य केले जाते. १९८५-८६ मध्ये ४०० लाभार्थींना ८ लाख रुपयांचे अर्थसहाय्य केले गेले. एप्रिल-डिसेंबर, १९८६ मध्ये ३५० लाभार्थींना ६.९५ लाख रुपयांचे सहाय्य केले गेले, १९८५ च्या याच काळात २१९ लाभार्थींना ४.३८ लाख रुपयांचे सहाय्य केले.

९.२२. पोषण कार्यक्रम.—एकात्मिक बालविकास सेवा कार्य-क्रमाखाली सहा वर्षाखालील मुले, गरोदर स्त्रिया व बाळंतिणींना पोषक पूरक आहार दिला जातो. १९८६-८७ मध्ये हा कार्यक्रम १०४ गटात कार्यान्वित होता. पूरक आहार मिळणाऱ्या लाभार्थींची संख्या डिसेंबर १९८५ मधील ७.१९ लाखावरून डिसेंबर, १९८६ मध्ये ९.१५ लाख झाली. त्यातील ८.३८ लाख ग्रामीण भागातील होते व ७७ हजार नागरी भागातील होते.

tions performed in 1985-86 was 5.56 lakh. Between April and November, 1986, 2.54 lakh sterilisation operations were performed, 8.6 per cent higher than the operations performed between April and November, 1985. The average age of those who underwent sterilisation is going down. It went down from 37.1 in 1975-76 to 35.0 in 1985-86 in the case of vasectomy acceptors and from 31.9 to 30.0 in the case of tubectomy acceptors. In the case of IUD acceptors, too, it went down from 27.4 in 1978-79 to 25.6 in 1985-86. The average number of living children per vasectomy acceptor was less in 1985-86 (3.03) than in 1975-76 (4.07). In the case of tubectomy acceptors, these figures were 3.21 and 4.23 children respectively. For IUD acceptors, too, these figures went down to 1.84 children in 1985-86 from 2.31 children in 1978-79.

9.21. Financial assistance is given to the relatives of those who died in accident and those who become physically handicapped. This assistance is given under the Maharashtra Labour Family Welfare Scheme. In 1985-86, Rs. 8 lakh were given as assistance to 400 beneficiaries. Between April-December, 1986, Rs. 6.95 lakh were given as assistance to 350 beneficiaries compared with Rs. 4.38 lakh given to 219 beneficiaries in the corresponding period of 1985.

9.22. Nutrition Programme.—Under the Integrated Child Development Services Programme (ICDS), nutritious supplementary food is given to children below six years of age and to expectant and nursing mothers. In 1986-87, 104 ICDS projects were in operation in the State. The number of beneficiaries receiving supplementary food increased from 7.19 lakhs in December, 1985 to 9.15 lakhs in December, 1986, of which 8.38 lakhs were in the rural areas and 77 thousands, in the urban areas.

१०. व्यापार आणि वाणिज्य

१०.१. व्यापारी बँकांचे व्यवहार.—वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या कार्यालयांची संख्या जून, १९८५ च्या शेवटच्या शुक्रवार अखेर ४,७८६ होती, ती दोन टक्क्यांनी वाढून जून, १९८६ च्या शेवटच्या शुक्रवार अखेर ४,९०१ झाली. राज्यातील बँकांच्या कार्यालयांपैकी २२ टक्के कार्यालये बृहन्मंबईमध्ये होती. ग्रामीण व निम-नागरी भागात शाखांचा विस्तार करण्याचा कार्यक्रम १९७४ पासून जोराने चालू आहे. परिणामतः ग्रामीण व निम-नागरी भागातील शाखांच्या संख्येचे प्रमाण जून, १९७४ मध्ये ४८ टक्के होते ते वाढून जून, १९८६ मध्ये ५८ टक्के झाले. संदर्भित वर्षांच्या अंदाजित लोकसंख्येचा विचार केल्यास राज्यात जून, १९८५ मध्ये १४,३२१ लोकसंख्येमागे एक बँक कार्यालय असे प्रमाण होते ते घटून जून, १९८६ मध्ये १४,२९६ लोकसंख्येमागे एक बँक कार्यालय असे झाले.

१०.२. राज्यातील व्यापारी बँकांकडील एकूण ठेवी जून, १९८५ च्या शेवटच्या शुक्रवार अखेर १४,२८६ कोटी रुपये होत्या त्या जवळ जवळ २३ टक्क्यांनी वाढून जून, १९८६ च्या शेवटच्या शुक्रवार अखेर १७,५०४ कोटी रुपये झाल्या. ह्या काळात बँकांचा एकूण पतपुरवठा १२,९७३ कोटी रुपयांवरून १५,१२५ कोटी रुपयांपर्यंत म्हणजे १७ टक्क्यांनी वाढला. ह्या आधीच्या वर्षात तो १५ टक्क्यांनी वाढला होता. जून, १९८६ मध्ये पतपुरवठा व ठेवी यांचे राज्यातील प्रमाण सुमारे ८६ टक्के होते व ते जून १९८५ च्या प्रमाणापेक्षा ५ अंकानी कमी होते. जरी राज्यातील बँकांच्या ५८ टक्के शाखा ग्रामीण व निम-नागरी भागात आहेत, तरी त्यांचा हिस्सा ठेवीमध्ये ११ टक्के व पतपुरवठ्यामध्ये आठ टक्के इतकाच होता. जून, १९८६ मध्ये फक्त बृहन्मंबई जिल्ह्याचा वाटा बँकांच्या ठेवीमध्ये ७२ टक्के व पतपुरवठ्यामध्ये ८१ टक्के एवढा होता.

१०.३. सहकारी बँका.—सहकारी बँकांसुद्धा जनतेला बँकेच्या व्यवहाराच्या सुविधा उपलब्ध करून देतात. मुख्य कार्यालय धरून सहकारी बँकांच्या शाखांची जी संख्या जून, १९८५ मध्ये होती त्यामध्ये १९१ शाखांची भर पडून जून, १९८६ मध्ये ती २,८१६ झाली. जून, १९८६ मध्ये नऊ हजार लोकसंख्येमागे एक बँक (व्यापारी व सहकारी बँका मिळून) कार्यालय होते. जून १९८६ अखेर सहकारी बँकांच्या ठेवी ११ टक्क्यांनी वाढून त्या ४,०१३ कोटी रुपये झाल्या.

१०.४. वर्गीकृत व्यापारी बँकांनी वेगवेगळ्या क्षेत्रांना दिलेल्या कर्जातील येणे असलेल्या रकमेची अद्ययावत आकडेवारी १९८२ च्या शेवटच्या शुक्रवार करिता उपलब्ध आहे. त्या दिवशी वर्गीकृत व्यापारी बँकांनी केलेल्या पतपुरवठ्यापैकी येणे असलेल्या रकमेतील अर्धा भाग उत्पादन क्षेत्राकडे होता. इतर महत्त्वाची क्षेत्रे म्हणजे व्यापार २८.१ टक्के, कृषि व संलग्न व्यवसाय ७.८ टक्के आणि परिवहन ४.२ टक्के ही होत.

10. TRADE AND COMMERCE

10.1. *Commercial banking.*—The number of offices of scheduled commercial banks increased by over two per cent to 4,901 as on last Friday of June, 1986 from 4,786 a year earlier. Greater Bombay accounted for 22 per cent of the bank offices in the State. The programme of expansion of branches in the rural and semi-urban areas is being vigorously pursued since 1974, with the result that the percentage of bank offices in the rural and semi urban areas which stood at 48 in June, 1974 went up to 58 in June, 1986. When related to estimated population in respective years, the average population per bank office for the State has decreased to 14,296 in June 1986 from 14,321 in June, 1985.

10.2. Aggregate deposits of the scheduled commercial banks in the State increased from Rs. 14,286 crore on last Friday of June, 1985 to Rs. 17,504 crore on last Friday of June, 1986 or by about 23 per cent. Gross bank credit increased from Rs. 12,973 crore to Rs. 15,125 crore or by 17 per cent over the period as against 15 per cent increase in the earlier year. Credit-deposit ratio for the State was about 86 per cent in June, 1986 recording a fall of five points over the ratio in June, 1985. Though, 58 per cent of the bank offices in the State were located in the rural and semi-urban areas, they accounted for 11 per cent deposits and eight per cent credits in the State. Greater Bombay district alone accounted for 72 per cent of the deposits and 81 per cent of the credits, of the scheduled banks in the State in June, 1986.

10.3. *Co-operative Banks.*—Co-operative banks also give banking facilities to the public. Branch offices (including head office) of the co-operative banks in June, 1986 were 2,816, an increase of 191 branches over June, 1985. The population per bank office (commercial and co-operative banks together) was nine thousand in June, 1986. The deposits of the co-operative banks were Rs. 4,013 crore on 30th June, 1986, an increase of 11 per cent.

10.4. The latest statistics on sectorwise outstanding credit by scheduled commercial banks is for the last Friday of 1982. As on that day half the outstanding credit of the scheduled commercial banks was to the manufacturing sector. Other important sectors were trade 28.1 per cent, agriculture and allied activities 7.8 per cent and transport 4.2 per cent.

१०.५ संयुक्त भांडवली संस्था :—महाराष्ट्र राज्यात नोंदणीकृत कार्यालये असलेल्या संयुक्त भांडवली संस्थांची अस्थायी संख्या १९८५-८६ मध्ये १३ टक्क्यांनी वाढली व ३१ मार्च, १९८६ ला ही संख्या २९,७१० झाली. त्याच काळात त्यांच्या भरणा केलेल्या भांडवलात सहा टक्क्यांनी वाढ होऊन वरील संदर्भ दिवशी ते भांडवल ३,२२८ कोटी रुपये होते. भारतातील संयुक्त भांडवली संस्था व त्यांचे भरणा केलेले भांडवल या संबंधीच्या ३१ मार्च, १९८६ च्या आकडेवारीशी तुलना करता राज्यातील संस्था व त्यांचे भरणा केलेले भांडवल यांचे प्रमाण अनुक्रमे २४ व १० टक्के पडले होते.

10.5. *Joint stock companies.*—The provisional number of the joint stock companies with their registered offices in Maharashtra increased by 13 per cent in 1985-86 and was 29,710 on 31st March 1986. Their paid-up capital increased by six per cent and was Rs. 3,228 crore on that day. The number of joint stock companies in the State and their paid-up capital were about 24 and 10 per cent respectively of their all-India number and value on 31st March, 1986.

११. परिवहन आणि दळणवळण

११.१. रस्ते.—सर्व राज्ये आणि भारत यांच्या बाबतीत १९८२-८३ या वर्षाची रस्त्यांची माहिती उपलब्ध आहे. त्यानुसार दर १०० चौरस किलोमीटर भौगोलिक क्षेत्राभागे असलेल्या रस्त्यांच्या लांबीच्या बाबतीत देशातील २२ राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा सातवा क्रमांक लागतो. सर्व संस्थांमध्ये परिरक्षणासाठी असलेल्या रस्त्यांच्या लांबीचा विचार करता दर १०० चौ.कि.मी. क्षेत्रामागे राज्यातील रस्त्यांची लांबी ६० किलोमीटर होती, तर संपूर्ण देशात हे प्रमाण ४७ किलोमीटर होते.

११.२. मार्च, १९८६ अखेर सार्वजनिक बांधकाम खाते व जिल्हा परिषदांच्या देखरेखीखालील रस्त्यांची लांबी ३.२४ टक्क्यांनी वाढून १.५७ लाख किलोमीटर झाली. आधीच्या वर्षी ती १.५२ लाख किलोमीटर होती.

11. TRANSPORT AND COMMUNICATIONS

11.1. *Roads.*—In 1982-83, the latest year for which data for all States and India are available, Maharashtra stood seventh among the 22 States in India in respect of road length per 100 sq.km. of geographical area. If length of roads maintained by all authorities is considered, the road length in the State was 60 km. per 100 sq.km. as against 47 km. for India.

11.2. The road length under maintenance with Public Works Department and Zilla Parishads in the State increased by 3.24 per cent to 1.57 lakh km. by the end of March, 1986 from 1.52 lakh km. a year earlier. Table below gives the road length maintained according to class of road by the end of March, of 1985 and 1986.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 21

सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखरेखीखालील रस्त्यांची लांबी

Road length under maintenance with Public Works Department and Zilla Parishads

(किलोमीटरमध्ये/In km.)

रस्त्याचा प्रकार	देखरेखी खालील रस्त्यांची लांबी Road length maintained		१९८५ च्या मानाने १९८६ मध्ये झालेला बदल Percentage change in 1986 over 1985	Class of Road
	31st March 1985 (अंतिम) (Final)	31st March 1986 (अस्थायी) (Provisional)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
राष्ट्रीय महामार्ग	2,939	2,939	....	National highways
राज्य महामार्ग	19,068	19,076	0.04	State highways
प्रमुख जिल्हा रस्ते	26,367	26,763	1.50	Major district roads
इतर जिल्हा रस्ते	28,234	28,861	2.22	Other district roads
ग्रामीण रस्ते	75,063	78,942	5.16	Village roads
एकूण	1,51,671	1,56,581	3.24	Total

११.३. वर उल्लेखिलेल्या रस्त्यांशिवाय, ३१, मार्च १९८६ अखेर नागरी संस्था व वन विभाग यांच्यासारख्या इतर संस्थांच्या देखरेखीखालील रस्त्यांची लांबी ३१.२ हजार किलोमीटर होती.

११.४. सर्व संस्थांच्या देखरेखीखालील रस्त्यांची एकूण लांबी १.८८ लाख किलोमीटर होती व त्यापैकी १.१० लाख किलोमीटर लांबी पृष्ठांकित होती.

11.3. In addition to these roads, agencies like municipal bodies and Forest Department maintained 31.2 thousand km. of road length on 31st March, 1986.

11.4. The road length under various authorities together was 1.88 lakh km. of which 1.10 lakh km. was surfaced.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 22

निरनिराळ्या विभागांच्या/संस्थांच्या देखभालीखालील पृष्ठांकित व अपृष्ठांकित रस्त्यांची लांबी
Surfaced and unsurfaced road length maintained by various authorities

(किलोमीटरमध्ये/(In km.))

रस्ते बांधणारा किंवा त्याची देखभाल करणारा विभाग/संस्था (1)	३१ मार्च, १९८६ रोजी असलेली रस्त्यांची लांबी* Road length as on 31st March, 1986			Authority constructing or maintaining the road (1)
	पृष्ठांकित Surfaced (2)	अपृष्ठांकित Unsurfaced (3)	एकूण Total (4)	
सार्वजनिक बांधकाम विभाग	39,867	4,039	43,906	Public Works Department
जिल्हा परिषदा	57,452	55,223	1,12,675	Zilla Parishads
एकूण ..	97,319	59,262	1,56,581	Total
नगरपरिषदा व महानगरपालिका	10,767	2,335	13,101	Municipal councils and municipal corporations
वन विभाग	445	15,580	16,025	Forest Department
पाटबंधारे विभाग @	1,265	791	2,056	Irrigation Department @
एकूण ..	12,477	18,706	31,183	Total
एकूण बेरीज ..	109,796	77,968	1,87,764	Grand Total

* अस्थयी/Provisional @ ३१ मार्च १९८३ रोजी/as on 31st March 1983.

११.५. रेल्वे.—३१ मार्च, १९८५ रोजी राज्यातील लोहमार्गांची लांबी ५,२९७ किलोमीटर असून त्यापैकी ६० टक्के ब्रॉड गेज, १९ टक्के मीटर गेज व २१ टक्के नॅरो गेज होती.

११.६. राज्यामध्ये ३१ मार्च, १९८३ रोजी दर एक हजार चौरस किलोमीटर भौगोलिक क्षेत्रामागे १७ किलोमीटर लांबीचे लोहमार्ग असे प्रमाण होते, तर संपूर्ण देशासाठी हे प्रमाण १९ किलोमीटर होते.

११.७. मोटार वाहने.—मार्च, १९८५ च्या अखेरीस महाराष्ट्रामध्ये वापरात असलेल्या मोटार वाहनांची संख्या (१३.९१ लाख) यापूर्वीच्या प्रमाणेच सर्वात जास्त असून ती देशातील एकूण मोटार वाहनांच्या संख्येच्या १६ टक्के भरते. दर लाख लोकसंख्येमागे राज्यातील मोटार वाहनांची संख्या १,९९८ तर देशातील संख्या १,१६५ असून या निर्देशांकाचे बाबतीत देशात राज्याचा तिसरा क्रमांक लागतो. राज्यातील वापरातील मोटार वाहनांची संख्या एका वर्षात १५ टक्याने वाढून १ जानेवारी, १९८७ रोजी ती १७.६७ लाख झाली. १ जानेवारी, १९८७ रोजी वापरात असलेल्या एकूण वाहनांपैकी दुचाकी वाहने ५९ टक्के व जीप व स्टेशन वॅगन धरून मोटारगाड्या १९ टक्के होत्या.

११.८. राष्ट्रीयीकृत प्रवासी मार्ग परिवहन.—प्रवासी मार्ग परिवहनाचे राष्ट्रीयीकरण झालेले असून त्याचे व्यवस्थापन महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातर्फे केले जाते. महामंडळाने ३१ मार्च, १९८६ पर्यंत ३२३ कोटी रुपये मांडवली खर्च केला होता. आधीच्या वर्षाअखेर २८७ कोटी रुपये मांडवली खर्च केला होता. मांडवली खर्चापैकी सुमारे तीन-पंचमांश खर्च महामंडळाने आपल्या अंतर्गत साधनांपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नातून मागविला आहे.

११.९. महामंडळाने चालू केलेल्या मार्गांची संख्या १९८५-८६ च्या अखेरीस १३,२०५ होती. ही संख्या आधीच्या वर्षापेक्षा ५.३ टक्यांनी जास्त आहे. मार्गांची लांबी एक वर्षात सुमारे ६.२ टक्यांनी वाढून वर्षाअखेर ८.३६ लाख किलोमीटर झाली. १९८५-८६ मध्ये

11.5. Railways.—The length of railway routes in the State remained at 5,297 km. on 31st March, 1985. of which 60 per cent was broad gauge, 19 per cent meter gauge and 21 per cent narrow gauge.

11.6. The railway route length per 1,000 sq.km of geographical area was 17 km. as against 19 km for the country as a whole on 31st March 1983.

11.7. Motor vehicles.—Maharashtra continued to have the highest number (13.91 lakh) of motor vehicles in use, amongst all States in India, as on 31st March, 1985, and accounted for 16 per cent motor vehicles in the country. The number of vehicles per lakh of population was 1,998 as against 1,165 for the country and the State stood third amongst all States in India. The number of vehicles in operation in the State as on 1st January 1987 was 17.67 lakhs, an increase of 15 per cent in one year. Of the vehicles in operation on that day, 59 per cent were two wheelers and 19 per cent were motor cars including jeeps and station wagons.

11.8. Nationalised passenger road transport.—Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC), which manages the nationalised passenger road transport in the State, had incurred capital expenditure of Rs. 323 crore by the end of 31st March, 1986 as against Rs. 287 crore by the end of 31st March, 1985. Nearly three-fifths of its capital expenditure was met from its internal resources.

11.9. The number of routes operated by MSRTC by the end of 1985-86 increased by 5.3 per cent in one year to 13,205 and the route length increased similarly by 6.2 per cent to 8.36 lakh km. in that year. The

महामंडळाजवळ असलेल्या गाड्यांच्या संख्येत वाढ होऊन ती ११,०४२ झाली. आधीच्या वर्षी ती १०,५९६ होती. तसेच रस्त्यांवरील गाड्यांची दैनिक सरासरी संख्या १९८४-८५ तील ९,२२१ वरून वाढून १९८५-८६ मध्ये ती ९,७१४ झाली. प्रवाशांच्या दैनिक सरासरी संख्येतही सुमारे १२ टक्के वाढ होऊन ती ४६.४ लाख झाली. महामंडळाच्या कार्यक्षेत्राशी संबंधित १९८४-८५ व १९८५-८६ ची आकडेवारी पुढील तक्त्यात दिली आहे.

average number of buses held by MSRTC in 1985-86 went upto 11,042 from 10,596 in the earlier year and that of buses on road per day went up to 9,714 in 1985-86 from 9,221 in 1984-85. The number of passengers travelled per day was 46.4 lakhs in 1985-86, nearly 12 per cent higher than the number in 1984-85. The operational statistics of MSRTC for 1984-85 and 1985-86 are given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 23

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची काही महत्त्वाची आकडेवारी
Operational statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation

बाब	परिमाण	वर्ष Year 1984-85	वर्ष Year 1985-86	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(2)	(1)
(1) वर्षअखेरीस असलेले मार्ग ..	संख्या ..	12,539	13,205	Number ..	Routes at the end of the year
(2) वर्षअखेरीस मार्गाची लांबी ..	लाख किलोमीटर ..	7.87	8.36	Lakh km. ..	Route length at the end of the year.
(3) वर्षभरात महामंडळाजवळ असलेल्या गाड्यांची सरासरी संख्या (विभागांत).	संख्या ..	10,596	11,042	Number ..	Average number of buses held during the year (in regions).
(4) रस्त्यावरील गाड्यांची दैनिक सरासरी ..	संख्या ..	9,221	9,714	Number ..	Average number of buses on road per day.
(5) प्रवाशांची दैनिक सरासरी ..	लाख ..	41.45	46.38	Lakh ..	Average number of passengers carried per day.
(6) सरासरी दैनिक किलोमीटर ..	लाख ..	23.75	26.02	Lakh ..	Average effective kilometres per day.
(7) वाहतुकीपासूनचे वार्षिक उत्पन्न ..	कोटी रुपये ..	390.75	440.10	Crore Rs. ..	Total traffic receipts during the year.

११.१०. डिसेंबर, १९८६ मध्ये महामंडळाजवळ असलेल्या गाड्यांची दैनिक सरासरी संख्या आधीच्या वर्षापेक्षा ५.८ टक्क्यांनी वाढली व रस्त्यावरील गाड्यांची दैनिक सरासरी संख्या ८.० टक्क्यांनी वाढली. गाड्यांच्या वापराची टक्केवारी डिसेंबर, १९८५ मधील ९० टक्क्यांवरून वाढून डिसेंबर, १९८६ मध्ये ती ९२ टक्के झाली. सरासरी दैनिक किलोमीटरातही आधीच्या वर्षापेक्षा ८.१ टक्क्यांनी वाढ होऊन डिसेंबर, १९८६ मध्ये ते २८.९८ लाख किलोमीटर झाले.

11.10. In December, 1986, the average number of vehicles held per day had increased by 5.8 per cent over their number a year earlier and the average number of vehicles on road per day had increased by 8.0 per cent. The fleet utilisation percentage has gone up from 90 in December, 1985 to 92 in December, 1986. The effective kilometers per day, too, increased by 8.1 per cent to 28.98 lakh km. in December, 1986 from their number a year earlier.

११.११. महामंडळाला १९८५-८६ ह्या वर्षात उत्पन्नापेक्षा खर्च जास्त होऊन १६ कोटी रुपयांची निव्वळ तफावत आली. १९८४-८५ मध्ये ही तफावत चार कोटी रुपये होती. १९८५-८६ ह्या वर्षात महसुली उत्पन्नात १२ टक्क्यांनी वाढ झाली व चालू खर्च १६ टक्क्यांनी वाढला. महामंडळाच्या १९८४-८५ व १९८५-८६ च्या आर्थिक परिस्थितीची आकडेवारी पुढील तक्त्यात दिली आहे.

11.11. The MSRTC had negative net margin of Rs. 16 crore in 1985-86 as against the negative net margin of Rs. four crore in the earlier year. Its revenue receipts increased by 12 per cent in 1985-86 and working expenses by 16 per cent. Its financial statistics for 1984-85 and 1985-86 is given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 24

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या आर्थिक परिस्थितीचे विवरण
Financial results of the working of the Maharashtra State Road Transport Corporation

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	वर्ष/Year 1984-85 (2)	वर्ष/Year 1985-86 (3)	Item (1)
(1) महसुली उत्पन्न	402.45	452.21	Revenue receipts
(2) चालू खर्च	359.76	418.45	Working expenses
(3) ढोबळ फरक (उत्पन्न वजा चालू खर्च) ..	42.69	33.76	Gross margin (Item 1 minus Item 2)
(4) घसारा	26.96	29.91	Depreciation
(5) अतिरिक्त घसारा	14.81	15.00	Additional depreciation
(6) शासनाने दिलेल्या भांडवली हिश्यावर दिलेले व्याज.	4.56	5.29	Interest paid on capital contributed by the participating Government.
(7) निव्वळ फरक	(-)-3.64	(-)-16.44	Net margin.

११.१२. छोटी बंदरे.--महाराष्ट्र राज्याच्या किनारपट्टीवर ४८ छोटी बंदरे आहेत. त्यापैकी मुंबई बंदर वाहतूक सेवेतील दोन बंदरे ग्रहण फक्त सहा बंदरांतून प्रवाशांची वाहतूक होते. प्रवासी वाहतूक आधीच्या वर्षातील १४.३० लाखावरून ९.१६ टक्क्यांनी कमी होऊन १९८५-८६ मध्ये १२.९९ लाख झाली. १९८५-८६ मधील सुमारे ९० टक्के प्रवासी वाहतूक मुंबई बंदर वाहतूक सेवेखाली झाली.

11.12. *Minor Ports.*—The number of minor ports continued to be 48 in 1985-86, only 6 of which (including 2 from Bombay harbour service) handled passenger transport. The passenger traffic declined in 1985-86 by 9.16 per cent to 12.99 lakhs from 14.30 lakhs in 1984-85. About 90 per cent of the passenger traffic in 1985-86 was accounted for by the Bombay harbour service.

११.१३. या बंदरांतून १९८५-८६ मध्ये आधीच्या वर्षाइतकीच म्हणजे सुमारे १६ लाख टन मालाची वाहतूक झाली. १९८५-८६ मध्ये एकूण मालाची आयात ३.०६ लाख टन होती. आयात केलेल्या मालामध्ये मुख्यतः विटा (क्लिकर ७५ टक्के), इमारतीचे सामान १३ टक्के होते व मीठ ११ टक्के होते. निर्यात केलेला एकूण माल १२.९३ लाख टन होता व त्यापैकी ९८ टक्के माल कच्चे लोखंड असून त्याची निर्यात रेडी बंदरांतून झाली होती.

11.13. The cargo handled by the minor ports in 1985-86 was 16 lakh tonnes, the same as in 1984-85. Of the total cargo handled in 1985-86, 3.06 lakh tonnes was of imports, three-fourths of which was of clinkers, 13 per cent of building material and 11 per cent of salt. Of the exports of 12.93 lakh tonnes, 98 per cent were iron ore from Redi port.

१२. सहकारी चळवळ

महाराष्ट्रातील सहकारी संस्था

१२.१. राज्यातील सहकारी संस्थांच्या एकूण संख्येत ३० जून, १९८६ ला संपणाऱ्या वर्षात ५.२१ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ७५,३६० वरून ७९,२९१ झाली. त्यांच्या भरणा केलेल्या भांडवलात आधीच्या वर्षापेक्षा ११ टक्क्यांनी वाढ होऊन ९५७ कोटी रुपयांवरून ते १,०६५ कोटी रुपये झाले. ठेवी ४,१८४ कोटी रुपयांवरून ४,९०० कोटी रुपये म्हणजे १७ टक्क्यांनी वाढल्या. १९८५-८६ या वर्षात निव्वळ कर्ज-वाटप आधीच्या वर्षापेक्षा (२,२१५ कोटी रुपये) २० टक्क्यांनी वाढून ते २,६५० कोटी रुपये झाले तर खेळत्या भांडवलात गेल्या वर्षापेक्षा १३ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९८५-८६ या वर्षात नफा झालेल्या संस्थांची संख्या जरी १.३३ टक्क्यांनी वाढली तरी त्यांच्या नफ्यात २२ टक्के वाढ होऊन ती ११० कोटी रुपये झाली. तोटा झालेल्या संस्थांच्या संख्येत १.८५ टक्क्यांनी वाढ झाली व त्यांच्या तोंट्यात १.५६ टक्के वाढ होऊन ती ६५ कोटी रुपये झाली. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची गेल्या दोन वर्षातील प्रगती खाली दिलेल्या तक्त्यामध्ये दाखविली आहे.

12. CO-OPERATIVE MOVEMENT

Co-operative Societies in Maharashtra

12.1. The number of Co-operative Societies in the State increased by 5.21 per cent to 79,291 as on 30th June, 1986 from 75,360 a year earlier and their paid up share capital by 11 per cent to Rs. 1,065 crore from Rs. 957 crore. The deposits of these societies increased to Rs. 4,900 crore from Rs. 4,184 crore i.e. by 17 per cent and loans advanced (net) during the year 1985-86 increased to Rs. 2,650 crore i.e. by 20 per cent over the earlier year's advances of Rs. 2,215 crore. The increase in the working capital over earlier year was 13 per cent. Though the number of societies in profit increased by 1.33 per cent in 1985-86, their profit increased by 22 per cent to Rs. 110 crore. The number of societies in loss increased by 1.85 per cent and their loss by 1.56 per cent to Rs. 65 crore in that year. The table below gives the progress of the co-operative movement in the last two years.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 25

सहकारी चळवळीची प्रगती Progress of co-operative movement

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	वर्ष Year		१९८४-८५ मधील वाढ (टक्के) Percentage increase over 1984-85 (4)	Item (1)
	1984-85 (2)	1985-86 (3)		
(1) संस्थांची संख्या ..	75,360	79,291	5.21	Number of societies
(2) सभासदांची संख्या (लाखात) ..	186	195	4.84	Number of members (in lakh)
(3) भरणा केलेले भाग भांडवल ..	957	1,065	11.28	Paid up share capital
(4) ठेवी ..	4,184	4,900	17.11	Deposits
(5) खेळते भांडवल ..	9,346	10,600	13.41	Working capital
(6) कर्जवाटप (निव्वळ) ..	2,215	2,650	19.63	Advances (net)
(7) नफा झालेल्या संस्था ..	38,485	39,000	1.33	Number of societies in profit
(8) नफा ..	90	110	22.22	Amount of profit
(9) तोटा झालेल्या संस्था ..	26,019	26,500	1.85	Number of societies in loss
(10) तोटा ..	64	65	1.56	Amount of loss
(11) नफा किंवा तोटा न झालेल्या संस्था ..	10,856	13,791	27.04	Number of societies with no profit no loss

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था

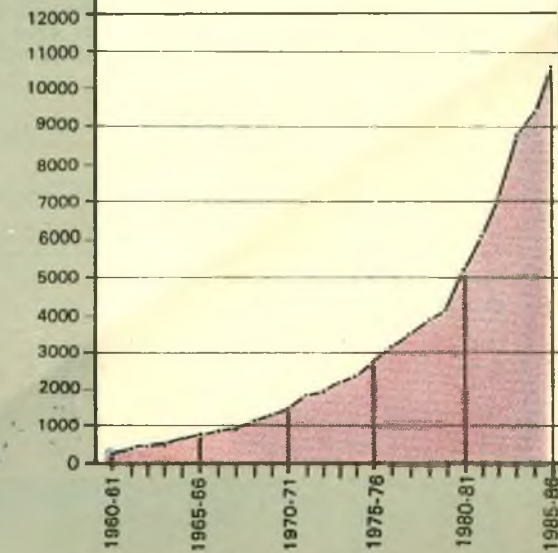
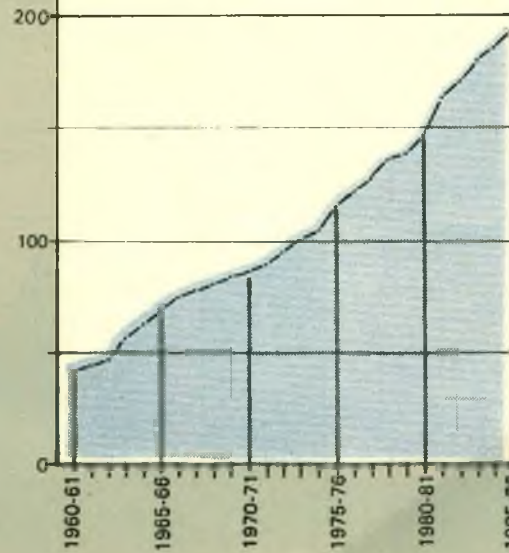
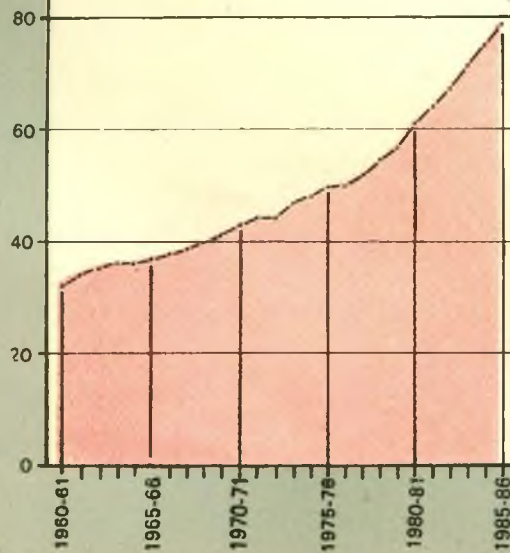
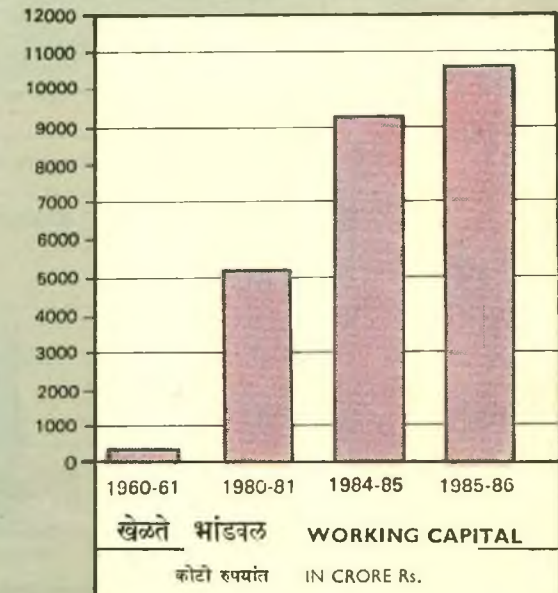
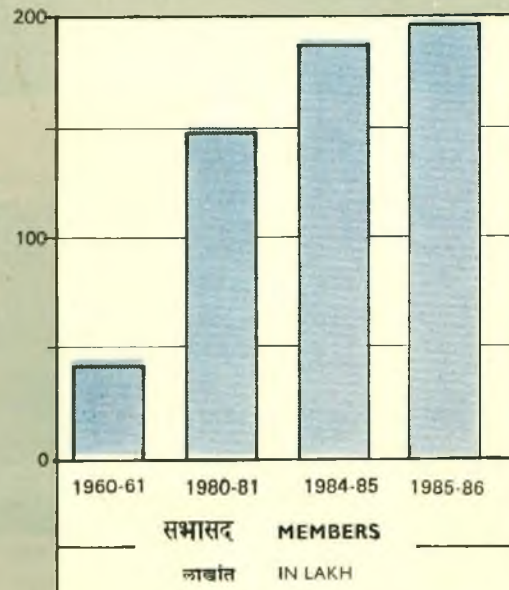
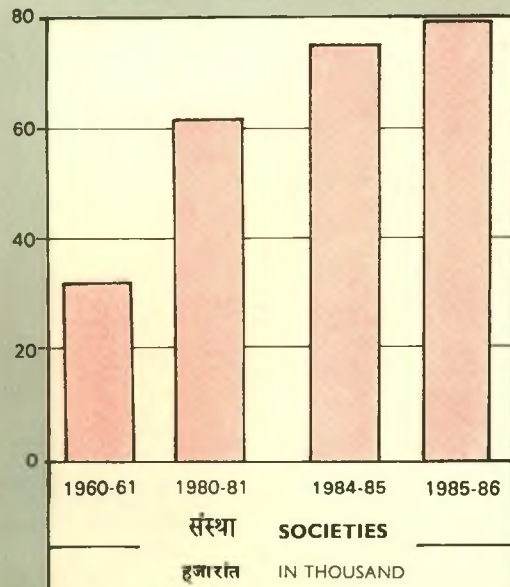
१२.२. राज्यात ३० जून १९८६ रोजी १८,३७४ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या. १९८५-८६ या वर्षा त्यांची सदस्य संख्या ६१.३२ लाखांवरून वाढून ६४.५० लाख झाली. तसेच खेळत्या भांडवलात १० टक्क्यांनी वाढ होऊन ते १९८५-८६ मध्ये ९०० कोटी रुपये झाले. या संस्थांनी १९८५-८६ मध्ये ३७० कोटी रुपयांचा

Primary agricultural credit societies

12.2. There were 18,374 primary agricultural credit societies as on 30th June, 1986. Their membership increased from 61.32 lakhs to 64.50 lakhs and their working capital by 10 per cent to Rs. 900 crore in the year 1985-86. These societies supplied credit to the tune

सहकारी चळवळीची प्रगती

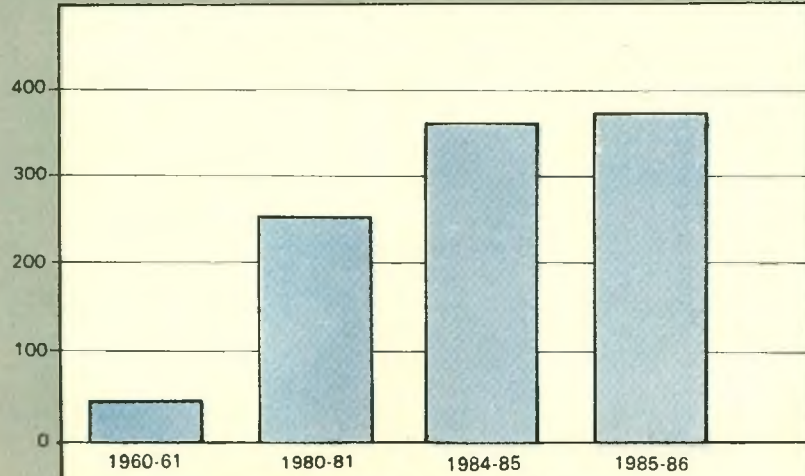
GROWTH OF CO-OPERATION

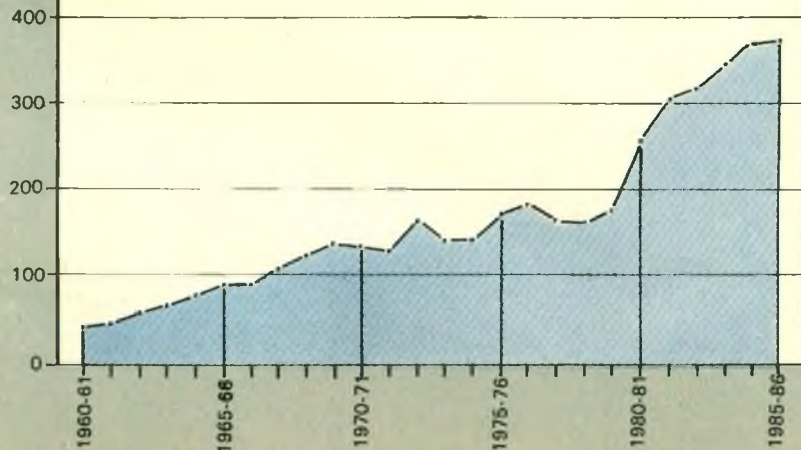
सहकारी चळवळीची प्रगती

GROWTH OF CO-OPERATION

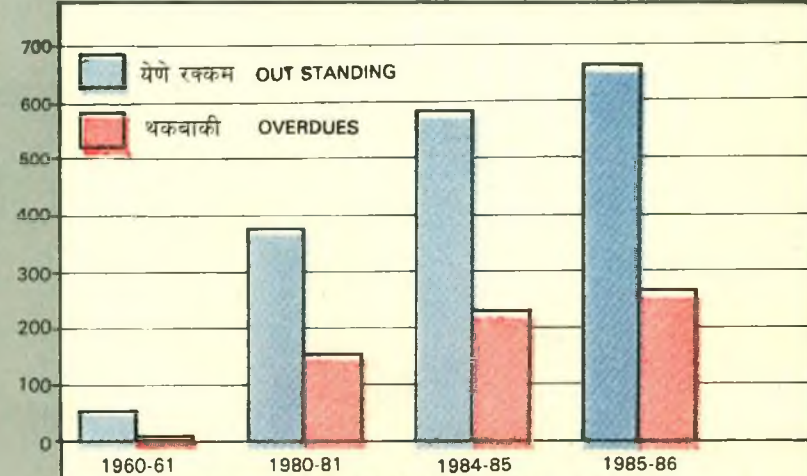

प्राथमिक शेतकी पतसंस्थांनी वर्षभरात दिलेली कर्जे
ADVANCES BY PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES DURING THE YEAR

कोटी रुपये
CRORE Rs.

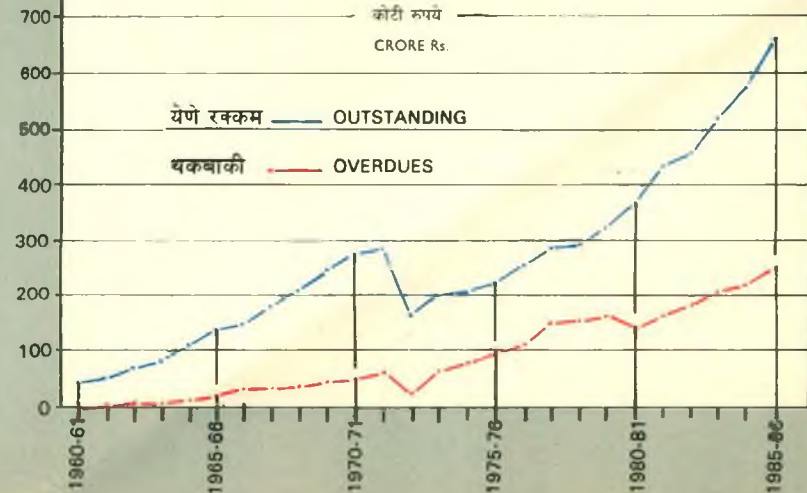
अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई

प्राथमिक शेतकी पतसंस्थांचो वर्षाखेर येणे रक्कम व थकबाकी

OUTSTANDING AND OVERDUES AT PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES LEVEL AT THE END OF THE YEAR

कोटी रुपये
CRORE Rs.

DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS, BOMBAY

पतपुरवठा केला. त्यापैकी ११७ कोटी रुपये अल्प भू-धारकांना वाटण्यात आले. त्यांच्याकडून करण्यात आलेल्या कर्जवसुलीची रक्कम १९८५-८६ मध्ये २८५ कोटी रुपये होती व कर्जवसुलीचे मागणीशी शेकडा प्रमाण (५२), १९८४-८५ मधील प्रमाणापेक्षा (५७) कमी होते. १९८५-८६ मध्ये थकबाकीची रक्कम २६५ कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे रकमेशी शेकडा प्रमाण १९८४-८५ इतकेच म्हणजे ३९ होते. ह्या संस्थांनी या वर्षात १०६ कोटी रुपये किमतीची शेती अवजारे व इतर वस्तूंचे वाटप केले. १९८४-८५ मध्ये ३५९ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा व १०४ कोटी रुपये किमतीची शेती अवजारे व इतर वस्तूंचे वाटप केले.

१२.३. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांमध्ये शेतकरी सेवा संस्थांची संख्या २८ असून त्यांची सदस्य संख्या ६५ हजार आहे. या संस्थांनी १९८५-८६ या वर्षात १३ हजार सदस्यांना ३.२० कोटी रुपयांचा पतपुरवठा केला. आदिम विभागातील २७५ आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांनी आपल्या ६.२ लाख सदस्यांपैकी ९० हजार सदस्यांना १०.२० कोटी रुपयांचा पतपुरवठा १९८५-८६ मध्ये केला.

शिखर व मध्यवर्ती बँका

१२.४. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेच्या ठेवीत एका वर्षात १२ टक्के वाढ होऊन जून, १९८६ अखेर ९६० कोटी रुपयावरून ठेवी १,०७६ कोटी रुपये झाल्या. या बँकेचे खेळते मांडवल १,३१६ कोटी रुपये होते. एकूण पतपुरवठा आधीच्या वर्षी, २,१०८ कोटी रुपये होता. १९८५-८६ मध्ये तो १५ टक्क्यांनी जास्त होऊन २,४२० कोटी रुपये झाला. त्यांची थकबाकी १९८५-८६ मध्ये २५२ कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे रकमेशी शेकडा प्रमाण १९८४-८५ मधील ३.६२ टक्क्यावरून २९.३ पर्यंत वाढले.

१२.५. जून, १९८६ अखेर, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या ठेवी १,३७७ कोटी रुपये होत्या. तर त्यांचे खेळते मांडवल १,९२६ कोटी रुपये होते. ३० जून, १९८५ ला हेच अनुक्रमे १,२०८ कोटी रुपये व १,६५८ कोटी रुपये होते. या बँकांनी १९८५-८६ या वर्षात ३,३४५ कोटी रुपयांचा एकूण पतपुरवठा केला. हा आधीच्या वर्षापेक्षा १२ टक्क्यांनी जास्त होता. ह्या बँकांची कर्जवसुलीची रक्कम १९८५-८६ मध्ये ३३२ कोटी रुपये होती व कर्जवसुलीचे मागणीशी शेकडा प्रमाण जवळ जवळ आधिच्यावर्षाइतकेच (५८ टक्के) म्हणजे ५७ टक्के होते. त्यांच्या थकबाकीची रक्कम १९८५-८६ मध्ये २४९ कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे रकमेशी शेकडा प्रमाण आदल्या वर्षाइतकेच म्हणजे २३ होते.

१२.६. महाराष्ट्र राज्य भू-विकास बँकेने १९८५-८६ मध्ये ५१.९४ कोटी रुपयांचे कर्ज रोखे विक्रीस काढले आणि ५२.८८ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे वाटली. या बँकेची थकबाकी ३० जून, १९८६ रोजी ३८.९७ कोटी रुपये होती. १९८४-८५ मध्ये या बँकेने ४९.२६ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले तर ३० जून, १९८५ रोजी २३.३२ कोटी रुपयांची थकबाकी होती.

१२.७. बिगर कृषि पतपुरवठा संस्था.—जून, १९८६ अखेर बिगर कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या संख्येत आधीच्या वर्षापेक्षा ६.३१ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ७,११२ झाली. १९८५-८६ च्या अखेरीस सदस्य संख्येतही ७.३२ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ५९ लाख झाली. या संस्थांचे खेळते मांडवल २,९१० कोटी रुपये होते व पतपुरवठा २,०१६ कोटी रुपयांचा होता. या दोहोंमध्ये या वर्षात अनुक्रमे १५ व १४ टक्के वाढ झाली.

of Rs. 370 crore during 1985-86, of which Rs. 117 crore was provided to small holders. The loans recovered by them were Rs. 285 crore in 1985-86 and the percentage of recovery to demand was 52, less than the percentage (57) in 1984-85. The loans overdue in 1985-86 were of Rs. 265 crore and the percentage of over dues to outstanding was 39, the same as in 1984-85. These societies supplied agricultural requisites valued at Rs. 106 crore during 1985-86. The supply of credit and of agricultural requisits in 1984-85 were of Rs. 359 crore and Rs. 104 crore respectively.

12.3. Among the primary agricultural credit societies 28 farmers service societies with a membership of 65 thousands advanced loans to the tune of Rs. 3.20 crore to 13 thousand members during 1985-86. In the tribal sub-plan area, 275 Adiwasi Seva Societies had a membership of 6.2 lakhs and these societies advanced credit of Rs. 10.20 crore to 90 thousand members in that year.

Apex and Central Banks

12.4. The deposits of the Maharashtra State Co-operative Bank increased by 12 per cent from Rs. 960 crore to Rs. 1,076 crore by end of June, 1986. Its working capital stood at Rs. 1,316 crore on 30th June, 1986. The loans advanced (gross) during the year 1985-86 were of the order of Rs. 2,420 crore compared with Rs. 2,108 crore in the previous year, an increase of 15 per cent. Its loans overdue in 1985-86 were of Rs. 252 crore and the percentage of overdues to outstandings increased to 29.3 from 3.62 per cent in 1984-85.

12.5. The deposits and working capital of the District Central Co-operative Banks were Rs. 1,377 crore and Rs. 1,926 crore respectively as on 30th June, 1986 compared with Rs. 1,208 crore and Rs. 1,658 crore respectively a year earlier. The gross loans advanced during 1985-86 were of the order of Rs. 3,345 crore showing an increase of 12 per cent. The loans recovered by them in 1985-86 were of Rs. 332 crore and the percentage of recovery to demand 57, nearly the same (58) as in the earlier year. Their loans overdue stood at Rs. 249 crore in 1985-86 and the percentage of overdues to outstandings was 23, the same as in the earlier year.

12.6. The Maharashtra State Co-operative Land Development Bank floated debentures of the order of Rs. 51.94 crore and disbursed long term loans of Rs. 52.88 crore during 1985-86. The overdues stood at Rs. 38.97 crore as on 30th June, 1986. The loans disbursed during 1984-85 were Rs. 49.26 crore and overdues were of Rs. 23.32 crore as on 30th June, 1985.

12.7. *Non-agricultural credit societies.*—The number of non-agricultural credit societies was 7,112 as on 30th June, 1986 showing an increase of 6.31 per cent over their number as on 30th June, 1985. Their membership increased by 7.32 per cent to 59 lakhs at the end of 1985-86. The working capital and gross loan advanced increased by 15 per cent and 14 per cent respectively and stood at Rs. 2,910 crore and Rs. 2,016 crore respectively.

उत्पादन व्यवसाय—

१२.८. उत्पादन व्यवसायात गुंतलेल्या सहकारी संस्थांची संख्या जून, १९८६ अखेर २१,१४८ होती व त्यापैकी ४६३ संस्था या स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या संस्था होत्या. १९८५-८६ अखेर उत्पादक सहकारी संस्थांची सदस्य संख्या २७ लाख होती. तर त्यांचे खेळते भांडवल १.८९९ कोटी रुपये होते. एकूण ४६३ प्रक्रिया संस्थांपैकी ३१५ संस्था १९८५-८६ या वर्षी उत्पादन करित होत्या. एकूण ८० सहकारी साखर कारखान्यांनी १९८५-८६ या वर्षात २२.०९ लाख टन साखरेचे उत्पादन केले. साखरेचे हे उत्पादन राज्यातील साखरेच्या उत्पादनाच्या ९२ टक्के व भारतातील सहकारी क्षेत्रातील साखर उत्पादनाच्या ५३ टक्के होते. सरकी काढणाऱ्या व कापसाच्या गाठी बांधणाऱ्या संस्था व तांदूळ गिरण्या यांनी प्रक्रिया केलेला मासू १९८५-८६ मध्ये अनुक्रमे ६७ व ४५ टक्क्यांनी वाढून तो अनुक्रमे ३.५० लाख टन व एक लाख टन झाला. महाराष्ट्रातील प्रक्रिया संस्थांच्या प्रगतीचा आढावा पुढील तक्त्यात दिला आहे.

Productive Enterprises

12.8. There were 21,148 co-operative societies engaged in productive enterprises as on 30th June, 1986 of which 463 were independent processing societies. The membership and working capital of all these societies engaged in productive enterprises were 27 lakhs and Rs. 1,899 crore respectively at the end of the year 1985-86. Of the 463 independent processing societies, 315 were in production during the year. There were 80 sugar factories in production during the year and they produced 22.09 lakh tonnes of sugar in that year which was 92 per cent of the sugar produced in the State and 53 per cent of the sugar produced by the co-operative sector in India. The quantity processed by cotton ginning and pressing societies increased sharply by 67 per cent to 3.50 lakh tonnes and that by rice mills by 45 per cent to 1 lakh tonnes in 1985-86. The table below gives the progress made by the co-operative processing societies in Maharashtra.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 26

स्वतंत्र सहकारी प्रक्रिया संस्था Independent co-operative processing societies

संस्थेचा प्रकार (1)	एकूण संस्था Total number of societies		उत्पादन चालू असणाऱ्या संस्थांची संख्या Number of societies in production		प्रक्रिया केलेला माल ('००० टनात) Quantity processed (in '000 tonnes)		Type of society (1)
	1984-85 (2)	1985-86* (3)	1984-85 (4)	1985-86* (5)	1984-85 (6)	1985-86* (7)	
(1) सरकी काढणे व कापसाच्या गाठी बांधणे.	141	153	125	125	209	350	Cotton ginning and pressing
(2) तांदूळ गिरण्या	95	94	84	84	69	100	Rice mills
(3) तेल गिरण्या	12	13	3	5	8	12	Oil mills
(4) साखर कारखाने †	100	100	77	80	19,063	19,672	Sugar factories†
(5) इतर	93	103	20	22	54	65	Other

*अस्थायी/Provisional.

† सप्टेंबर अखेर संपणाऱ्या वर्षासाठी/for the year ending September.

सहकारी पणन संस्था

१२.९. जून, १९८६ अखेर सहकारी पणन संस्थांची संख्या ६५५ होती व त्यांचे सभासद ६.३० लाख आणि खेळते भांडवल ६२० कोटी रुपये होते. या वर्षी ह्या संस्थांची उलाढाल १,१६० कोटी रुपये होती, तर १९८४-८५ मध्ये उलाढाल १,०२४ कोटी रुपये होती.

१२.१०. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन संघाचे खेळते भांडवल ३० जून, १९८६ ला ८८ कोटी रुपये होते. आधीच्या वर्षी हेच ८७ कोटी रुपये होते. कृषि मालाची उलाढाल गेल्या वर्षीइतकीच म्हणजे २९

Co-operative Marketing

12.9. The number of co-operative marketing societies at the end of the June, 1986 was 655 with a membership of 6.30 lakhs and working capital of Rs. 620 crore. The turnover of these societies was of the order of Rs. 1,160 crore in 1985-86 compared with Rs. 1,024 crore in 1984-85.

12.10. The Maharashtra State Co-operative Marketing Federation had a working capital of Rs. 88 crore on 30th June, 1986 up from Rs. 87 crores a year earlier.

कोटी रुपये होती. शेतीसाठी अवजारे व इतर गरजेच्या वस्तूंची विक्री १९८५-८६ मध्ये १४२ कोटी रुपये झाली. आधीच्या वर्षी ती ९६ कोटी रुपये होती.

१२.११. महाराष्ट्र राज्य कापूस उत्पादक सहकारी पणन शिखर संघाकडून १९८५-८६ या वर्षी खरेदी केलेल्या कापसाची किंमत बरीच वाढून १९८४-८५ च्या ४९१ कोटी रुपयांवरून १९८५-८६ मध्ये ८२४ कोटी रुपये झाली.

१२.१२. राज्यात शिखर ग्राहक संघाव्यतिरिक्त १०० घाऊक ग्राहक भांडारे व २,२७० प्राथमिक ग्राहक भांडारे होती. १९८५-८६ मधील त्यांची विक्री २८३ कोटी रुपये होती, ती आधीच्या वर्षीच्या २६३ कोटी रुपयांच्या विक्रीपेक्षा जास्त होती.

इतर सहकारी संस्था.

१२.१३. राज्यामध्ये १९८५-८६ मध्ये ८१९ हातमाग संस्था व २३९ विद्युत माग संस्था होत्या. १९८४-८५ या वर्षीत राज्यात ७५६ हातमाग संस्था व २३९ विद्युत माग संस्था होत्या. १९८५-८६ या वर्षीत या संस्थांकडे असलेल्या चालू हातमागांची संख्या २९ हजार व विद्युत मागांची संख्या १५ हजार होती. १९८५-८६ मध्ये हातमाग संस्थांनी ४३ कोटी रुपये किमतीचे (१९८४-८५ पेक्षा ८ कोटी रुपयांनी जास्त) व विद्युत माग संस्थांनी ४ कोटी रुपये किमतीचे (१९८४-८५ एवढेच) कापड उत्पादन केले.

१२.१४. राज्यात १९८५-८६ मध्ये एकूण ८४ सहकारी सूत गिरण्या असून त्यापैकी २५ सूत गिरण्या प्रत्यक्ष उत्पादन करीत होत्या व त्यांच्याजवळील चात्यांची संख्या २३ लाख होती. या गिरण्यांनी १९८५-८६ मध्ये ३३ हजार टन सुताचे उत्पादन केले. आधीच्या वर्षीपेक्षा ते एक हजार टन जास्त होते.

१२.१५. राज्यात १९८५-८६ मध्ये दुग्धशाळा संस्था व त्यांच्या संघटना यांची संख्या १२,०६४ होती व त्यांच्या सदस्यांची संख्या १० लाख होती. दोहोंच्या संख्येत या वर्षीत अनुक्रमे ८.६ व ६.३ टक्के वाढ झाली. या दुग्धशाळा संस्था व त्यांच्या संघटना यांचे खेळते भांडवल १२० कोटी रुपये होते. त्यांनी १९८५-८६ मध्ये केलेल्या दूध व दुधाच्या पदार्थांच्या विक्रीची किंमत ४६५ कोटी रुपये होती. ही १९८४-८५ पेक्षा ८.९ टक्क्यांनी जास्त होती.

१२.१६. संघटना व शिखर संस्था धरून मत्स्यव्यवसाय संस्थांची संख्या १९८५-८६ या वर्षामध्ये १,१६३ होती. या सर्व संस्थांची सदस्य संख्या १.५५ लाख होती. या संस्थांचे खेळते भांडवल २४ कोटी रुपये होते व त्यांनी केलेल्या मासळी व त्यापासूनची उत्पादने यांच्या विक्रीची किंमत १३ कोटी रुपये होती. १९८४-८५ मध्ये विक्रीची किंमत ११ कोटी रुपये होती.

१२.१७. जून १९८६ अखेर राज्यात २२,८७७ प्राथमिक सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या व त्यांची सभासद संख्या ७.६५ लाख होती. त्यांचे खेळते भांडवल ५९५ कोटी रुपये असून त्यांनी वर्षीत २९ हजार घरे व गाळे बांधले. महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण पतपुरवठा संस्थेने ह्या संस्थांना १९८५-८६ मध्ये २६.४७ कोटी रुपयांची कर्जे दिली व ८.०९ कोटी रुपयांची कर्जे वसूल झाली. कर्जाची येणे रक्कम जून, १९८६ अखेर १५३ कोटी रुपये होती. तर आधीच्या वर्षी येणे रक्कम १३४ कोटी रुपये होती. घरबांधणीसाठी कर्जे मंजूर करण्यात आलेल्या एकूण घरांची संख्या ३० जून, १९८६ अखेर १.४९ लाख होती व त्यापैकी जवळजवळ ६२ हजार घरे बांधून पूर्ण झाली.

Its turnover of agricultural produce in 1985-86 was Rs. 29 crore the same as that in 1984-85. The agricultural requisites sold by it during 1985-86 amounted to Rs. 142 crore as against Rs. 96 crore worth requisites sold in 1984-85.

12.11. The value of cotton procured during 1985-86 by the Maharashtra State Cotton Growers Co-operative Marketing Federation sharply increased to Rs. 824 crore from Rs. 491 crore in 1984-85.

12.12. There were 100 wholesale consumers stores and 2,270 primary consumers stores besides the apex consumers federation. The sales of all these consumers stores were higher at Rs. 283 crore during 1985-86 than Rs. 263 crore in 1984-85.

Other types of societies

12.13. In 1985-86, there were 819 handloom societies (756 in 1984-85) and 239 powerloom societies the same as in 1984-85. These societies were having 29 thousand working handlooms and 15 thousand working powerlooms respectively. The handloom societies produced cloth worth Rs. 43 crore (Rs. 8 crore more) and the powerloom societies produced cloth worth Rs. 4 crore (same as that in 1984-85) during 1985-86.

12.14. Out of 84 cooperative spinning mills, 25 mills having 23 lakh spindles were in production in 1985-86. The spinning mills produced 33 thousand tonnes of yarn during the year, one thousand tonnes more than in 1984-85.

12.15. There were 12,064 dairy societies and unions with membership of 10 lakhs in 1985-86. Their number and membership increased by 8.6 and 6.3 per cent respectively in the year. These dairy societies and unions had working capital of Rs. 120 crores and the sale of milk and milk products by them during the year was of the order of Rs. 465 crore showing an increase of 8.9 per cent in the year.

12.16. In 1985-86 there were 1,163 fisheries societies' unions and federation. All these societies had membership of 1.55 lakhs. They had working capital of the order of Rs. 24 crore and they sold fish and fish products worth Rs. 13 crore as against the sale of Rs. 11 crore in 1984-85.

12.17. There were 22,877 primary co-operative housing societies as on 30th June, 1986 with a membership of 7.65 lakhs. The working capital of these housing societies was of Rs. 595 crore and they constructed 29 thousand houses and tenements during the year. The Maharashtra State Co-operative Housing Finance Society advanced loans of Rs. 26.47 crore during 1985-86 and recovered loans of Rs. 8.09 crore. Its loans outstanding as on 30th June, 1986 were Rs. 153 crore as against Rs. 134 crore as on 30th June, 1985. The progressive number of tenements for which loans were sanctioned was 1.41 lakhs as on 30th June, 1986, of which nearly 62 thousand tenements were completed by that date.

१२.१८. राज्यात १९८५-८६ च्या अखेरीस ४,८७९ श्रमिक पुरवठा संस्था होत्या व त्यांचे ३.१ लाख सभासद होते. यावर्षी या संस्थांकडून १०८ कोटी रुपयांची कामे झाली. १९८४-८५ वर्षी ९१ कोटी रुपयांची कामे झाली होती.

१२.१९. राज्यात १९८५-८६ मध्ये ३९५ वन श्रमिक संस्था होत्या व त्यांची सभासद संख्या ६९ हजार होती. यावर्षी लाकूड व इतर वन उत्पादनांची विक्री २९ कोटी रुपय झाली. १९८४-८५ मध्ये उत्पादनाची विक्री २८ कोटी रुपय इतकी होती.

12.18. There were 4,879 labour contract societies with nearly 3.1 lakh members at the end of 1985-86. These societies executed work to the tune of Rs. 108 crore during the year compared with Rs. 91 crore in 1984-85.

12.19. The 395 forest labour societies with membership of 69 thousand, had sold wood and other forest products to the tune of Rs. 29 crore during 1985-86 compared with Rs. 28 crore in 1984-85.

१३. स्थानिक संस्था

१३.१. सर्व २४,६८८ ग्रामपंचायती, २९ जिल्हा परिषदा, २१६ नगरपरिषदा आणि ११ महानगरपालिका यांचे १९८५-८६ या वर्षातील सर्व साधनापासूनचे उत्पन्न १,४२३ कोटी रुपये होते, आणि खर्च १,३५१ कोटी रुपये होता. या सर्व संस्थांचे १९८५-८६ मध्ये स्वनिर्मित उत्पन्न ६३९ कोटी रुपये (एकूण उत्पन्नाच्या ४५ टक्के) होते. १९८४-८५ यावर्षी या सर्व संस्थांचे स्वनिर्मित उत्पन्न ५६८ कोटी रुपये (४५ टक्के) होते. १९८५-८६ मधील सर्व संस्थांच्या स्वनिर्मित उत्पन्नापैकी ९४ टक्के उत्पन्न नागरी संस्थांचे होते, तर ग्रामपंचायती व जिल्हा परिषदांचे उत्पन्न प्रत्येकी सुमारे तीन टक्के होते. खालील तक्त्यात या स्थानिक संस्थांचे उत्पन्न व खर्च दर्शविले आहेत :—

13. LOCAL BODIES

13.1. The income from all sources of all the 24,688 Village Panchayats, 29 Zilla Parishads, 216 Municipal Councils and 11 Municipal Corporations was Rs. 1,423 crore and expenditure, Rs. 1,351 crore in 1985-86. The self-raised income of all these local bodies was Rs. 639 crore (45 per cent of the total income) in 1985-86 as against Rs. 568 crore (45 per cent) in 1984-85. Of the self-raised income of all local bodies, about 94 per cent income is of Municipal bodies whereas about three per cent each is of Village Panchayats, and Zilla Parishads in 1985-86. The statement below gives income and expenditure of all these local bodies.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27

सर्व प्रकारच्या स्थानिक संस्थांचे १९८५-८६ या वर्षातील उत्पन्न आणि खर्च
Income & Expenditure of local bodies (all types) during 1985-86.

(रूपये कोटीतRs. in crore)

स्थानिक संस्था (1)	संख्या Number (2)	उपन्न Income (3)	खर्च Expenditure (4)	स्वनिर्मित उपन्न Self raised income (5)	Local Bodies (1)
ग्रामपंचायती ..	24,688	62.16	45.31	17.33	Village Panchayats
जिल्हा परिषदा ..	29	558.06	579.08	23.41	Zilla Parishads
नागरी संस्था ..	227	802.70	726.27	598.05	Municipal Bodies
एकूण ..	24,944	1,422.92	1,350.66	638.79	Total

ग्रामपंचायती—

१३.२. राज्यातील ग्रामपंचायतीची संख्या १९८४-८५ यावर्षी २४,६३१ होती, ती वाढून १९८५-८६ मध्ये २४,६८८ झाली. १९८५-८६ मध्ये त्यांचे दरडोई उत्पन्न १४.१ रुपये होते तर १९८४-८५ मध्ये १२.८ रुपये होते.

Village Panchayats.—

13.2. The number of Village Panchayats functioning in the State increased to 24,688 in 1985-86 from 24,631 in 1984-85. The *per capita* income of Village Panchayats was Rs. 14.1 during 1985-86 as against Rs. 12.8 in 1984-85.

१३.३. ग्रामपंचायतींच्या संबंधात १९८४-८५ व १९८५-८६ या वर्षातील महत्वाच्या साधनानुसार उत्पन्न व विविध बाबींवरील खर्च खालील तक्त्यात दर्शविले आहेत. उत्पन्नामध्ये सुरुवातीच्या शिल्लकेचा सुद्धा समावेश आहे.

13.3. The income of the Village Panchayats according to important sources and their expenditure on different heads are given in the table below for the years 1984-85 and 1985-86. The income includes opening balance also

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 28

ग्रामपंचायतींचे १९८४-८५ व १९८५-८६ मधील उत्पन्न आणि खर्च
Income and expenditure of village panchayats for the years 1984-85 and 1985-86

(रुपये लाखांत/Rs. n lakh)

बाब (1)	रक्कम Amount		Item (1)
	1984-85 (2)	1985-86 (3)	
एक. उत्पन्न—			I. Income—
(1) शासकीय अनुदान	1,271.58 (23.0)	1,490.63 (24.0)	Government Grants
(2) अंशदान व देणग्या	579.23 (10.5)	932.21 (15.0)	Contributions and donations
(3) कर (एकूण)	1,614.17 (29.2)	1,732.84 (27.9)	Taxes (Total)
पैकी घरे व इतर मालमत्ता यांवरील कर ..	735.43 (13.3)	825.17 (13.6)	of which taxes on houses and properties
(4) इतर साधनांपासून उत्पन्न (सुरुवातीच्या शिल्लकीसह)	2,060.45 (37.3)	2,060.06 (33.1)	Income from other sources (including opening blance).
(5) एकूण उत्पन्न (१ ते ४)	5,525.36 (100.0)	6,215.74 (100.0)	Total income (1 to 4)
दोन. खर्च—			II. Expenditure—
(1) प्रशासन	868.49 (21.2)	990.99 (21.9)	Administration
(2) आरोग्य व सफाई	830.22 (20.3)	874.53 (19.3)	Health and sanitation
(3) सार्वजनिक बांधकामे	1,268.74 (31.0)	1,285.54 (28.4)	Public works
(4) सार्वजनिक दिवाबत्ती	438.21 (10.7)	531.16 (11.7)	Public lighting
(5) शिक्षण	216.99 (5.3)	218.03 (4.8)	Education
(6) समाजकल्याण	185.18 (4.5)	224.34 (4.9)	Welfare of people
(7) इतर	276.08 (7.0)	406.77 (9.0)	Others
(8) एकूण खर्च (१ ते ७)	4,083.91 (100.0)	4,531.36 (100.0)	Total expenditure (1 to 7)
एकूण खर्चाची एकूण उत्पन्नाशी टक्केवारी ..	74.5	72.9	Percentage of total expenditure to total income

टीप.—कंसातील आकडे एकूण बेरजेची टक्केवारी दर्शवितात.

Note.—Figures in brackets show percentage to total.

१३.४. ग्रामपंचायतीचे १९८५-८६ मधील उत्पन्न १९८४-८५ मधील उत्पन्नापेक्षा सुमारे ११ टक्क्यांनी वाढले. १९८५-८६ या वर्षात ग्रामपंचायतीच्या एकूण उत्पन्नातील अनुदानाचा वाटा २४ टक्के होता आणि तो १९८४-८५ मधील २३ टक्के या प्रमाणापेक्षा थोडा जास्त होता.

१३.५. ग्रामपंचायतीच्या खर्चात १९८५-८६ यावर्षी ११ टक्क्यांनी वाढ होऊन तो ४५.३१ कोटी रुपये झाला.

जिल्हा परिषदा

१३.६. उत्पन्न.—सर्व जिल्हा परिषदांचे १९८४-८५ मध्ये एकूण प्रत्यक्ष महसुली उत्पन्न ४९३ कोटी रुपये होते. १९८५-८६ यावर्षी सुधारित अंदाजाप्रमाणे ते ५५८ कोटी रुपये होते. स्वनिर्मित उत्पन्नाची महत्वाची साधने व शासकीय अनुदाने यांपासून मिळणारे जिल्हा परिषदांचे उत्पन्न यांची माहिती खालील तक्त्यात दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 29

जिल्हा परिषदांचे १९८४-८५ व १९८५-८६ मधील महसुली उत्पन्न
Revenue receipts of Zilla Parishads during 1984-85 and 1985-86

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वाव (1)	1984-85		1985-86		Item (1)
	प्रत्यक्ष Actuals (2)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (3)	सुधारित अंदाज Revised estimates (4)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (5)	
एक. एकूण महसुली उत्पन्न (१+२)—	493.33	100.00	558.06	100.00	1. Total Revenue receipts (i + ii)—
(१) स्वनिर्मित साधनांकरवी	23.07	4.68	23.41	4.19	(i) Self-raised resources
(२) एकूण शासकीय अनुदाने (अ + ब)	470.26	95.32	534.65	95.81	(ii) Total Government grants (A + B)
(अ) सांविधिक	469.53	95.17	534.25	95.63	(A) Statutory grants
(ब) अभिकरण योजनांसाठी	0.73	0.15	0.40	0.18	(B) Agency scheme grants
दोन. स्वनिर्मित साधनांकरवी उत्पन्न (१ ते ४)—	23.07	100.00	23.41	100.00	2. Self-raised resources (i to iv)—
(१) जमीन महसुलावरील स्थानिक उपकर (स्टॅम्प ड्युटीसह)	7.95	34.46	8.56	36.56	(i) Local fund cess including stamp duty grants.
(२) शिक्षण	5.94	25.75	5.64	24.09	(ii) Education
(३) इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम)	2.85	12.35	1.57	6.71	(iii) Buildings and Communi- cations. (Public works)
(४) इतर	6.33	27.44	7.64	32.64	(iv) Others
तीन. एकूण सांविधिक शासकीय अनुदाने (१ ते ४)—	469.53	100.00	534.25	100.00	3. Total Statutory Government grants (i to iv)—
(१) सहेतुक अनुदान	335.96	71.55	388.91	72.80	(i) Purposive grants
(२) आस्थापना अनुदान	64.65	13.77	73.85	13.82	(ii) Establishment grants
(३) योजना अनुदान	55.53	11.83	62.13	11.63	(iii) Plan scheme grants
(४) इतर	13.39	2.85	9.36	1.75	(iv) Others

१३.७. सर्व जिल्हा परिषदांच्या उत्पन्नाच्या साधनांपैकी शासकीय अनुदानांपासूनचे उत्पन्न सुमारे ९६ टक्के होते. स्वनिर्मित साधनांद्वारे मिळालेले उत्पन्न एकूण उत्पन्नाच्या फक्त ४ टक्के होते.

१३.८. स्वनिर्मित साधनांकरवी १९८५-८६ (सुधारित अंदाज) निर्मिलेले उत्पन्न २३ कोटी रुपये होते. हे प्रामुख्याने जमीन महसुलावरील स्थानिक उपकर (मुद्रांक शुल्कासह) यापासून मिळाले होते (३७ टक्के). शिक्षणापासून मिळालेले (मुख्यतः दुय्यम शिक्षणाच्या शुल्काद्वारे मिळालेले) उत्पन्न २४ टक्के होते. १९८४-८५ मधील स्वनिर्मित उत्पन्नापेक्षा हे फक्त ०.३४ कोटी रुपयांनी जास्त होते.

13.4. During 1985-86 the income of Village Panchayats increased by about eleven per cent over that of 1984-85. The proportion of Government grants to total income of Village Panchayats was 24 per cent in 1985-86 slightly more than that (23 per cent) in 1984-85.

13.5. The expenditure of Village Panchayats increased by 11 per cent and was Rs. 45.31 crore in 1985-86.

Zilla Parishads

13.6. Receipts.—The total revenue receipts of all Zilla Parishads were Rs. 558 crore in 1985-86 (Revised Estimates) as against Rs. 493 crore (Actuals) during 1984-85. The table below brings out the receipt position of Zilla Parishads in Maharashtra according to major sources of self raised income and Government grants.

13.7. Among the sources of receipts of all Zilla Parishads, Government grants accounted for about 96 per cent of the receipts. Self raised resources formed only 4 per cent of the receipts.

13.8. The self-raised income in 1985-86 (Revised Estimates) was Rs. 23 crore. This was received mainly from local cess on land revenue (including stamp duty, and was 37 per cent. The income received from education (being mainly fees for secondary education) formed 24 per cent. The self-raised income was more only by Rs. 0.34 crore than that in 1984-85.

१३.९. शासकीय अनुदान १९८५-८६ मध्ये ५३४ कोटी रुपयांचे मिळाले. १९८४-८५ मध्ये हीच रक्कम ४७० कोटी रुपये होती. सहेतुक (जिल्हा परिषदेकडे वर्ग झालेली कामे व योजना यांचेसाठी) अनुदानाचा सर्वात जास्त म्हणजे ७३ टक्के इतका वाढा होता.

खर्च

१३.१०. जिल्हा परिषदांचा एकूण महसुली खर्च १९८५-८६ मध्ये ५७९ कोटी रुपये होता. १९८४-८५ मध्ये हीच रक्कम ४८३ कोटी रुपये होती. त्याच्या तुलनेने १९८५-८६ मध्ये २० टक्के वाढ झाली. खाली दिलेल्या तक्त्यात महाराष्ट्रातील सर्व जिल्हा परिषदांच्या खर्चाची स्थिती दर्शविली आहे

13.9. The Government grants amounted to Rs. 534 crore in 1985-86 as against Rs. 470 crore in 1984-85. The purposive grants (i.e. grants for works and schemes transferred to the Zilla Parishads) formed major part (73 per cent) of the Government grants.

Expenditure

13.10. The total revenue expenditure of the Zilla Parishads was Rs. 579 crore in 1985-86 as against Rs. 483 crore in 1984-85, an increase of 20 per cent. The table below brings out the expenditure position of all Zilla Parishads in Maharashtra.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 30

जिल्हा परिषदांचा १९८४-८५ व १९८५-८६ मधील महसुली खर्च
Expenditure of Zilla Parishads during 1984-85 and 1985-86

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1984-85		1985-86		Item (1)
	प्रत्यक्ष Actuals (2)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (3)	सुधारित अंदाज Revised estimates (4)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (5)	
एकूण महसुली खर्च (१ ते १४) —	482.85	100.00	579.08	100.00	Total Revenue Expenditure (1 to 14) —
(1) सामान्य प्रशासन*	54.68	11.32	66.86	11.55	General administration*
(2) शिक्षण	263.12	54.49	312.53	53.97	Education
(3) इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम).	45.51	9.43	46.34	8.00	Buildings and communications (Public works)
(4) पाटबंधारे	17.18	3.56	21.89	3.78	Irrigation
(5) वैद्यकीय	2.97	0.61	3.34	0.58	Medical
(6) आयुर्वेद	2.08	0.43	2.30	0.40	Ayurved
(7) सार्वजनिक आरोग्य ..	26.91	5.57	40.20	6.94	Public health
(8) सार्वजनिक आरोग्य अभियांत्रिकी	18.45	3.82	25.57	4.42	Public health engineering
(9) कृषि	6.21	1.29	4.18	0.72	Agriculture
(10) पशुसंवर्धन	8.45	1.75	10.38	1.79	Animal husbandry
(11) वने	2.19	0.45	2.38	0.41	Forests
(12) समाजकल्याण	10.51	2.18	11.39	1.97	Social welfare
(13) सामूहिक विकास	1.99	0.41	3.30	0.57	Community development
(14) इतर @	22.60	4.69	28.42	4.90	Others @

* अध्यक्ष, सभापती, उपसभापती, सभासद व सदस्य यांचेवरील खर्चसह.
Including expenditure on president, chairman, deputy chairman. members.

@ व्याज संकीर्ण खाती, निवृत्ती वेतन व संकीर्ण.

Interest miscellaneous departments, pension and miscellaneous.

१३.११. जिल्हा परिषदांचा महसुली खर्च (सुधारित अंदाजानुसार) १९८५-८६ या वर्षी प्रामुख्याने शिक्षण (५४ टक्के), सामान्य प्रशासन (१२ टक्के) आणि इमारती व दळणवळण (८ टक्के) या शीर्षावर झाला. सार्वजनिक आरोग्य (६.९ टक्के), जलसंचन (३.८ टक्के), समाज कल्याण (२.० टक्के), कृषि (०.७ टक्के), पशुसंवर्धन (१.८ टक्के) आणि वने (०.४ टक्के) या शीर्षावर त्या मानाने खर्च कमी झाला.

नागरी संस्था

१३.१२. वर्ष १९८५-८६ मध्ये २१६ नगरपरिषदा व ११ महानगरपालिका कार्यरत होत्या. ही संख्या १९८४-८५ वर्षांपेक्षा ५ नगर परिषदांनी जास्त होती. विरार, भाईंदर, डहाणू, गडचिरोली व पाथर्डी येथे 'क' वर्गीय नगरपरिषदा स्थापन झाल्यामुळे ही वाढ झाली. नगरपरिषदांचे वर्गीकरण १९८१ च्या जनगणनेनुसार पुढीलप्रमाणे करण्यात येते :—

अ वर्ग—७५,००० पेक्षा अधिक लोकसंख्या असणाऱ्या नगरपरिषदा.

ब वर्ग—३०,००० ते ७५,००० लोकसंख्या असलेल्या नगरपरिषदा.

क वर्ग—३०,००० पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या नगरपरिषदा.

एकूण २१६ नगरपरिषदांपैकी "अ" वर्गाच्या २२, "ब" वर्गाच्या १४ आणि "क" वर्गाच्या १५० नगरपरिषदा होत्या. राज्यातील एकूण नागरी लोकसंख्येपैकी ९५ टक्क्यांहून जास्त लोकसंख्या या नागरी संस्थांच्या (११ महानगरपालिका व २१६ नगरपरिषदा) कक्षेत होती. वरिष्ठ नागरी लोकसंख्या सात कटकमंडळे आणि नगरपरिषदा सलेल्या ५८ नगरात होती.

१३.१३. नागरी संस्थांच्या उत्पन्न व खर्चाच्या अस्थायी आकड्यांवरून असे दिसून येते की, नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांचे १९८५-८६ वर्षातील एकूण उत्पन्न (असाधारण उत्पन्न, कर्जे वाणिज्यिक उपक्रमापासून मिळालेले उत्पन्न व सुरवातीची शिल्लक वगळून) ०३ कोटी रुपये होते. हे उत्पन्न १९८४-८५ वर्षांच्या ७२३ कोटी रुपयांच्या उत्पन्नापेक्षा १०.९ टक्क्यांनी जास्त होते. त्यापैकी ११ महानगरपालिकांचे उत्पन्न ६३६ कोटी रुपये (७९ टक्के) होते. दर व राचे उत्पन्न ५९८ कोटी रुपये असून ते एकूण उत्पन्नाच्या सुमारे ७५ टक्के आहे. या उत्पन्नातील ६३ टक्के उत्पन्न जकातीपासून मिळाले. एकूण उत्पन्नापैकी शासकीय अनुदाने १३ टक्के आणि इतर साधनांनी मिळालेले उत्पन्न १२ टक्के आहे.

१३.१४. नगर परिषदा व महानगरपालिका यांचा १९८५-८६ मधील अस्थायी खर्च (असाधारण खर्च, कर्जे, रोख्यामधील व वाणिज्यिक उपक्रमांतील गुंतवणूक वगळून) ७२६ कोटी रुपये झाला. तो १९८४-८५ मधील खर्चाच्या तुलनेत ३.१० टक्के जास्त होता. त्यापैकी ११ महानगरपालिकांचा खर्च ५६७ कोटी रुपये (७९ टक्के) होता. १९८५-८६ मधील खर्चाच्या प्रमुख बाबी गणजे गटारे, जलनिस्सारण, सफाई (१७ टक्के), शिक्षण (१६ टक्के), सार्वजनिक बांधकाम (१२ टक्के) आणि इस्पितळे, शाखाने व लस टोचणी (८.६ टक्के) या होत्या. सामान्य प्रशासन आणि कर वसुलीचा खर्च आठ टक्के होता.

13.11. The major heads on which Zilla Parishads incurred revenue expenditure (revised estimates) in 1985-86 were education (54 per cent), general administration (12 per cent) and buildings and communications (8 per cent). The expenditure was comparatively low on public health (6.9 per cent), irrigation (3.8 per cent), social welfare (2.0 per cent), agriculture (0.7 per cent), animal husbandry (1.8 per cent) and forest (0.4 per cent).

Municipal Bodies

13.12. There were 216 municipal councils and 11 municipal corporations functioning during the year 1985-86. This number was more by five municipal councils than that in 1984-85. The increase in number of Municipal Councils was due to establishment of 'C' class Municipal Councils at Virar, Bhayandar, Dahanu, Gadchiroli and Pathardi. The municipal councils are classified according to 1981 census population as given below :—

A Class.—Municipal Councils having population exceeding 75,000.

B Class.—Municipal Councils having population between 30,000 and 75,000.

C Class.—Municipal Councils having population less than 30,000.

Of the 216 municipal councils 22 were 'A' class, 44 were 'B' class and 150 were 'C' class municipal councils. The municipal bodies (11 corporations and 216 councils) covered more than 95 per cent of the urban population in Maharashtra. Rest of the urban population was covered by seven Cantonment Boards and 58 non-municipal towns.

13.13. According to the provisional figures of receipts and expenditure for 1985-86, the total receipts (excluding extraordinary receipts, debts, receipts from commercial enterprises and opening balances) of municipal councils and municipal corporations were Rs. 803 crore as against Rs. 723 crore during 1984-85 i.e. 10.9 per cent higher. The share of receipts of 11 Municipal Corporations in the total receipts was Rs. 636 crore, which is about 79 per cent in 1985-86. Receipts from rates and taxes of Rs. 598 crore (about 75 per cent of the total receipts) include receipts from octroi to the tune of 63 per cent of the total receipts under rates and taxes. Government grants formed 13 per cent and the receipts from other sources 12 per cent of total receipts.

13.14. The provisional figure of expenditure of municipal bodies for 1985-86 (excluding extraordinary expenditure, debts, investments, in securities and commercial enterprises) was Rs. 726 crore, which was 3.10 per cent higher than that in 1984-85. Of this, the expenditure of 567 crore (79 per cent) was of 11 municipal corporations. The major items of expenditure during 1985-86 were drainage, conservancy and sanitation (17 per cent), public instruction (16 per cent), public works (12 per cent) and hospitals, dispensaries and vaccinations (8.6 per cent). The expenditure on general administration and tax collection charges was eight per cent.

१३.१५. १९८५-८६ वर्षातील नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांच्या उत्पन्नाच्या व खर्चाच्या विविध बाबींवरील टक्केवारी खालील तक्त्यात दर्शविली आहे.

13.15. The figures of income according to important sources and expenditure on important items of municipal councils and municipal corporations during 1985-86 are presented in the table below:

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 31

नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांचे १९८५-८६ मधील बाबवार उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of municipal bodies on different items during 1985-86

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	महानगरपालिका Municipal corporations (2)	नगरपरिषदा Municipal councils				सर्व नागरी संस्था All municipal bodies (7)	Item (1)
		'अ' वर्ग Class 'A' (3)	'ब' वर्ग Class 'B' (4)	'क' वर्ग Class 'C' (5)	एकूण All (6)		
1. उत्पन्न--							Receipts--
(अ) दर व कर ..	503.87 (79.27)	50.43 (62.68)	22.85 (51.43)	20.90 (49.57)	94.18 (56.38)	598.05 (74.51)	(a) Rates and taxes
(ब) अनुदाने ..	47.22 (7.43)	24.40 (30.31)	17.77 (39.99)	17.00 (40.32)	59.17 (35.42)	106.39 (13.25)	(b) Grants
(क) इतर ..	84.57 (13.30)	5.62 (6.99)	3.81 (8.58)	4.26 (10.11)	13.69 (8.20)	98.26 (12.24)	(c) Other sources
एकूण ..	635.64 (100.00)	80.45 (100.00)	44.43 (100.00)	42.16 (100.00)	167.04 (100.00)	802.70 (100.00)	Total
2. खर्च--							Expenditure--
(अ) सामान्य प्रशासन व वसुली ..	34.05 (6.01)	9.84 (13.15)	7.30 (16.75)	9.19 (22.30)	26.33 (16.50)	60.38 (8.31)	(a) General administration and collection charges.
(ब) सार्वजनिक दिवाबत्ती ..	18.15 (3.20)	2.78 (3.72)	1.45 (3.33)	1.57 (3.81)	5.80 (3.63)	23.95 (3.30)	(b) Public lighting
(क) पाणीपुरवठा ..	71.07 (12.54)	8.49 (11.34)	4.16 (9.55)	4.45 (10.80)	17.10 (10.71)	88.17 (12.14)	(c) Water supply
(ड) गटारे, जलनिस्सारण व सफाई	93.23 (16.45)	13.53 (18.08)	7.37 (16.91)	6.37 (15.46)	27.27 (17.09)	120.50 (16.59)	(d) Drainage, conveyance and sanitation.
(इ) रुग्णालये, दवाखाने व लस टोचणी.	54.82 (9.68)	4.27 (5.71)	1.86 (4.27)	1.58 (3.83)	7.71 (4.83)	62.53 (8.61)	(e) Hospitals, dispensaries and vaccination.
(फ) सार्वजनिक शिक्षण ..	88.09 (15.55)	12.07 (16.13)	7.76 (17.81)	5.48 (13.30)	25.31 (15.86)	113.40 (15.61)	(f) Public instruction
(ग) सार्वजनिक बांधकामे ..	57.82 (10.20)	13.94 (18.63)	6.90 (15.83)	6.86 (16.65)	27.70 (17.35)	85.52 (11.78)	(g) Public works
(ह) इतर ..	149.42 (26.37)	9.91 (13.24)	6.78 (15.56)	5.71 (13.85)	22.40 (14.03)	171.82 (23.66)	(h) Others
एकूण ..	566.65 (100.00)	74.83 (100.00)	43.58 (100.00)	41.21 (100.00)	159.62 (100.00)	726.27 (100.00)	Total

१३.१६. महानगरपालिकांच्या उत्पन्नापैकी जवळ जवळ ७९ टक्के उत्पन्न दर व करापासून मिळाले. ही टक्केवारी "अ" वर्ग नगरपरिषदांसाठी ६३, "ब" वर्ग नगरपरिषदांसाठी ५१ आणि "क" वर्ग नगरपरिषदांसाठी ५० होती. शासकीय अनुदाने "क" वर्ग नगरपरिषदांचे बाबतीत त्यांच्या एकूण उत्पन्नाच्या ४० टक्के होती तर महानगरपालिकांचे बाबतीत फक्त ७ टक्के होती.

१३.१७. सामान्य प्रशासनावरील खर्च पाहता "क" वर्ग नगरपरिषदांनी त्यांच्या खर्चाच्या जवळ जवळ २२ टक्के खर्च या शीर्षावर केला तर महानगरपालिकांनी या शीर्षावर त्या मानाने कमी (सुमारे सहा टक्के) खर्च केल्याचे आढळले, महानगरपालिकांनी सार्वजनिक बांधकामावर एकूण खर्चाच्या सुमारे १० टक्के खर्च केला तर नगरपरिषदांनी एकूण खर्चाच्या सुमारे १७ टक्के खर्च या शीर्षावर केला असे आढळून येते. हंगालये, दवाखाने, व लस टोचणी यावर महानगरपालिकांनी जवळ जवळ १० टक्के खर्च केला तर सर्व वर्गांच्या नगरपरिषदांचा यावरील खर्च सुमारे पाच टक्के आढळला.

13.16. Nearly 79 per cent of the income of the municipal corporations was derived through rates and taxes. This percentage was 63 for 'A' class municipal councils, 51 for 'B' class municipal councils and 50 for 'C' class municipal councils. In the case of Government grants, for 'C' class municipal councils, these formed 40 per cent of their total income, while they formed only 7 per cent of the income of the municipal corporations.

13.17. Municipal Corporations proportionately incurred less expenditure (about six per cent) on general administration as compared to the 'C' class Municipal Councils, which incurred expenditure to the extent of 22 per cent on general administration. The expenditure on public works was about 10 per cent of the total expenditure in the case of municipal corporations while the municipal councils incurred about 17 per cent of their total expenditure on this account. Nearly 10 per cent of the total expenditure was incurred by municipal corporations on hospitals, dispensaries and vaccinations while in the case of all municipal councils the expenditure on this item was about five per cent.

१४.१. भारत सरकार राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेमार्फत नियमितपणे देशातील लोकांच्या सामाजिक व आर्थिक बाबींविषयी पाहण्याचे वेत असते. महाराष्ट्र शासन या पाहण्यामध्ये सहभागी असून स्वतःच्या स्वतंत्रपणे निवडलेल्या नमुन्यासाठी आकडेवारी गोळा करून तिचे विश्लेषण करते.

१४.२. नमुना पाहणीची चालू वार्षिक फेरी जुलै, १९८६ मध्ये सुरु झाली असून फेरीत महत्वाच्या सामाजिक सुविधांचा उपयोग उदा. शिक्षण, सार्वजनिक वितरण व्यवस्था, सार्वजनिक आरोग्य, तसेच ६० वर्ष किंवा अधिक वयाच्या वृद्ध व्यक्ती आणि माजी सशस्त्र सैनिक या विषयाबद्दलची माहिती गोळा करण्यात येत आहे. फेरीचे क्षेत्रीय काम सुरु असून ते जून १९८७ अखेर संपेल व त्यानंतर फेरीत गोळा करण्यात आलेल्या माहितीचे विश्लेषण हाती घेण्यात येईल. एकूण नमुन्याच्या अर्ध्या नमुन्यावर म्हणजे डिसेंबर, १९८६ पर्यंत क्षेत्रीय काम पूर्ण झालेली ४२६ गावे व ४१२ नागरी भाग यातील माहितीवर आधारित कुटुंब नियोजन, सार्वजनिक वितरण व्यवस्था, शिक्षण या सामाजिक सुविधांच्या उपयोगाबद्दल तसेच ६० वर्ष किंवा अधिक वयाच्या वृद्ध व्यक्तींच्या पाहणीतील ठळक निष्कर्ष खाली देण्यात येत आहेत. हे निष्कर्ष तात्पुरते असून त्यात तपशीलवार विश्लेषणानंतर बदल होण्याची शक्यता आहे.

१४.३. शीघ्र तक्तीकरणद्वारे उपलब्ध झालेले ठळक निष्कर्ष पुढील परिच्छेदामधून देण्यात येत आहेत.

कुटुंब नियोजन

१४.४. पत्नीचे वय १५-४९ या वयोगटात असल्यास जोडपे जननक्षम आहे असे गृहित धरण्यात आले. डिसेंबर, १९८६ पर्यंत पाहणी पूर्ण केलेल्या २,४७२ ग्रामीण कुटुंबातून २,३७४ व २,३७६ नागरी कुटुंबातून २,०२६ जननक्षम जोडपे आढळली.

१४.५. कुटुंब नियोजनाच्या दृष्टीने सुरक्षित म्हणजे शस्त्रक्रिया केलेल्या किंवा साधनांचा वापर करणाऱ्या कुटुंबांची टक्केवारी राज्यात ५० होती. ग्रामीण भागात ती ४९ व नागरी भागात ५४ होती. ही टक्केवारी अश्याच प्रकारच्या उपलब्ध कार्यालयीन आकडेवारीशी बरीच मिळती जुळती आहे.

14.1. Government of India regularly conducts nation wide sample surveys through National Survey Organisation to collect data on Socio-economic aspects of the population. The Government of Maharashtra also participates in these surveys on a matching sample basis and carries out the work of collection of data from its independent sample and of their analysis.

14.2. The field work of the current annual round (42nd) has started in July, 1986 and it covers the subjects relating to important aspects of social consumption viz. education, public distribution system and public health facilities; aged persons with age 60 and above and ex-armed forces personnel. The field work of the round is still in progress and is expected to be completed by June, 1987. Detailed analysis of full data would be done latter. However, quick estimates of some important characteristics relating to family planning, public distribution system, education and persons aged 60 and above, are presented below. The estimates are based on the field work completed till December 1986 covering 426 villages and 412 urban blocks constituting half of the total sample. The results presented are provisional and subject to revision after the tabulation of complete sample.

14.3. The results of the quick tabulation are presented in the following paragraphs.

Family Planning

14.4. An eligible couple is defined as a couple where the wife is in the age group 15 - 49 years. From the sample households numbering 2,472 from rural area and 2,376 households from urban areas, 2,374 and 2,026 eligible couples respectively were enumerated and surveyed.

14.5. The percentage of couples protected i.e. sterilised or adopting family planning methods was 50 in the State. The same was 49 in the rural areas and 54 in the urban areas. This percentage was comparable to the available from the official statistics.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 32

सुरक्षित जननक्षम जोडप्यांची टक्केवारी

Percentage of eligible couples protected

विभाग	शस्त्रक्रिया केलेल्या जोडप्यांची टक्केवारी Percentage of sterilised couples	साधने वापरणाऱ्या जोडप्यांची टक्केवारी Percentage of couples following other methods	एकूण सुरक्षित जोडप्यांची टक्केवारी. Percentage of protected couples (Col. 2 + 3)	Area
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
ग्रामीण	43	6	49	Rural
नागरी	41	13	54	Urban
राज्य	42	8	50	State

१४.६. सुरक्षित जोडप्यांपैकी बहुतांश जोडप्यांनी शस्त्रक्रिया करून घेतली होती. अशांचे प्रमाण ग्रामीण व नागरी दोन्ही भागात ८० टक्क्यांपेक्षा जास्त होते. कुटुंब नियोजनासाठी इतर साधनांचा वापर करणाऱ्यांचे प्रमाण मात्र नागरी भागात जास्त होते.

१४.७. मागासवर्गीय व बिगर मागास वर्गीय जोडप्यांपैकी शस्त्रक्रिया केलेल्या जोडप्यांचे प्रमाणात फारसा फरक नव्हता. दोन्ही वर्गातील अशा जोडप्यांचे प्रमाण ग्रामीण तसेच नागरी भागात ४० टक्क्यांचे जवळ होते.

१४.८. दोन मुले असलेल्या जोडप्यांमध्ये कुटुंब नियोजनाच्या साधनांचा वापर न करणाऱ्या जोडप्यांची टक्केवारी ग्रामीण भागात ५५ आणि नागरी भागात ३६ होती. हीच टक्केवारी तीन किंवा अधिक मुले असलेल्या जोडप्यांचे बाबतीत ग्रामीण व नागरी भागात अनुक्रमे २३ व २२ होती. तीन किंवा तीनहून अधिक अपत्य असलेल्या व त्यातील कमीत कमी एक मुलगा असणाऱ्या जोडप्यांपैकी साधनांचा वापर न करणाऱ्या कुटुंबांची टक्केवारी ग्रामीण व नागरी भागात २१ होती.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था.—

१४.९. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा लोकांकडून कितपत वापर केला जातो याबद्दल कल्पना येण्यासाठी नमुना कुटुंबांनी एक महिन्याचे संदर्भकाळात जीवनावश्यक वस्तूंची खरेदी संपूर्णतः किंवा अंशतः सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत केली किंवा कसे याबद्दल माहिती गोळा करण्यात आली. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमध्ये ज्या दुकानांना शासनामार्फत किंवा शासन पुरस्कृत उपक्रमांमार्फत वस्तूंचा पुरवठा होतो अशा रास्त भावांच्या किंवा नियंत्रित भावांच्या दुकानांचा समावेश आहे.

१४.१०. डिसेंबर १९८६ पर्यंत पाहणी केलेल्या २,४७२ ग्रामीण कुटुंबांकडून व २,३७६ नागरी कुटुंबांकडून गोळा केलेल्या माहितीवर आधारित निष्कर्ष खाली दिले आहेत.

१४.११. एक महिन्याचे संदर्भकाळात महत्त्वाच्या वस्तूंची खरेदी केलेल्या कुटुंबांची एकूण कुटुंबांशी टक्केवारी खालील तक्त्यात दिली आहे.

14.6. Most of the protected couples preferred sterilisation. Their percentage was more than 80 in both, rural and urban areas. Further, other methods of family planning were practised by a greater percentage of couples in the urban areas than in the rural areas.

14.7. There was little difference in the percentage of sterilised couples between backward classes as a group and others in both rural and urban areas. Percentage of such couples in backward as well as non-backward classes was around 40.

14.8. Among the couples having two children, the percentage of those currently not practising any method was 55 in the rural areas and 36 in the urban areas. The percentage among the couples having three or more children was 23 and 22 respectively. The same in the case of those having three or more children with at least one male child was 21 in both rural and urban areas

Public Distribution System.—

14.9. In order to assess the extent of utilisation of public distribution system, information was collected from the sample households as to whether purchase of essential commodities was made (partially or fully) from public distribution system during the reference period of one month. The public distribution system includes ration shops, fair price shops, and controlled shops which get their supplies from Government or Government undertakings may be through private intermediaries.

14.10. Results based on 2,472 households from rural areas and 2,376 from urban areas are presented below.

14.11. The percentage of households reporting purchase of important commodities during the period of one month is given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 33

संदर्भ काळात महत्त्वाच्या वस्तूंची खरेदी केलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी

Percentage of households reporting purchase of important commodities during the reference period.

विभाग	तांदूळ Rice	गहू Wheat	खाद्यतेल Edible Oil	साखर Sugar	घासलेट Kerosene	Area
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)
ग्रामीण	80	71	97	97	96	Rural
नागरी	88	85	92	92	88	Urban
राज्य	83	75	95	95	93	State

१४.१२. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतून एका महिन्यात महत्त्वाच्या वस्तूंची पूर्णतया किंवा अंशतः खरेदी करणाऱ्या कुटुंबांची खरेदी करणाऱ्या एकूण कुटुंबांशी टक्केवारी पुढील तक्त्यात दिली आहे.

14.12. The percentage of households reporting purchase, partly or fully from public distribution system to total households reporting purchase during one month is given below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 34

संपूर्णतः किंवा अंशतः सामाजिक वितरण व्यवस्थेमाफत खरेदी केलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी.

Percentage of households reporting purchase, fully or partially, through public distribution system

विभाग	तांदूळ Rice (2)	गहू Wheat (3)	खाद्यतेल Edible oil (4)	साखर Sugar (5)	घासलेट Kerosene (6)	Area (1)
ग्रामीण	62	59	59	77	43	Rural
नागरी	52	39	55	80	69	Urban
राज्य	59	52	58	79	51	State

१४.१३. ग्रामीण भागात जवळ जवळ ६० टक्के कुटुंबांनी तांदूळ, गहू, व खाद्यतेल यांसाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील दुकानांचा पूर्णतः किंवा अंशतः उपयोग केला होता साखरेच्या बाबतीत ही टक्केवारी ७५ हून थोडी अधिकच होती. घासलेटची खरेदी मात्र अर्ध्याहून थोड्या अधिक (५७ टक्के) कुटुंबांना बाहेरून करावी लागली.

१४.१४. नागरी भागात तांदूळ व खाद्यतेल यांचेबाबतीत जवळजवळ अर्ध्या कुटुंबांनी खरेदी सार्वजनिक व्यवस्थेमाफत केली होती. साखर व घासलेटची खरेदी सार्वजनिक व्यवस्थेमाफत करणाऱ्यांची टक्केवारी बरीच जास्त होती. या बाबींसाठी जवळ जवळ तीन चतुर्थांश कुटुंबांनी सार्वजनिक व्यवस्थेचा वापर केल्याचे नमूद केले. गव्हाचे बाबतीत मात्र सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा उपयोग न केलेल्यांचे प्रमाण बरेच जास्त होते. एकसष्ट टक्के कुटुंबांची गव्हाची खरेदी संपूर्णपणे बाहेरून झाली होती.

शिक्षण.---

१४.१५. पाहणीतील निष्कर्षानुसार ५ ते १४ वयोगटातील मुलांपैकी जवळजवळ ७० टक्के मुले शाळांच्या हजेरी पटावर नोंदविले होते. अशाच प्रकारच्या १९८०-८१ साली घेतलेल्या पाहणीतील टक्केवारीशी तुलना करता वरील टक्केवारी ११ टक्क्यांनी जास्त होती. ही टक्केवारीतील वाढ, बहुतांश ग्रामीण विभागात झालेल्या वाढीमुळे विशेषतः मुलींच्या टक्केवारीत झालेल्या वाढीमुळे होती.

14.13. Nearly 60 per cent of the rural households utilised the public distribution system for rice, wheat and edible oil. In the case of sugar a little more than 75 per cent reported purchase from the public distribution system; while for kerosene a little more than half of the households (57 per cent) did not avail of the public distribution system.

14.14. In the urban areas, about half of the households, reported purchase of rice and edible oil from the ration or fair price shops. For sugar and kerosene, however, a greater proportion namely about threefourth households reported purchase of these commodities from the public distribution system. In the case of wheat, a large percentage (61 per cent) of households, made their purchases from open market only.

Education.—

14.15. On the basis of the survey results, it has been estimated that nearly 70 per cent children in the age group 5 - 14 years were currently enrolled in the schools. This was more, when compared with similar survey carried out in 1980-81 by about 11 per cent. The rise was mainly due to increase in enrolment in rural areas, and particularly in the case of girls.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 35

५-१४ वयोगटातील शाळेतील पटावरील मुलांची टक्केवारी

Percentage of currently enrolled children in the age group 5-14

विभाग (1)	मुले Boys (2)	मुली Girls (3)	एकूण Total (4)	Area (1)
ग्रामीण	70	56	63	.. Rural
नागरी	84	81	83	.. Urban
राज्य	74	63	69	.. State

१४.१६. ग्रामीण व नागरी दोन्ही भागांत मुलींची हजेरीपटावरील टक्केवारी मुलांपेक्षा कमी होती. मुलांच्या व मुलींच्या अशा टक्केवारीतील फरक ग्रामीण भागात जास्त प्रमाणात होतो.

14.16. The percentage of girls enrolled, both in rural and urban areas, was less than the corresponding percentage in urban areas. The difference in percentage of enrolled boys and enrolled girls was more pronounced in the rural areas.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 36

मागास व बिगर मागासवर्गीय ५-१४ वयोगटातील हजेरीपटावरील मुलांची टक्केवारी

Percentage of children in the age group 5-14 years enrolled for backward and non-backward classes.

विभाग	मागासवर्गीय Backward Classes			बिगर मागासवर्गीय Non-Backward Classes			Area
	मुले Boys	मुली Girls	एकूण Total	मुले Boys	मुली Girls	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
ग्रामीण	63	41	53	73	61	68	.. Rural
नागरी	75	76	75	86	82	84	.. Urban
राज्य	65	48	57	77	68	73	.. State

१४.१७. मागासवर्गीय मुलांचे बाबतीत हजेरीपटावरील प्रमाण ग्रामीण व नागरी अशा दोन्ही भागात बिगरमागासवर्गीयांचे मानाने कमी आढळले. मागासवर्गीय मुलांचे बाबतीतील ग्रामीण भागातील टक्केवारी सर्वात कमी होती. नागरी भागातील मागासवर्गीयांमधील हजेरी पटावरील मुलामुलीची टक्केवारी ग्रामीण भागातील बिगर मागासवर्गीयापेक्षा अधिक आढळून आली.

१४.१८. हजेरी पटावरील मुलांपैकी ग्रामीण भागात ६० टक्के तर नागरी भागात ५५ टक्के मुले प्राथमिक शाळांत नोंदलेले होते. हे प्रमाण ग्रामीण भागातील मागासवर्गीयांचे बाबतीत जास्त होते. (७० टक्के) बहुधा शाळेत उशीरा नाव दाखल केले जात असल्यामुळे अशी परिस्थिती असावी.

१४.१९. नियमित वेतन वा मजुरी मिळणाऱ्या कुटुंबातील मुलांची हजेरी पटावरील टक्केवारी सर्वात जास्त तर नैमित्तिक मजूर कुटुंबाचे बाबतीत ती सर्वात कमी होती. नियमित उत्पन्नाने येणाऱ्या आर्थिक स्थैर्याचा मुलांना शाळेत दाखल करण्याच्या प्रवृत्तीशी संबंध आहे असे यावरून दिसते.

14.17. In the rural as well as in the urban areas, the percentage of enrolled children was less in the case of backward classes. The percentage of enrolled girls from backward classes in the rural areas was the least. Further, the percentage of enrolment among backward classes in urban area was more than that in non-backward classes in the rural areas.

14.18. Of the currently enrolled children, nearly 60 percent in the rural areas and 55 percent in the urban areas were enrolled in primary schools. This percentage in the case of backward classes in rural areas was considerably high (70). This was perhaps due to their late enrolment in schools.

14.19. The percentage of children enrolled was the highest for salary or regular wage earner households and the lowest for casual labourer households. It seems that stability of income has a bearing on enrolment aspect.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 37

कुटुंबाच्या रोजगार प्रकारानुसार पटावरील मुलांची टक्केवारी

Percentage of children currently enrolled according to selected 'employment status' categories

रोजगार प्रकार	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	Employment status category
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
स्वयंरोजगार	68	84	71	.. Self employed
वेतन/नियमित मजुरी	75	88	84	.. Salary/wage earner
नैमित्तिक मजुरी	52	61	54	.. Casual labour

१४.२०. पाहणीचे वेळी शाळेच्या पटावर नसणाऱ्या मुलांची टक्केवारी ग्रामीण भागात ३७ व नागरी भागात १७ होती. ग्रामीण भागात अशा पाच मुलांमध्ये एक तर नागरी भागात दहा मुलांमध्ये एक रोजगारासाठी काम करीत होती.

14.20. The percentage of children not enrolled at the time of survey was 37 in the rural and 17 in the urban areas. Of those, one out of five in the rural and one out of ten in the urban areas were categorised as 'working' when classified according to the activity status of the currently not enrolled children.

वृद्ध व्यक्ती (वय ६० व त्यावरील).

१४.२१. १९८१ साली घेण्यात आलेल्या जनगणनेच्या पाच टक्के नमुन्यासाठी काढलेल्या निष्कर्षावरून, ६० व त्यावरील वयाच्या वृद्धांची टक्केवारी ६.४ होती. अशा वृद्ध व्यक्तींच्या विकलांगतेविषयी तसेच त्यांच्या आर्थिक अवलंबतेविषयी महत्वाचे निष्कर्ष, डिसेंबर १९८६ पर्यंत ग्रामीण भागातून पाहणी केलेल्या १८७० व नागरी भागातील १८१२ व्यक्तींवरील निरीक्षणांवरून खाली देण्यात येत आहे.

१४.२२. साठ व त्यावरील वयाच्या वृद्ध व्यक्तींमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण राज्यात ४९.०३ होते. ग्रामीण भागात ते ४८.६१ व नागरी भागात ५०.२७ होते.

१४.२३. अंधत्वामुळे किंवा अधुदृष्टीमुळे नेहमीची कामे करता न येणे ही दृष्टी विकलांगता होय. तसेच दोहोपैकी कमी अधु असलेल्या कानानेही नीट ऐकू न येणे यांस श्रवण विकलांगता समजण्यात येते. स्वतःचे शरीर किंवा एखादी वस्तु एका ठिकाणाहून दुसरीकडे नेता येऊ न शकणे ही स्थलांतरण विकलांगता होय. या संबंधीचे निष्कर्ष खाली देण्यांत आले आहेत.

Aged persons (Age 60 and above).—

14.21. According to the five per cent sample of the 1981 population census, the percentage of aged persons with age 60 and above was 6.4. Important findings about disability and economic dependence of aged persons, based on 1,870 persons from the rural areas and 1,812 persons from the urban areas observed in the sample households covered till December, 1986 are given below.

14.22. Among the aged persons, percentage of women was 49.03 for the State. It was 48.61 in the rural areas and 50.27 in the urban areas.

14.23. Visual disability is meant loss or lack of ability to execute tasks, requiring adequate visual activity. Hearing is the ability to perceive sound and is judged by taking into account, this ability for the better ear. By locomotor disability is meant an individual's inability to execute distinctive activities associated with moving both himself and objects from place to place. The results in this respect are given below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 38

वृद्ध व्यक्तींची विकलांग प्रकारानुसार वर्गवारी

Percentage of aged persons reporting different types of disability

विकलांगता प्रकार (1)	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	राज्य State (4)	Type of disability (1)
दृष्टी ..	14	13	14	Visual
श्रवण ..	7	7	7	Hearing
स्थलांतरण ..	3	3	3	Locomotor
इतर ..	14	9	13	Others
सर्वप्रकार ..	38	32	37	Total disabled

१४.२४. ग्रामीण भागात अर्ध्याहून थोड्या अधिक वृद्ध व्यक्ती (५४ टक्के) आर्थिकदृष्ट्या संपूर्णपणे दुसऱ्यावर अवलंबून होत्या. हेच प्रमाण नागरी भागात थोडे अधिक म्हणजे ५७ टक्के होते. पुरुष व स्त्रिया यांचा स्वतंत्रपणे विचार केल्यास आर्थिक परावलंबत्व स्त्रियांचे बाबतीत फार मोठ्या प्रमाणावर होते. परावलंबी स्त्रियांची टक्केवारी ग्रामीण व नागरी भागात अनुक्रमे ७३ व ८० होती. हीच टक्केवारी पुरुषांचे बाबतीत अनुक्रमे ३५ व ३४ होती.

14.24. A little more than half of the aged persons (54 percent) in the rural areas were economically fully dependent on others. In the urban areas, percentage of economically fully dependents was still higher (57). The percentage of fully dependent aged women was considerably high both in rural and urban areas; it was 73 and 80 per cent in rural and urban areas respectively. The percentages for men were 35 in rural areas and 34 in urban areas.

भाग दोन
आकडेवारी दर्शविणारे तक्ते

PART II
STATISTICAL TABLES

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1

महाराष्ट्र राज्य व भारत यांची लोकसंख्या
POPULATION OF MAHARASHTRA AND INDIA

वर्ष Year	एकूण लोकसंख्या (लाखांमध्ये) Total population (in lakh)		दहा वर्षातील वाढ (+) किंवा घट (—) (टक्केवारी) Decennial percentage increase (+) or decrease (—)		साक्षरतेची टक्केवारी Literacy percentage	
	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1901	194	2,383	....	....	4.9	5.4*
1911	215	2,520	(+) 10.74	(+) 5.73	5.1	5.9*
1921	208	2,512	(—) 2.91	(—) 0.30	6.4	7.2*
1931	240	2,789	(+) 14.91	(+) 11.00	7.4	9.5*
1941	268	3,185	(+) 11.99	(+) 14.23	15.8	N.A.
1951	320	3,610	(+) 19.27	(+) 13.31	20.9	16.7†
1961	396	4,391	(+) 23.60	(+) 21.64	29.8	24.0
1971	504	5,479	(+) 27.45	(+) 24.80	39.2	29.5
1981	628	6,852	(+) 24.54	(+) 25.00	47.2	36.2@

*आकडे फाळणीपूर्वीचे आहेत. For undivided India. † जम्मू आणि काश्मीर सोडून. Excluding Jammu and Kashmir. @ आसाम सोडून Excluding Assam, N.A.—उपलब्ध नाही/Not available.

टीप.—महाराष्ट्र राज्याकरिता जिल्हावार आकडेवारी भारतीय जनगणना, १९८१, मालिका १२, महाराष्ट्र पुरवणी प्रबंध १ मध्ये उपलब्ध आहे.

Note.—Districtwise data for the districts of Maharashtra State are available in the "Census of India, 1981, series 12, Maharashtra paper 1 supplement.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2

महाराष्ट्र राज्याची ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या
RURAL AND URBAN POPULATION IN THE STATE

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	लोकसंख्या (लाखात)—Population (in lakh)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of urban population to total population	स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर १,००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) Sex Ratio (Females per thou- sand males)	घनता (दर चौ कि. मीटर मागे लोकसंख्या) Density (No. of persons per sq. km.)
		पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1	1901	98.02	95.90	193.92	161.75	32.17	16.59	978	67
2	1911	109.23	105.52	214.75	182.26	32.49	15.13	967	75
3	1921	106.93	101.57	208.50	169.92	38.58	18.50	950	73
4	1931	123.06	116.53	239.59	195.02	44.57	18.60	947	83
5	1941	137.69	130.64	268.33	211.68	56.65	21.11	949	94
6	1951	164.90	155.13	320.03	228.02	92.01	28.75	941	106
7	1961	204.29	191.25	395.54	283.91	111.63	28.22	936	129
8	1971	261.16	242.96	504.12	347.01	157.11	31.17	930	164
9	1981	324.15	303.69	627.84	407.91	219.93	35.03	937	204

टीप.—जिल्हावार आकडेवारी भारतीय जनगणना, १९८१, मालिका १२, महाराष्ट्र पुरवणी प्रबंध १ मध्ये उपलब्ध आहे.

Note.—Districtwise data for the districts in Maharashtra State are available in the "Census of India 1981", Series 12, Maharashtra Paper 1 supplement.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3

काम करणाऱ्या लोकांची आर्थिक वर्गवारी, १९८१†
ECONOMIC CLASSIFICATION OF WORKERS, 1981†

(हजारात/In 000.)

काम करणाऱ्यांचा वर्ग (1)	महाराष्ट्र Maharashtra			भारत* India*			Class of workers (1)
	पुरुष Males (2)	स्त्रिया Females (3)	एकूण Total (4)	पुरुष Males (5)	स्त्रिया Females (6)	एकूण Total (7)	
एकूण लोकसंख्या	32,415	30,369	62,784	3,43,930	3,21,357	6,65,287	.. Total population
1 शेतकरी	5,734	2,802	8,536	77,591	14,932	92,523	.. Cultivators
2 शेतमजूर	3,150	3,321	6,471	34,732	20,768	55,500	.. Agricultural labourers
3 पशुसंवर्धन, जंगलकाम, मच्छीमारी, शिकार, मळे, फळबागा वगैरे क्षेत्रात काम करणारे.	449	69	518	4,160	832	4,992	.. In livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities.
4 खाणकाम आणि दगड खाणकामात काम करणारे.	63	14	77	1,101	163	1,264	.. In mining and quarrying
5 वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया, साधारण दुसऱ्या उद्योगधंदे करणारे.							In manufacturing, processing, servicing and repairs—
(अ) घरगुती उद्योगधंद्यात काम करणारे	445	175	620	5,647	2,064	7,711	.. (a) Household industry
(ब) घरगुती उद्योगधंद्यांव्यतिरिक्त इतर उद्योगधंद्यात काम करणारे.	2,475	222	2,697	15,834	1,598	17,432	.. (b) Other than household industry.
6 बांधकाम करणारे	376	86	462	3,207	358	3,565	.. In construction
7 व्यापार आणि वाणिज्य क्षेत्रात काम करणारे.	1,607	135	1,742	13,012	917	13,929	.. In trade and commerce
8 वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण क्षेत्रातील काम करणारे.	756	32	788	5,899	170	6,069	.. In transport, storage and communications.
9 इतर कामे करणारे	1,965	427	2,392	16,360	3,170	19,530	.. In other services
एकूण मुख्यतः काम करणारे	17,020	7,282	24,302	1,77,543	44,973	2,22,516	.. Total main workers
सीमांतिक कामगार	396	2,021	2,417	3,537	18,552	22,089	.. Marginal workers
एकूण काम न करणारे	15,000	21,066	36,066	1,62,850	2,57,833	4,20,683	.. Total non-workers

†भारताची जनगणना, १९८१, मालका-एक, भारत, १९८३ चा दुसरा संशोधन प्रबंध, या पुस्तिकेनुसार ५ टक्के नमुन्यांच्या माहितीवर आधारित.

†Based on 5 per cent sample data as given in Census of India, 1981, Series-1, India, Paper-2 of 1983.

*आसाम वगळून/Excluding Assam.

आकडे संक्षिप्त लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत/Details do not add up to the totals due to rounding आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India.

तबता क्रमांक/TABLE No. 4

औद्योगिक गटांनुसार झालेले चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्न
NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AT CURRENT PRICES

(सुधारित मालिका/Revised Series)

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No.	विभाग (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1978-79 (5)	1979-80 (6)	1980-81* (7)	1981-82* (8)	1982-83* (9)	1983-84* (10)	1984-85* (11)	1985-86† (12)	Sector (2)
1.	कृषि	1,046.0	2,289.2	2,778.1	3,193.6	3,698.6	4,144.9	4,254.3	5,250.4	5,555.9	5,681.4	Agriculture
2.	वनउद्योग	39.3	58.7	117.4	137.5	124.5	160.3	183.1	210.3	237.6	220.2	Forestry and logging
3.	मत्स्योद्योग	15.8	68.6	81.5	80.1	96.9	92.4	100.8	126.2	121.8	139.1	Fishing
4.	खाणी	7.9	17.9	25.3	39.9	56.6	66.4	82.4	90.0	116.7	141.8	Mining and quarrying.
	एकूण—प्राथमिक ..	1,109.0	2,434.4	3,002.3	3,451.1	3,976.6	4,464.0	4,620.6	5,676.9	6,032.0	6,182.5	Sub-total : Primary
		(28.6)	(31.7)	(28.2)	(28.4)	(28.6)	(28.5)	(26.9)	(28.6)	(27.8)	(26.1)	
5.	कारखाने—											Manufacturing—
	5.1. नोंदणीकृत ..	799.1	1,473.3	2,263.4	2,640.0	3,009.0	3,103.0	3,394.4	3,805.3	4,094.0	4,742.0	Registered.
	5.2. इतर	228.6	426.4	638.3	747.7	867.6	932.3	1,005.4	1,147.7	1,227.4	1,268.9	Un-registered.
6.	बांधकाम	240.4	436.3	561.3	626.1	677.8	750.4	843.0	969.6	1,310.4	1,439.1	Construction.
7.	वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	57.1	117.6	229.8	208.8	262.1	362.8	461.7	522.8	544.0	621.5	Electricity, gas and water supply.
	एकूण—दुय्यम ..	1,325.2	2,453.6	3,692.8	4,222.6	4,816.5	5,148.5	5,704.5	6,445.4	7,175.8	8,071.5	Sub-total : Secondary
		(34.2)	(32.0)	(34.7)	(34.8)	(34.6)	(32.8)	(33.3)	(32.5)	(33.0)	(34.0)	
8.	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे.	765.6	1,477.3	2,164.0	2,451.4	2,839.8	3,306.5	3,740.5	4,267.1	4,491.0	5,031.5	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants
9.	बँका व विमा उद्योग, स्यावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	675.7	1,311.5	1,787.9	2,020.6	2,272.9	2,769.4	3,073.0	3,470.0	4,027.5	4,445.0	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण—तृतीय ..	1,441.3	2,788.8	3,951.9	4,472.0	5,112.7	6,075.9	6,813.5	7,737.1	8,518.5	9,476.5	Sub-total : Tertiary
		(37.2)	(36.3)	(37.1)	(36.8)	(36.8)	(38.7)	(39.8)	(38.9)	(39.2)	(39.9)	
	एकूण—निव्वळ राज्य उत्पन्न ..	3,875.5	7,676.8	10,647.0	12,145.7	13,905.8	15,688.4	17,138.6	19,859.4	21,726.3	23,730.5	Net State Domestic Product.
		(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	
	बरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये) ..	783.1	1,387.0	1,802.7	2,011.9	2,233.4	2,467.6	2,637.8	2,990.4	3,203.0	3,430.2	Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

† प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates

टोप.—कंसातील आकडे निव्वळ राज्य उत्पन्नामधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शविताने./Note.—Figures in brackets show percentages to Net State Domestic Product.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई./Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5
 औद्योगिक गटानुसार झालेले १९७०-७१ च्या किमतीनुसार राज्य उत्पन्न
 NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AT 1970-71 PRICES

(सुधारित मालिका/Revised series)												(रुपये कोटीत/Rs. in crore)
अनुक्रमांक Sr. No.	विभाग	1970-71	1975-76	1978-79	1979-80	1980-81*	1981-82*	1982-83*	1983-84*	1984-85*	1985-86†	Sector
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)
1.	कृषि ..	1,046.0	1,456.0	1,559.8	1,593.5	1,596.9	1,670.9	1,637.4	1,733.1	1,645.4	1,604.9	.. Agriculture
2.	वन उद्योग ..	39.3	28.7	45.8	38.0	34.3	37.8	38.3	41.4	37.4	34.0	.. Forestry and logging
3.	मत्स्योद्योग ..	15.8	32.0	29.3	26.5	29.2	24.6	24.4	28.8	30.8	32.3	.. Fishing
4.	खाणी ..	7.9	12.4	13.1	14.6	17.4	19.1	20.8	22.0	25.3	27.3	.. Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक ..	1,109.0 (100.0)	1,529.1 (137.9)	1,648.0 (148.6)	1,672.6 (150.8)	1,677.8 (151.3)	1,752.4 (158.0)	1,720.9 (155.2)	1,825.3 (164.6)	1,738.9 (156.8)	1,698.5 (153.2)	.. Sub-total : Primary
5.	कारखाने—											Manufacturing—
	5.1. नोंदणीकृत ..	799.1	984.4	1,377.8	1,399.4	1,398.9	1,448.4	1,540.8	1,566.2	1,584.0	1,711.0	.. Registered
	5.2. इतर ..	228.6	262.1	337.1	344.3	353.7	347.9	351.2	376.8	368.9	386.2	.. Unregistered
6.	बांधकाम ..	240.4	256.5	265.7	269.1	272.5	275.9	279.4	282.9	286.5	290.1	.. Construction
7.	वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	57.1	71.9	94.8	94.9	103.0	110.1	113.2	123.9	139.4	151.6	.. Electricity, gas and water supply
	एकूण—दुय्यम ..	1,325.2 (100.0)	1,574.9 (118.8)	2,075.4 (156.6)	2,107.7 (159.0)	2,128.1 (160.6)	2,182.3 (164.7)	2,284.6 (172.4)	2,349.8 (177.3)	2,378.8 (179.5)	2,538.9 (191.6)	.. Sub-total : Secondary
8.	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे.	765.6 (100.0)	935.9 (122.2)	1,205.1 (157.4)	1,220.9 (159.5)	1,239.7 (161.9)	1,335.3 (174.4)	1,414.6 (184.7)	1,460.3 (190.7)	1,480.0 (193.3)	1,554.2 (203.0)	.. Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9.	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	675.7 (100.0)	819.4 (121.3)	987.4 (146.1)	999.9 (148.0)	1,014.8 (150.2)	1,062.6 (157.3)	1,130.1 (167.2)	1,222.3 (180.9)	1,301.2 (192.6)	1,326.5 (196.3)	.. Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण—तृतीय ..	1,441.3 (100.0)	1,755.3 (121.8)	2,192.5 (152.1)	2,220.8 (154.1)	2,254.5 (156.4)	2,397.9 (166.4)	2,544.7 (176.6)	2,682.6 (186.1)	2,781.2 (192.9)	2,880.7 (199.8)	.. Sub-total : Tertiary
	एकूण—निव्वळ राज्य उत्पन्न ..	3,875.5 (100.0)	4,859.3 (125.4)	5,915.9 (152.6)	6,001.1 (154.8)	6,060.4 (156.4)	6,332.6 (163.4)	6,550.2 (169.0)	6,857.7 (176.9)	6,898.9 (178.0)	7,118.1 (183.6)	.. Net State Domestic Product
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये) ..	783.1 (100.0)	878.4 (112.2)	1,001.6 (127.9)	994.1 (126.9)	970.1 (123.8)	996.1 (127.2)	1008.2 (128.7)	1,032.6 (131.9)	1,017.1 (129.9)	1,028.9 (131.4)	.. Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional

† प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

टीप.—कंसातील आकडे स्तंभ (३) मधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शविताने./Note.—Figures in brackets show percentages to Col. (3).

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई./Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

औद्योगिक गटांनुसार झालेले चालू किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न

NATIONAL INCOME BY INDUSTRIAL ORIGIN AT CURRENT PRICES

(सुधारित मालिका/Revised Series)

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No.	विभाग (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1978-79* (5)	1979-80* (6)	1980-81* (7)	1981-82* (8)	1982-83* (9)	1983-84* (10)	1984-85* (11)	1985-86† (12)	Sector (2)
1	कृषि	16,354	25,964	30,978	31 643	39,249	42,394	44,437	56,444	57,331	60,721	.. Agriculture
2	वन उद्योग	397	626	854	974	1,030	1,274	1,371	1,327	1,522	1,745	.. Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग	229	526	689	717	845	931	1,019	1,191	1,460	1,666	.. Fishing
4	खाणी	327	764	1,006	1,289	1,544	2,776	3,741	4,232	4,861	5,381	.. Mining and quarrying
	एकूण--प्राथमिक	17,307	27,880	33,527	34,623	42,668	47,375	50,568	63,194	65,174	69,513	.. Sub-total—Primary
		(50.1)	(44.6)	(41.1)	(39.1)	(40.5)	(39.2)	(37.6)	(39.7)	(37.1)	(35.3)	
5	कारखाने--											Manufacturing
	5.1 नोंदणीकृत	2,874	5,831	8,371	9,606	10,600	12,525	14,467	16,413	18,676	21,748	.. Registered
	5.2 इतर	1,745	3,571	4,898	5,657	6,377	6,956	7,418	8,361	9,284	10,458	.. Unregistered
6	बांधकाम	1,853	3,134	4,420	4,461	5,384	5,939	7,243	8,140	9,532	11,041	.. Construction
7	बीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	318	651	1,232	1,415	1,625	1,863	2,189	2,546	3,072	3,894	.. Electricity gas and water supply
	एकूण--दुय्यम	6,790	13,187	18,921	21,139	23,986	27,283	31,317	35,460	40,564	47,141	.. Sub-total—Secondary
		(19.7)	(21.1)	(23.2)	(23.8)	(22.7)	(22.6)	(23.3)	(22.3)	(23.1)	(23.9)	
8	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे	5,454	11,907	15,868	18,153	21,507	26,201	29,144	33,463	37,713	42,842	.. Transport, storage and communication, trade, hotels and restaurants
		(15.8)	(19.0)	(19.5)	(20.5)	(20.4)	(21.6)	(21.7)	(21.0)	(21.5)	(21.7)	
9	बँका व विभा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन व इतर सेवा.	4,968	9,583	13,161	14,745	17,284	20,114	23,459	27,139	32,038	37,682	.. Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
		(14.4)	(15.3)	(16.2)	(16.6)	(16.4)	(16.6)	(17.4)	(17.0)	(18.3)	(19.1)	
	एकूण--तृतीय	10,422	21,490	29,029	32,898	38,791	46,315	52,603	60,602	69,751	80,524	.. Sub-total—Tertiary
		(30.2)	(34.3)	(35.7)	(37.1)	(36.8)	(38.2)	(39.1)	(38.0)	(39.8)	(40.8)	
	एकूण--निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न	34,519	62,557	81,477	88,660	1,05,445	1,20,973	1,34,488	1,59,256	1,75,489	1,97,178	.. Net National Domestic Product
		(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	
	एकूण--निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न	34,235	62,302	81,321	88,813	1,05,743	1,20,966	1,33,807	1,58,265	1,74,018	1,95,707	.. Net National Product (i. e. National Income)
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)	632.8	1,026.4	1,253.0	1,337.5	1,557.3	1,743.0	1,887.3	2,186.0	2,354.8	2,595.6	.. Per Capita National Income (Rs.)

*अस्थायी/Provisional.

†शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

टोप.—कंसातील आकडे एकूण निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्नाची टक्केवारी दर्शवितात/Note.—Figures in brackets show percentages to the total Net National Domestic Product.

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली/Source—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 7
 औद्योगिक गटांनुसार झालेले १९७०-७१ च्या किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न
 NATIONAL INCOME BY INDUSTRIAL ORIGIN AT 1970-71 PRICES
 (सुधारित मालिका/Revised Series)

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No.	विभाग (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1978-79* (5)	1979-80* (6)	1980-81* (7)	1981-82* (8)	1982-83* (9)	1983-84* (10)	1984-85* (11)	1985-86† (12)	Sector (2)
1	कृषि	16,354	18,170	19,569	16,886	19,071	19,880	19,215	21,461	21,218	21,450	.. Agriculture
2	वन उद्योग	397	418	377	344	321	330	295	273	280	288	.. Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग	229	293	299	297	302	310	300	339	363	381	.. Fishing
4	खाणी	327	418	442	455	491	560	607	652	692	728	.. Mining and quarrying
	एकूण-- प्राथमिक	17,307 (100.0)	19,299 (111.5)	20,687 (119.5)	17,982 (103.9)	20,185 (116.6)	21,080 (121.8)	20,417 (118.0)	22,725 (131.3)	22,553 (130.3)	22,847 (132.0)	.. Sub-total: Primary
5	कारखाने											Manufacturing
	5.1 नोंदणीकृत	2,874	3,396	4,474	4,393	4,319	4,641	5,081	5,375	5,710	6,137	.. Registered
	5.2 इतर	1,745	2,161	2,621	2,579	2,604	2,687	2,754	2,854	2,963	3,133	.. Unregistered
6	बांधकाम	1,853	1,972	2,329	2,206	2,316	2,357	2,366	2,447	2,526	2,647	.. Construction
7	बीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	318	449	609	617	648	699	747	796	892	969	.. Electricity, gas and water supply
	एकूण-- दुय्यम	6,790 (100.0)	7,978 (117.5)	10,033 (147.8)	9,795 (144.3)	9,887 (145.6)	10,384 (152.9)	10,948 (161.2)	11,472 (168.9)	12,091 (178.1)	12,886 (189.8)	.. Sub-total: Secondary
8	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहार गृहे वगैरे	5,454 (100.0)	6,898 (126.5)	8,386 (153.8)	8,304 (152.3)	8,745 (160.3)	9,309 (170.7)	9,943 (182.3)	10,508 (192.7)	11,067 (202.9)	11,744 (215.3)	.. Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	4,968 (100.0)	6,190 (124.6)	7,487 (150.7)	8,013 (161.3)	8,509 (171.3)	9,163 (184.4)	10,042 (202.1)	10,876 (218.9)	11,943 (240.4)	13,071 (263.1)	.. Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण--तृतीय	10,422 (100.0)	13,088 (125.6)	15,873 (152.3)	16,317 (156.6)	17,254 (165.6)	18,472 (177.2)	19,985 (191.8)	21,384 (205.2)	23,010 (220.8)	24,815 (238.1)	.. Sub-total: Tertiary
	एकूण--निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न	34,519 (100.0)	40,365 (116.9)	46,593 (135.0)	44,094 (127.7)	47,326 (137.1)	49,936 (144.7)	51,350 (148.8)	55,581 (161.0)	57,654 (167.0)	60,548 (175.4)	.. Net National Domestic product.
	एकूण--निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न	34,235 (100.0)	40,274 (117.6)	46,533 (135.9)	44,136 (128.9)	47,414 (138.5)	49,934 (145.9)	51,154 (149.4)	55,300 (161.5)	57,243 (167.2)	60,143 (175.7)	.. Net National Product (i. e. National Income)
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)	632.8 (100.0)	663.5 (104.9)	717.0 (113.3)	664.7 (105.0)	698.3 (110.4)	719.5 (113.7)	721.5 (114.0)	763.8 (120.7)	774.6 (122.4)	797.7 (126.1)	.. Per Capita National Income (Rs.)

*अस्थायी/Provisional

†शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

टीप.—कंसातील आकडे स्तंभ (३) मधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शविताना/Note.— Figures in brackets indicate percentages to column 3.

आधार:—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली/Source:— Central Statistical Organisation, New Delhi.

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा
REVENUE RECEIPTS FROM TAXES ON AGRICULTURAL SECTOR IN MAHARASHTRA

(रुपये लाखात)
(Rs. in lakh)

अ नुक्रमिक Serial No.	तपशील	1970-71	1975-76	1980-81	1981-82	1982-83	1983-84	1984-85	1985-86 (R/E)	1986-87 (B/E)	Particulars
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(2)
1	कृषि उत्पन्नावरील कर	5.04	24.21	23.08	7.39	37.98	5.32	35.82	25.00	25.00	Taxes on agricultural income
2	जमीन महसूल/कर-सर्वसाधारण वसुली	696.36	910.16	852.77	788.53	1,202.38	942.74	1,162.32	1,321.86	1,264.00	Land revenue/tax-ordinary collections
3	महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी यांमध्ये वाढ करण्याबाबत अधिनियम, १९७४. महाराष्ट्र कर (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ अन्वये सुधारणाप्रमाणे	....	18.98	38.41	142.41	96.37	....	....	....	....	Increase of land revenue under section 3 of the Maharashtra Increase of Land Revenue and Special Assessment Act, 1974 as modified by Maharashtra Tax (Amendment) Act, 1975
4	रोजगार हमी योजनेकरिता जमीन महसुलामधील वाढ	—	—	43.12	26.76	65.70	168.82	144.85	144.14	146.00	Increase in land revenue for Employment Guarantee Scheme
5	जमिनीवरील पट्टी व उपकर	83.46	352.44	356.08	721.13	850.73	622.06	706.75	730.00	730.00	Rates and cesses on land
6	ऊस खरेदीवरील कर	442.95	1,780.02 (+)94.64*	1,775.53 (+)0.36*	2,165.40 (+)0.91*	2,805.97 (+)4.24*	3,631.92 (+)229.20*	2,074.69 (+)41.35*	3,452.00	1,910.00	Tax on purchase of sugarcane
7	शिक्षण उपकर अधिनियम—										Education Cess Act—
	(अ) वाणिज्यिक पिकांखालील शेत जमिनीवरील विशेष आकारणी.	—	—	7.64	22.13	22.40	2.58	54.61	372.20	379.64	(a) Special assessment on agricultural lands under commercial crops
	(ब) जलसिंचित कृषि जमिनीखालील रोजगारहमी उपकर	—	—	78.35	94.35	57.44	120.60	66.21	133.00	135.66	(b) Employment Guarantee Cess on irrigated agricultural lands
	(क) महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी अधिनियम, १९७४ खालील विशेष आकारणीत वाढ	—	—	30.00	243.30	63.26	53.75	29.93	24.00	24.48	(c) Increase in special assessment under Maharashtra Land Revenue and Special Assessment Act, 1974

*०४५, विक्रेय वस्तू व सेवा यांवरील इतर कर व शुल्क खालील जमा. *Receipts under the head 045, Other Taxes and Duties on Commodities and Services.

R/E = सुधारलेले अंदाज/Revised Estimates. B/E = अथसंकल्पीय अंदाज/Budget Estimates.

आधार.—वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई.

Source.—Finance Department, Mantralaya, Bombay.

महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे
ECONOMIC AND PURPOSE CLASSIFICATION OF

आर्थिक वर्गीकरण	उद्देशानुरूप Purpose					
	सर्वसाधारण सेवा General Services			सामाजिक आणि सामूहिक सेवा Social and Community Services		
	1984-85 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1985-86 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1986-87 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1984-85 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1985-86 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1986-87 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
१ चालू खर्च—						
(अ) सेवा व वस्तू	40,373	45,231	57,837	28,237	31,305	36,624
(ब) व्याज	.....	.....	.....	.....	.....	.....
(क) अनुदाने	8,727	10,521	10,641	78,285	91,639	92,063
(ड) इतर चालू खर्च	454	410	417	7,932	9,569	11,034
एकूण—(१)	49,554	56,162	68,895	1,14,454	1,32,513	1,39,721
२ भांडवली खर्च—						
२.१ (अ) एकूण भांडवल निर्मिती	7,334	2,698	3,436	16,162	13,003	14,448
(ब) भांडवली अनुदाने	236	338	404	2,266	1,361	2,300
(क) भाग भांडवलात गुंतवणूक	.....	.....	20	305	406	493
(ड) कर्जे	569	.....	.....	3,790	4,777	7,326
(इ) इतर भांडवली हस्तांतरित रकमा	.....	2	2	1,038	663	2,453
उपबेरीज—(२.१)	8,139	3,038	3,862	23,561	20,210	27,020
२.२ ऋणाची परतफेड	.....	.....	.....	.....	.....	.....
एकूण—(२)	8,139	3,038	3,862	23,561	20,210	27,020
एकूण—(१+२)	57,693	59,200	72,757	1,38,015	1,52,723	1,66,741

*ऋणांक राज्य सरकारी मालमत्तेतील (जमीन) घट दर्शवितात.

टीप.—(१) १९८३-८४ पर्यंतच्या आर्थिक पाहणीच्या प्रकाशनात प्रसिद्ध केलेल्या उद्देशानुसार वर्गीकरणात व येथे सादर केलेल्या वर्गीकरणात थोडा फरक आहे.

(२) सर्वसाधारण सेवेत प्रशासनिक व न्यायदान, कायदा व सुव्यवस्था, करवसुलीविषयक सेवा व इतर सर्वसाधारण सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.

(३) सामाजिक व सामूहिक सेवेत मूलभूत सामाजिक सेवा उदा. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंबकल्याण, वैद्यकीय सोयी, मागासवर्गीयांचे कल्याण : इतर सामाजिक सेवा उदा. सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम व करमणूक, सार्वजनिक उद्यान इत्यादी बाबतीतील सेवांचा समावेश होतो.

(४) आर्थिक सेवेत कृषि, लघु पाटबंधारे, मृदा संधारण, क्षेत्र विकास, पशुसंवर्धन, दुग्ध व कुक्कुट विकास, वन, शिकार व मत्स्यव्यवसाय, जल व वीज विकास, उद्योग व खनिजे, परिवहन व दळणवळण, सहकार इत्यादिविषयक सेवा या कार्यक्रमांचा अंतर्भाव होतो.

(५) इतर सेवा या सदरात आपत्तीच्या निवारणासाठी केलेला खर्च, जमिनीची कमालमर्यादा, जमीनदारी पद्धती निर्मूलनामुळे भूधारकांना नुकसानभरपाई सरकारी ऋणावरील व्याज प्रदान, सरकारी ऋण व्यवहार इत्यादींचा समावेश होतो.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

TABLE No. 9

आर्थिक व उद्देशानुरूप वर्गीकरण

MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT BUDGET

(रुपये लाखात)
(Rs. in lakh)

वर्गीकरण Classification			आर्थिक सेवा Economic Services			इतर सेवा Other Services			एकूण Total			Economic Classification						
1984-85 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1985-86 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1986-87 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1984-85 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1985-86 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1986-87 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1984-85 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1985-86 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1986-87 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(1)
18,942	24,828	23,904	936	535	368	88,488	1,01,899	1,18,733	..	..	..	..	..	..	..	..	..	1. Current Expenditure—
..	..	..	25,492	32,110	41,863	25,492	32,110	41,863	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(a) Consumption expenditure
6,203	8,459	9,271	55	43	54	93,270	1,10,662	1,12,029	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(b) Interest
14,593	11,234	7,117	422	150	86	23,401	21,363	18,654	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(c) Grants
..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(d) Other current expenditure,
39,738	44,521	40,292	26,905	32,838	42,371	2,30,651	2,66,034	2,91,279	..	..	..	..	..	..	..	..	..	Total—(1)
79,571	79,228	82,391	..	..	..	1,03,067	94,929	1,00,275	2(i)	..	..	..	..	..	..	..	..	Capital Expenditure—
13,817	21,523	18,358	..	..	..	16,319	23,222	21,062	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(a) Gross capital formation
6,192	5,060	6,352	..	..	..	6,497	5,466	6,865	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(b) Capital grants
28,063	38,703	37,079	369	103	52	32,791	43,583	44,457	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(c) Investment in shares
2,062	3,886	2,332	(—)315*	(—)70*	(—)11*	2,785	4,481	4,776	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(d) Loans
..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(e) Other capital transfers
1,29,705	1,48,400	1,46,512	54	33	41	1,61,459	1,71,681	1,77,435	..	..	..	..	..	..	..	..	..	Sub-total—2(i)
..	..	..	1,39,174	1,81,645	1,54,241	1,39,174	1,81,645	1,54,241	..	..	..	..	..	..	..	..	..	2(ii) Repayment of debt
1,29,705	1,48,400	1,46,512	1,39,228	1,81,678	1,54,282	3,00,633	3,53,326	3,31,676	..	..	..	..	..	..	..	..	..	Total—(2)
1,69,443	1,92,921	1,86,804	1,66,133	2,14,516	1,96,653	5,31,284	6,19,360	6,22,955	..	..	..	..	..	..	..	..	..	Grand Total—(1+2)

* Negative figures represent depletion in the assets (land) held by State Government.

Note.—(1) The purpose classification presented here slightly differs from those published in the Economic Surveys upto 1983-84.

(2) General services cover the services which are administrative and judiciary, those related to the maintenance of law and order and the tax collection and other general services.

(3) Social and community services cover the basic social services like education, public health, family welfare, medical facilities, backward class welfare and other social services like social security and welfare activities, recreation, public gardens etc.

(4) Economic services cover the services like agriculture, minor irrigation, soil conservation, area development, animal husbandry, dairy and poultry development, forests, hunting and fisheries, water and power development, industry and minerals, transport and communications, co-operative activities etc.

(5) Other services cover the outlay in connection with relief on calamities, land ceiling, compensation to land owners on abolition of Zamindari System, payment of interest on public debt, public debt transactions etc.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

सक्ता क्रमांक/TABLE No. 10

महाराष्ट्रातील एकूण वहित धारण जमिनी, त्यांचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र
NUMBER, AREA AND AVERAGE SIZE OF OPERATIONAL HOLDINGS IN MAHARASHTRA
 कृषि गणना
Agricultural Census

अनु- क्रमांक Serial No.	आकार वर्ग (हेक्टर) Size Class (Hectare)	धारण जमिनी Number of holdings ('00)			वहित धारण जमिनीचे एकूण क्षेत्र ('०० हेक्टर) Area of operational holdings ('00 Hectare)			धारण जमिनीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर) Average size of holdings (Hectare)		
		1970-71	1976-77	1980-81	1970-71	1976-77	1980-81	1970-71	1976-77	1980-81
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	Below 0.5 हून कमी	6,834	8,125	9,914	1,634	1,987	2,630	0.24	0.24	0.27
2	0.5—1.0 ..	5,585	6,930	9,345	4,142	5,075	7,103	0.74	0.73	0.76
3	1.0—2.0 ..	8,783	11,421	15,409	12,842	16,756	23,337	1.46	1.46	1.51
4	2.0—3.0 ..	6,266	7,902	10,275	15,386	19,329	25,363	2.46	2.44	2.47
5	3.0—4.0 ..	4,606	5,493	6,583	15,920	18,999	22,815	3.45	3.45	3.47
6	4.0—5.0 ..	3,576	4,105	4,601	15,961	18,297	20,556	4.46	4.45	4.47
7	5.0—10.0 ..	8,715	9,412	9,316	61,213	65,081	63,937	7.02	6.91	6.86
8	10.0—20.0 ..	4,180	3,693	2,819	56,302	48,931	37,213	13.47	13.24	13.20
9	20.0—30.0 ..	703	440	282	16,671	10,290	6,525	23.70	23.38	23.14
10	30.0—40.0 ..	163	76	48	5,537	2,590	1,616	33.96	34.07	33.67
11	40.0—50.0 ..	50	22	14	2,220	968	614	44.18	44.00	43.86
12	50.0 व त्याहून अधिक/ and above	45	24	19	3,966	2,745	1,907	89.03	114.37	100.37
एकूण/Total ..		49,506	57,643	68,625	2,11,794	2,11,048	2,13,616	4.28	3.66	3.11

आधार.—कृषि गणनेचे सांख्यिकीय तक्ते, कृषि विभाग, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Statistical Tables on Agricultural Census, Department of Agriculture, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन
AREA UNDER AND PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE OF PRINCIPAL
CROPS IN MAHARASHTRA

(अन्नधान्ये)
Foodgrains) क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/Area in '000 hectares, उत्पादन शंभर टनामध्ये/production in '00 tonnes,
दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/ yield per hectare in kilogram.

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			ज्वारी/Jowar			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield Per hectare	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	
1	1960-61	..	1,300	13,692	1,054	907	4,011	442	6,284	42,235	672
2	1965-66	..	1,321	8,843	669	833	2,800	336	6,057	22,948	379
3	1970-71	..	1,352	16,622	1,229	812	4,403	542	5,703	15,574	273
4	1975-76	..	1,416	22,858	1,615	1,169	11,991	1,026	6,064	34,662	572
5	1980-81	..	1,504	23,606	1,570	1,079	9,313	863	6,438	44,275	688
6	1981-82	..	1,515	24,354	1,607	1,128	9,885	876	6,578	48,911	744
7	1982-83	..	1,486	19,488	1,311	1,023	8,033	786	6,647	46,525	700
8	1983-84	..	1,521	24,606	1,617	1,183	11,421	965	6,541	46,784	715
9	1984-85	..	1,520	19,362	1,274	989	8,565	866	6,562	48,024	732
10	1985-86	..	1,541	21,818	1,416	882	6,444	731	6,626	39,227	592

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	बाजरी/Bajri			सर्व तृणधान्ये/All cereals			तूर/Tur			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	
1	1960-61	..	1,635	4,886	299	10,606	67,550	637	530	4,683	883
2	1965-66	..	1,828	3,698	202	10,512	40,374	384	564	2,480	440
3	1970-71	..	2,039	8,241	404	10,320	47,367	459	627	2,711	432
4	1975-76	..	1,808	5,600	310	10,931	78,687	720	676	4,078	604
5	1980-81	..	1,709	7,599	445	11,233	89,000	792	706	3,598	500
6	1981-82	..	1,744	7,786	447	11,467	95,326	831	706	4,271	605
7	1982-83	..	1,390	4,449	320	11,029	82,527	748	680	3,989	586
8	1983-84	..	1,813	9,080	501	11,593	96,941	836	731	4,870	666
9	1984-85	..	1,761	5,662	322	11,311	86,215	762	758	4,852	640
10	1985-86	..	1,703	4,198	246	11,232	76,149	678	756	4,513	597

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	हरभरा/Gram			सर्व कडधान्ये/All pulses			सर्व अन्नधान्ये/All cereals and pulses			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(21)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	
1	1960-61	..	402	1,341	334	2,349	9,889	421	12,955	77,439	598
2	1965-66	..	312	790	252	2,330	6,574	282	12,842	46,948	366
3	1970-71	..	310	866	281	2,565	6,770	264	12,886	54,137	420
4	1975-76	..	446	1,805	404	2,914	11,675	401	13,845	90,362	653
5	1980-81	..	429	1,502	350	2,804	8,312	296	14,037	97,312	693
6	1981-82	..	461	1,769	384	2,752	10,391	378	14,219	1,05,717	743
7	1982-83	..	437	1,479	339	2,574	9,629	374	13,604	92,156	677
8	1983-84	..	495	2,118	428	2,961	12,577	425	14,554	1,09,518	752
9	1984-85	..	509	2,017	396	2,833	11,143	393	14,144	97,358	688
10	1985-86	..	534	1,756	329	2,860	11,641	407	14,091	87,790	623

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11—contd.

(नगदी पिके)
(Cash crops)क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/Area in '000 hectares,
उत्पादन शंभर टनांमध्ये/Production in '00 tonnes
दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per
hectare in kilogram.

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	कापूस (रई)/Cotton (lint)			भुईमूग/Groundnut				
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare		
(1)	(2)	(30)	(31)	(32)	(33)	(34)	(35)		
1	1960-61	..	..	2,500	2,878	115	1,083	7,999	739
2	1965-66	..	..	2,716	1,787	66	1,117	4,731	423
3	1970-71	..	..	2,750	824	30	904	5,863	649
4	1975-76	..	..	2,307	1,326	58	854	6,925	811
5	1980-81	..	..	2,667	2,157	81	712	4,407	619
6	1981-82	..	..	2,710	2,490	92	676	4,348	643
7	1982-83	..	..	2,655	2,765	104	716	5,505	769
8	1983-84	..	..	2,685	1,384	52	810	8,073	997
9	1984-85	..	..	2,685	2,494	93	738	7,307	991
10	1985-86	..	..	2,753	3,383	123	664	4,687	766

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	ऊस (गूळ)/Sugarcane (gur)			तंबाखू/Tobacco				
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare		
(1)	(2)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)		
1	1960-61	..	..	156	11,562	7,436	25	123	480
2	1965-66	..	..	171	11,197	8,444	13	64	461
3	1970-71	..	..	204	16,408	9,837	12	52	448
4	1975-76	..	..	268	22,186	9,718	11	49	441
5	1980-81	..	..	317	25,939	10,152	12	68	571
6	1981-82	..	..	366	31,515	10,608	12	73	608
7	1982-83	..	..	390	33,264	10,210	12	71	582
8	1983-84	..	..	359	28,377	9,652	10	79	782
9	1984-85	..	..	354	28,108	9,606	7	49	690
10	1985-86	..	..	319	25,450	9,593	10	77	778

टोप.—(१) १९८३-८४, १९८४-८५ आणि १९८५-८६ सालांतील आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(२) कापसाचे उत्पादन रईमध्ये आहे.

(३) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोपवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनाचा तक्ता क्रमांक ४२ मध्ये आहे.

Note.—(1) The figures for 1938-84, 1984-85 and 1985-86 are provisional.

(2) Production of cotton is in lint.

(3) The districtwise data on area and production are available in table No. 4.2 of Statistical Abstract of Maharashtra State.

आधार.—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 12

महाराष्ट्र राज्यातील जलसिंचनाच्या साधनांनी मिजणारे क्षेत्र
AREA IRRIGATED BY SOURCES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार हेक्टरांत/In thousand hectares)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	मिजविण्यात आलेले क्षेत्र/Area irrigated							ओलिताखालील पिकांची सघनता (टक्के) Intensity of irrigated cropping (per cent)	विहिरींची संख्या (१०००) No. of irrigated wells (in '000)	दर विहिरीमागे मिजलेले निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये) Net area irrigated per well (in hect.)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	मिजविण्यात आलेल्या एकूण क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area		
		सरकारी कालवे Govt. canals	खाजगी कालवे Private canals	तलाव Tanks	विहिरी Wells	इतर* साधने Other sources	निव्वळ क्षेत्र Net area	एकूण क्षेत्र Gross area							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)		
1	1960-61	..	..	213	31	193	595	41	1,072	1,220	13.8	542	1.10	18,823	6.48
2	1965-66	..	..	219	30	190	711	57	1,206	1,388	15.1	620	1.15	18,972	7.32
3	1970-71	..	..	267	19	205	768	86	1,347	1,570	16.6	694	1.11	18,737	8.38
4	1974-75	..	..	319	20	232	936	105	1,612	1,933	19.9	764	1.23	19,506	9.90
5	1975-76	..	..	....	....	....	1,084	717	1,802	2,171	20.5	779	1.39	19,664	11.04
6	1979-80	..	..	....	....	....	1,141	823	1,964	2,432	23.8	825	1.36	19,965	12.18
7	1980-81	..	..	....	....	....	1,138	841	1,979	2,516	27.1	N.A.	N.A.	20,133	12.50
8	1981-82	..	..	....	....	....	1,154	871	2,025	2,686	32.6	N.A.	N.A.	20,386	13.18
9	1982-83	..	..	....	....	....	1,082	827	1,909	2,531	32.6	N.A.	N.A.	20,267	12.49
10	1983-84	..	..	....	....	....	1,162	913	2,075	2,733	31.6	N.A.	N.A.	20,788	13.15
11	1984-85	..	..	....	....	....	1,057	819	1,876	2,518	34.2	N.A.	N.A.	20,470	12.30

N.A.—उपलब्ध नाही/Not available

- टोप.— (१) आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.
(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा महाराष्ट्र राज्य" प्रकाशनाच्या तक्ता क्रमांक ४, ४ मध्ये उपलब्ध आहे.
(३) *तळी, कालवे आदी पृष्ठभागीय साधनांद्वारे मिजणारे निव्वळ क्षेत्र यात समाविष्ट आहे.

- Note.—(1) Details do not add up to the totals due to rounding.
(2) Districtwise yearly data are available in table no. 4.4 of the Statistical Abstract of Maharashtra State.
(3) *Includes the total net irrigated area by surface irrigation.

आधार.—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION OF PRINCIPAL CROPS IN MAHARASHTRA

[पायाभूत काळ : १९६७-७० (त्रैवार्षिक) = १०० Base : 1967-70 (Triennium) = 100]

गट/वस्तू	मात्र Weight	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1981-82	1982-83	1983-84*	1984-85*	1985-86*	Groups/commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
१ अन्नधान्ये—												1. Foodgrains—
(अ) तृणधान्ये—												(a) Cereals—
(१) तांदूळ	11.52	100.2	64.7	121.7	167.3	172.8	178.5	142.7	180.1	141.7	159.7	.. (i) Rice
(२) गहू	4.81	104.4	72.9	114.6	312.1	242.4	257.3	209.1	297.3	222.9	167.7	.. (ii) Wheat
(३) ज्वारी	21.12	134.4	73.0	49.6	110.3	140.9	155.7	148.1	148.9	152.8	124.8	.. (iii) Jowar
(४) बाजरी	5.80	76.9	58.2	129.7	88.1	119.6	122.7	70.0	142.9	89.1	66.1	.. (iv) Bajri
(५) बार्ली	0.01	94.1	82.4	141.2	200.0	396.2	379.2	322.6	447.1	333.9	390.5	.. (v) Barley
(६) मका	0.24	60.3	84.8	82.2	278.4	404.5	406.4	347.1	469.3	376.8	331.3	.. (vi) Maize
(७) नाचणी	1.19	108.4	72.2	103.6	119.7	133.5	145.2	136.9	153.4	166.7	166.2	.. (vii) Ragi
(८) कोदरा	0.09	110.4	89.6	68.8	73.8	88.5	89.0	67.7	96.9	94.4	78.1	.. (viii) Kodra
(९) इतर धान्ये	0.27	98.8	81.0	79.6	107.4	100.6	99.3	101.3	150.7	93.5	98.8	.. (ix) Other cereals
एकूण—तृण धान्ये	45.05	113.7	69.1	87.1	144.6	158.1	168.7	143.5	173.7	150.4	132.8	Total—Cereals
(ब) कडधान्ये—												(b) Pulses—
(१) हरमरा	1.32	130.4	76.7	84.2	175.6	146.1	172.1	143.9	206.0	196.2	170.8	.. (i) Gram
(२) तूर	4.46	156.5	82.8	90.6	136.3	120.2	142.7	133.3	162.7	162.1	150.8	.. (ii) Tur
(३) इतर कडधान्ये	4.66	90.6	77.5	74.9	135.8	75.3	102.0	97.6	131.0	100.2	125.9	.. (iii) Other pulses
एकूण—कडधान्ये	10.44	123.8	79.7	82.8	141.0	103.5	128.3	118.7	154.0	138.8	142.2	Total—Pulses
एकूण—अन्नधान्ये	55.49	115.6	71.1	86.3	143.9	147.8	161.1	138.8	170.0	148.2	134.6	Total—Foodgrains
२ अन्नधान्येतर—												2. Non-foodgrains—
(अ) गळिताची धान्ये—												(a) Oil seeds—
(१) भूईमूग	9.25	127.4	75.3	93.4	110.3	97.2	100.3	87.7	131.6	112.3	74.6	.. (i) Groundnut
(२) तीळ	0.70	89.3	85.5	56.2	99.1	113.7	100.4	147.2	161.0	164.2	157.6	.. (ii) Sesamum
(३) मोहरी, राई आणि जवस	0.58	163.9	100.3	94.4	177.5	158.3	175.4	160.3	198.5	187.9	163.9	.. (iii) Rape, mustard and linseed
(४) एरंड	0.01	150.0	83.3	100.0	200.0	233.3	166.7	366.7	433.3	350.0	250.0	.. (iv) Castor seed
एकूण—गळिताची धान्ये	10.54	126.9	77.4	91.0	113.3	101.8	104.5	95.9	137.5	120.1	85.2	Total—Oilseeds

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13—contd.

गट/वस्तु	भार Weight	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1981-82	1982-83	1983-84*	1984-85*	1985-86*	Groups/commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
(ब) तंतु पिके—												(b) Fibres—
(१) कापूस ..	8.43	112.7	77.1	35.5	57.2	93.1	107.5	119.3	59.7	107.6	146.0	.. (i) Cotton
(२) मेस्टा ..	0.03	137.2	97.0	46.4	115.8	110.9	105.9	95.5	97.8	79.4	88.2	.. (ii) Mesta
एकूण—तंतु पिके ..	8.46	122.8	77.2	35.5	57.4	93.1	107.4	119.2	59.8	107.5	145.7	.. Total—Fibres
(क) संकीर्ण—												(c) Miscellaneous—
(१) ऊस ..	21.64	81.4	78.8	115.5	156.2	182.6	220.8	234.1	199.7	197.8	179.1	.. (i) Sugarcane
(२) तंबाखू ..	0.18	256.2	133.3	108.3	102.1	141.7	152.1	147.9	164.6	102.1	160.4	.. (ii) Tobacco
(३) बटाटे ..	0.35	150.0	129.3	99.4	133.8	101.8	147.7	121.4	120.6	122.7	122.2	.. (iii) Potato
(४) मिरची ..	3.34	98.8	93.8	69.6	89.6	85.4	82.7	79.6	77.3	77.8	79.1	.. (iv) Chillies
एकूण—संकीर्ण पिके ..	25.51	85.9	81.8	109.2	146.8	168.4	201.2	211.7	182.4	180.4	165.1	.. Total—Miscellaneous
एकूण—अन्नघाल्येतर ..	44.51	102.6	79.9	90.9	121.9	138.3	160.5	166.7	148.4	152.3	142.5	.. Total—Non-foodgrains
सर्व पिके ..	100.00	109.8	75.0	88.3	134.1	143.6	160.8	151.2	160.4	150.0	138.1	.. All commodities

*अंतिम अंदाज/Final forecast.

आधार—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14

महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंबड्या आणि बदके
LIVESTOCK AND POULTRY IN MAHARASHTRA STATE

(हजारांत/In thousand)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	एकूण गाई-बैल Total cattle	एकूण म्हशी-रेडे Total buffaloes	एकूण मेंढ्या आणि शेळ्या Total sheep and goats	इतर पशुधन Other livestock	एकूण पशुधन Total livestock	दर	पिकाखालील	दर लाख	एकूण कोंबड्या-बदके Total poultry
							शंभर हेक्टर चराई क्षेत्रामागे शेळ्या, मेंढ्या (संख्या) Sheep and goats per hundred hectares of grazing and pasture land (No.)	दर शंभर हेक्टर निव्वळ क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या) Livestock per hundred hectare of net cropped area (No.)	लोकसंख्ये- मागे पशुधन No. of livestock per lakh of popu- lation	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	1956	14,109	2,722	6,576	362	23,769	454	133	68	8,882
2	1961	15,328	3,087	7,273	360	26,048	505	146	66	10,577
3	1966	14,729	3,042	7,326	352	25,449	522	140	57	9,902
4	1972	14,705	3,301	8,038	317	26,361	483	155	52	12,217
5	1978	15,218	3,899	10,199	326	29,642	645	163	51	18,751
6	1982	16,162	3,972	10,376	410	30,919	655	169	48	19,844

जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" मध्ये उपलब्ध आहे.

Districtwise data are available in Statistical Abstract of Maharashtra State.

आधार.—पशुधन गणना.

Source.—Livestock census.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक
INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

(पायाभूत वर्ष १९७०=१००/Base : 1970=100)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	बाब (2)	1971- 72 (3)	1976- 77 (4)	1980- 81 (5)	1981- 82 (6)	1982- 83 (7)	1983- 84 (8)	1984- 85 (9)	1985- 86 (10)	1985-@ 86 (11)	1986-@ 87 (12)	Item (2)
(I)	सर्वसाधारण निर्देशांक	106.4	134.4	154.0	167.4	173.8	183.4	197.1	209.8	199.7	213.0	General Index
(II)	खाणकाम व वाड खाणकाम	101.9	137.8	151.3	175.2	194.1	216.5	234.9	245.5	219.7	237.3	Mining and quarrying
(III)	वस्तुनिर्माण	106.5	130.8	148.8	159.9	163.9	171.2	182.5	194.0	185.7	196.4	Manufacturing
	निवडक उद्योग गट											Selected Industry Group
(1)	साखर	80.6	110.9	115.1	154.0	202.4	168.8	144.1	152.1	32.7	44.9	Sugar
(2)	तंबाखू	107.0	107.3	127.2	144.2	150.0	139.5	137.7	122.0	122.5	119.8	Tobacco
(3)	वस्त्रनिर्माण	102.2	103.9	115.7	113.0	104.8	111.7	116.3	118.9	116.4	119.4	Manufacture of textile.
(4)	रबरी वस्तूंचे उत्पादन	113.2	126.3	152.0	157.5	164.0	178.0	193.4	200.4	195.3	205.8	Rubber products
(5)	रसायने व रासायनिक वस्तू	116.5	161.2	188.2	212.8	217.9	231.5	250.6	264.4	254.5	279.1	Chemicals and chemical products.
(6)	पेट्रोलियम पदार्थ	108.6	125.8	142.1	164.2	181.0	191.5	193.3	232.2	223.0	234.4	Petroleum products
(7)	मूलभूत धातू	105.5	145.6	137.5	148.1	161.5	160.8	172.2	184.7	175.4	182.3	Basic metal
(8)	धातुच्या वस्तूंचे उत्पादन	108.2	133.6	147.7	149.6	161.4	169.0	160.1	167.9	168.1	174.8	Manufacturing of metal products.
(9)	यंत्रसामग्री (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून)	117.1	169.3	221.8	239.0	238.7	242.2	284.3	288.7	278.7	292.4	Machinery except electrical machinery.
(10)	विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे व पुरवठा	107.0	136.6	176.0	182.1	174.0	184.6	190.7	202.6	195.2	199.7	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies.
(11)	परिवहन सामग्री	99.7	125.1	130.6	145.2	142.5	162.6	194.2	214.1	204.2	220.1	Transport equipment.
(IV)	विद्युत, वायू व वाफ—											Electricity, gas and steam—
(1)	विद्युत	110.4	162.4	202.9	223.6	239.5	255.9	285.0	309.4	302.0	332.9	Electricity

@ सरासरी सात महिन्यांकरिता असून अस्थायी. Average for seven months and provisional.

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना (औ.सां.कक्ष), कलकत्ता. Source.—Central Statistical Organisation (I.S. Wing), Calcutta.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 16

वित्तीय संस्थांनी महाराष्ट्र राज्यात मंजूर केलेले व दिलेले अर्थसहाय्य

FINANCIAL ASSISTANCE SANCTIONED AND DISBURSED BY FINANCIAL INSTITUTIONS IN MAHARASHTRA

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No.	वित्तीय संस्था	1180-81		1981-82		1982-83		1983-84		1984-85		1985-86		Financial Institutions
		मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(2)
1	भारतीय औद्योगिक वित्त महा- मंडळ.	36.52	23.37	31.28	30.78	34.24	34.86	33.38	34.30	65.88	34.56	83.99	57.03	Industrial Finance Corpo- ration of India.
2	भारतीय औद्योगिक पत-गुंत- वणूक महामंडळ.	85.15	51.64	66.63	74.33	85.58	66.22	88.82	61.80	84.60	64.20	113.21	95.07	Industrial Credit and Investment Corporation of India.
3	भारतीय औद्योगिक विकास बँक	73.92	55.90	57.04	39.32	58.40	60.71	70.22	59.79	111.42	68.12	207.82	130.63	Industrial Development Bank of India.
4	भारतीय औद्योगिक पुनर्निर्माण बँक.	0.38	....	1.88	0.34	3.56	1.58	11.87	5.21	12.66	9.21	14.44	6.24	Industrial Reconstruction Bank of India.
5	महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ.	34.77	30.17	42.21	30.87	46.86	29.74	52.98	38.47	55.07	33.59	67.03	40.65	Maharashtra State Financial Corporation.
6	महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक विकास व गुंतवणूक महामंडळ.	58.94	36.95	95.62	42.31	64.08	41.85	65.14	44.54	77.79	61.73	73.45	57.59	State Industrial and Investment Corporation of Maharashtra.
7	युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया ..	14.02	21.92	32.89	21.07	38.63	37.02	49.59	44.06	103.19	76.93	235.80	166.46	Unit Trust of India.
8	भारतीय जीवन विमा महामंडळ	16.05	12.97	49.59	37.84	34.86	26.73	45.60	43.12	71.58	52.58	54.42	19.71	Life Insurance Corpora- tion of India.
9	भारतीय साधारण विमा महामंडळ.	17.20	27.40	18.48	11.24	33.01	18.34	39.93	33.46	42.61	42.34	30.72	14.05	General Insurance Corpo- ration of India.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 17

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खनिज उत्पादन

MAJOR MINERAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA

(उत्पादनाचे आकडे हजार टनांत/quantity in thousand tonnes)
(मूल्याचे आकडे हजार रुपयांत/value in thousand Rs.)

अनुक्रमांक Sr. No.	खनिज पदार्थ (2)	उत्पादन/मूल्य (3)	1961 (4)	1966 (5)	1971 (6)	1976 (7)	1981 (8)	1982 (9)	1983 (10)	1984 (11)	1985 (12)	1986* (13)	Quantity/ Value (3)	Mineral (2)
1	क्रोमाईट	(अ) उत्पादन ..	1	2	3	3	3	@	....	....	....	....	(i) Quantity ..	Chromite
		(ब) मूल्य ..	108	139	468	650	870	84	....	....	....	....	(ii) Value	
2	कोळसा	(अ) उत्पादन ..	856	1,226	2,085	3,490	6,630	7,593	8,563	9,711	10,792	8,658	(i) Quantity ..	Coal
		(ब) मूल्य ..	18,643	32,209	74,517	2,07,899	8,13,207	10,26,683	12,27,675	17,03,547	19,00,975	15,25,079	(ii) Value	
3	कच्चे लोखंड	(अ) उत्पादन ..	362	222	613	757	1,059	786	253	1,330	1,077	10.17	(i) Quantity ..	Iron ore
		(ब) मूल्य ..	5,099	3,707	6,933	12,224	35,975	30,688	9,087	54,488	44,652	47,274	(ii) Value	
4	चुनखडी	(अ) उत्पादन ..	55	98	363	593	751	871	973	1,894	1,755	13.78	(i) Quantity ..	Limestone
		(ब) मूल्य ..	230	524	3,316	8,029	17,646	24,584	29,457	64,556	59,918	46,066	(ii) Value	
5	कच्चे मॅंगॅनीज	(अ) उत्पादन ..	179	340	218	200	222	237	237	220	238	174	(i) Quantity ..	Manganese ore
		(ब) मूल्य ..	20,625	28,447	14,784	31,667	51,362	71,958	86,754	88,122	1,56,178	89,165	(ii) Value	
6	केओलिन (नैसर्गिक)	(अ) उत्पादन ..	2	5	3	4	6	8	4	5	12	11	(i) Quantity ..	Kaolin (Natural)
		(ब) मूल्य ..	13	41	16	37	134	150	68	82	295	232	(ii) Value	
7	वॉक्साईट	(अ) उत्पादन ..	27	9	302	294	298	348	376	478	384	308	(i) Quantity ..	Bauxite
		(ब) मूल्य ..	199	107	2,052	7,646	11,890	13,639	25,781	19,121	15,350	12,341	(ii) Value	
8	मोठ	(अ) उत्पादन ..	384	470	472	433	540	437	419	464	446	374*	(i) Quantity ..	Salt
9	डोलोमाईट	(अ) उत्पादन ..	6	7	5	7	2.5	27	19	20	23	20	(i) Quantity ..	Dolomite
		(ब) मूल्य ..	38	64	53	133	812	886	642	831	1,241	10.60	(ii) Value	
10	सिलिका सॅंड	(अ) उत्पादन ..	5	17	27	67	105	102	115	154	186	13	(i) Quantity ..	Silica sand
		(ब) मूल्य ..	34	132	346	1,628	2,785	2,698	3,411	3,761	6,610	492	(ii) Value	
11	गेरू	(अ) उत्पादन ..	....	1	2	1	1	1	2	2	2	@	(i) Quantity ..	Ochre
		(ब) मूल्य ..	....	13	18	13	24	23	41	32	45	2	(ii) Value	
12	कोरंडम	(अ) उत्पादन ..	....	....	@	....	1	1	1	1	@	1	(i) Quantity ..	Corundum
		(ब) मूल्य ..	....	....	6	....	688	792	399	536	550	992	(ii) Value	
13	कायनाईट	(अ) उत्पादन ..	....	....	5	16	19	15	20	22	14	7	(i) Quantity ..	Kyanite
		(ब) मूल्य ..	....	....	1,066	2,981	5,606	3,077	3,587	3,938	3,377	1,719	(ii) Value	
14	स्टेटाईट	(अ) उत्पादन ..	....	1	2	2	@	....	....	....	....	....	(i) Quantity ..	Steatite
		(ब) मूल्य ..	....	6	12	13	2	....	....	....	....	....	(ii) Value	
एकूण .. मूल्य ..			44,998 (100)	65,406 (145)	1,03,587 (230)	2,72,920 (607)	9,41,001 (2,091)	11,75,262 (2,612)	13,86,912 (3,082)	19,39,014 (4,309)	21,89,191 (4,865)	17,24,422 (3,832)	Value ..	Total

*९ महिने अस्थायी/9 Months Provisional **१० महिने/Months

@ आकडे ५०० टनांखालील आहेत. Less than 500 tonnes

टीप.— (१) १९८५ चे आकडे सुधारित आहेत.

(२) १९६९ चे पायाभूत वर्ष घेऊन कसातील आकडे शेकडेवारी दर्शविताना.

(३) मिठाचे मूल्य खनिजांच्या एकूण मूल्यात अंतर्भूत केलेले नाही.

बाधक.— इंडियन ब्यूरो ऑफ माईन्स, भारत सरकार, नागपूर.

(२) सहाय्यक मिठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मिठाकरिता).

Note.—(1) Figures for 1985 are revised.

(2) Figures in the brackets show the percentage relative by taking 1961 as base.

(3) Value of salt is not included in the value of all minerals.

Source.—(1) Indian Bureau of Mines, Government of India, Nagpur.

(2) Assistant Salt Commissioner, Government of India, Bombay (for salt only).

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 18

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा

ELECTRICITY SUPPLY IN MAHARASHTRA

बाब	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1981-82	1982-83	1983-84	1984-85*	1985-86*	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
I. स्थापित क्षमता (हजार किलोवॅट) —											I. Installed capacity (Thousand kilowatt)—
(i) बाष्पजन्य	443	653	1,051	1,401	2,771	3,104	3,641	4,111	4,531	4,951	.. Steam
(ii) तेलजन्य	34	52	14	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	.. Oil
(iii) जलजन्य	282	599	844	1,175	1,317	1,317	1,317	1,317	1,329	1,366	.. Hydro
(iv) नैसर्गिक वायू	.....	.....	.....	.....	.....	60	240	240	240	672	.. Gas
(v) अणुशक्तीजन्य	.....	.....	210	210	210	210	210	210	210	210	.. Nuclear
एकूण	759	1,304	2,119	2,786	4,298	4,628	5,168	5,878	6,310	71,99	.. Total
II. उत्पादन (दशलक्ष किलोवॅट तास) —											II. Output (Million kilowatt hour)—
(i) बाष्पजन्य	1,835	2,416	3,391.8	6,252.2	11,415.9	12,521.7	13,574.4	14,300.4	17,234.7	20,229.8	.. Steam
(ii) तेलजन्य	68	62	0.5	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	.. Oil
(iii) जलजन्य	1,365	3,157	4,533.3	4,753.1	6,448.2	6,333.4	5,723.0	6,177.6	5,739.4	5,238.4	.. Hydro
(iv) नैसर्गिक वायू	.....	.....	.....	.....	.....	1.9	1,061.7	1,594.5	1,295.0	1,128.1	.. Gas
(v) अणुशक्तीजन्य	.....	.....	1,208.7	1,046.8	886.9	982.0	735.2	928.5	964.3	980.2	.. Nuclear
एकूण	3,268	5,635	9,134.3	12,052.1	18,750.9	19,839.0	21,094.3	23,001.1	25,233.3	2,7576.5	.. Total
III. वर्षातील वापर (दशलक्ष किलोवॅट तास) —											III. Consumption (Million kilowatt hour)—
(i) घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	260	448	732	1,049	1,779	1,958	2,197	2,374	2,711	2,975	.. Domestic light and small power.
(ii) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	198	362	547	745	949	1,104	1,126	1,192	1,306	1,410	.. Commercial light and small power.

(iii) उद्योगघंटाकारिता	1,853	3,297	5,312	5,935	8,130	8,618	8,225	9,284	10,037	11,132	.. Industrial power
(iv) सार्वजनिक दिवाबत्ती ..	20	39	74	101	159	169	175	185	195	218	.. Public lighting
(v) वाहने चालविण्यासाठी	339	414	421	658	766	730	743	695	785	787	.. Traction
(vi) जलसिंचन व जलापनयन	15	90	356	803	1,723	1,882	2,345	2,542	3,375	3,667	.. Irrigation and dewatering.
(vii) पाणीपुरवठा ..	35	66	146	196	330	353	403	423	456	512	.. Water works
(viii) संकीर्ण ..	.....	.....	62	3	198	212	227	239	244	252	.. Miscellaneous
एकूण ..	2,720	4,717	7,650	9,490	14,034	15,026	15,442	16,934	19,108	20,952	.. Total

IV-दरदोई विजेचा वापर—

(i) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणातील वीज-शक्ति (किलोवॅट तास)	5.0	8.0	10.9	13.3	15.1	17.2	17.2	17.8	19.0	20.1	IV. Per capita consumption of electricity— Commercial light and small power (in kilowatt hour)
(ii) उद्योगघंटाकारिता वीज (किलोवॅट तास)	46.8	72.8	105.4	106.7	129.5	134.2	125.4	138.2	146.4	158.8	Industrial power (in kilowatt hour)

Neg. = नगण्य/Negligible

*अस्थायी/Provisional

टीप.—(१) वरील आकडे सार्वजनिक वापराकरिता वीज उत्पादन करणाऱ्या कारखान्यांचे आहेत.
(२) आकडे संक्षिप्ततात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

Note.—(1) The above figures relate to public utilities only.
(2) Details may not add up to the totals due to rounding.

आधार.—सेंट्रल इलेक्ट्रिसिटी अथॉरिटी, कर्माशियल डायरेक्टोरेट, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Central Electricity Authority, Commercial Directorate, Government of India, New Delhi.

महाराष्ट्र राज्यातील चालू
WORKING FACTORIES AND FACTORY

कारखान्याचा प्रकार	डिसेंबर १९६१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1961		डिसेंबर १९६६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1966		डिसेंबर १९७१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1971		डिसेंबर १९७६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1976		डिसेंबर १९८१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1981	
	चालू कारखा- ऱ्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- ऱ्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- ऱ्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- ऱ्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कार- खान्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
एक. शक्तीवर चालणारे कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	5,097	99	5,504	108	6,341	123	8,414	157	10,238	183
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	1,781	626	2,246	715	2,701	824	2,715	874	3,132	983
एकूण—शक्तीवर चालणारे कारखाने	6,878	725	7,750	823	9,042	947	11,129	1,031	13,370	1,166
दोम. बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	1,004	21	934	18	856	15	724	11	3,154	20
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	351	41	359	38	343	36	70	6	70	6
एकूण—बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने.*	1,355	63	1,293	57	1,199	51	794	17	3,224	26
तीन. एकूण कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	6,101	120	6,438	126	7,197	138	9,138	168	13,392	203
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	2,132	667	2,605	753	3,044	860	2,785	880	3,202	989
एकूण—सर्व कारखाने	8,233	787	9,043	879	10,241	998	11,923	1,048	16,594	1,192

* १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून त्यांचा वेगळ्या अधिनियमाखाली समावेश करण्यात आला.

टीप.— (१) प्रतिवृत्त न पाठविणाऱ्या कारखान्यातील कामगारांची अंदाजे सरासरी वरील आकड्यामध्ये अंतर्भूत आहे.

(२) वरील आकडे १९४८ च्या कारखाना अधिनियमाखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधीचे आहेत.

(३) १९८५ चे व १९८६ अर्धवर्षचे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(४) "बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने" यामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग ८५ खाली नोंदविलेल्या लहान कारखान्यांचा समावेश आहे.

(५) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्तत लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

आधार.— मुख्य निरीक्षक, कारखाने, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

TABLE No. 19

कारखाने व त्यांतील कामगार

EMPLOYMENT IN MAHARASHTRA

(रोजगाराची संख्या हजारात)
(Employment figures in thousand)

डिसेंबर १९८३ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1983		डिसेंबर १९८४ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1984		जून १९८५ अखेर संपणारे अर्धवर्ष Half-Year ending June 1985		डिसेंबर १९८५ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1985		जून १९८६ अखेर संपणारे अर्धवर्ष Half-Year ending June 1986		Type of factory (1)
चालू कामगारांची कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (12)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (13)	चालू कामगारांची कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (14)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (15)	चालू कामगारांची कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (16)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (17)	चालू कामगारांची कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (18)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (19)	चालू कामगारांची कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (20)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (21)	
10,388	179	10,669	182	10,791	182	10,881	183	11,280	190	1. Power operated factories—
3,080	923	2,930	907	3,008	932	2,991	915	3,067	914	(a) Employing less than 50 workers. (b) Employing 50 or more workers.
13,468	1,102	13,599	1,089	13,799	1,114	13,872	1,098	14,347	1,104	Total—Power operated factories.
4,468	24	4,657	25	4,741	26	4,995	25	5,603	29	2. Non-power operated factories—
71	11	60	6	68	7	55	6	55	6	(a) Employing less than 50 workers. (b) Employing 50 or more workers.
4,539	35	4,717	30	4,809	32	50,50	31	5,658	35	Total—Non-power operated factories.*
14,856	203	15,326	207	15,532	208	15,876	208	16,883	219	3. All factories—
3,151	934	2,990	913	3,076	939	3,046	920	3,122	920	(a) Employing less than 50 workers. (b) Employing 50 or more workers.
18,007	1,137	18,316	1,120	18,608	1,147	18,922	1,129	20,005	1,138	Total—All factories

*Bidi factories are deregistered and covered under separate Act, from 1974.

Note.—(1) Employment includes estimated average daily employment of factories not submitting returns.

(2) Figures relate to the factories registered under the Factories Act, 1948.

(3) Figures for 1985 and half yearly 1986 are provisional.

(4) Non-power operated factories are inclusive of the small factories registered under section 85 of the Factories Act, 1948.

(5) Details may not add up to totals due to rounding in respect of employment.

Source.—Chief Inspector of Factories, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No 20

महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील कामगार
EMPLOYMENT IN DIFFERENT INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(शंभरात/In '00)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग	कामावरील कामगारांची दैनिक सरासरी Average daily number of workers employed											Industries (1)
		1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1983 (8)	1984 (9)	अर्धवार्षिक Half yearly 1985 (10)	1985 (11)	अर्धवार्षिक Half yearly 1986 (12)		
1	खाद्य वस्तू	551	554	573	770	883	952	916	948	1,001	993	Food products	
2	पेये	11	16	23	33	41	46	58	51	53	53	Beverages	
3	तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	340	346	325	36	41	39	45	46	46	43	Tobacco and tobacco products	
4	सुती कापड	3,210	2,882	2,831	2,806	2,804	2,287	2,191	2,355	2,293	2,237	Cotton textiles	
5	लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड	349	345	523	486	496	438	427	419	410	397	Wool, silk and synthetic fibre textiles	
6	कापडाच्या वस्तू	132	243	162	275	254	212	205	212	205	207	Textile products	
7	लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	109	111	75	62	75	145	145	158	151	158	Wood and wood products, furniture and fixture.	
8	कगद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	390	451	494	511	549	544	548	530	520	528	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.	
9	कातडी, कातड्यांच्या आणि केसाळ कातड्यांच्या वस्तू (दुरुस्ती सोडून).	11	13	14	23	25	22	17	20	19	28	Leather, leather and fur products (except repairs).	
10	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ.	174	245	349	353	421	457	467	476	453	477	Rubber, plastic, petroleum and coal products.	
11	रसायने व रासायनिक पदार्थ	340	519	760	947	1,059	995	991	970	994	10,18	Chemicals and chemical products	
12	अधातू खनिज पदार्थ	284	339	402	403	403	397	407	444	388	433	Non-metallic mineral products	
13	मूलभूत धातू व मिश्र धातू	160	242	380	529	689	680	628	617	620	597	Basic metal and alloys industries.	
14	धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून).	339	466	544	515	621	610	577	573	570	563	Metal products and parts (except machinery and transport equipments),	

15	यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून).	..	396	651	772	861	1,101	1,099	1,051	1,026	1,064	1,040	Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery)
16	विद्युत यंत्रसामग्री व साधने, उपकरणे, पुरवठा आणि सुटे भाग.	..	198	366	550	570	685	662	683	693	659	693	Electrical machinery, apparatus, appliances, supplies and parts
17	परिवहन सामग्री व सुटे भाग	..	469	502	608	701	903	913	994	1,046	998	1,052	Transport equipments and parts
18	उत्पादन करणारे इतर उद्योग	..	157	186	180	169	209	171	160	153	163	163	Other manufacturing industries
19	इतर	..	256	315	412	431	663	699	684	735	681	704	Others.
एकूण ..			7,874	8,793	9,977	10,481	11,921	11,368	11,194	11,469	11,288	11,384	.. Total

- टीप.—(१) आकडे शंभरामध्ये दिलेले असल्यामुळे त्यांची बेरीज जमेलच असे नाही.
(२) १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात करण्यात आली.
(३) एकूण कारखाने आणि रोजगाराची जिल्हावार माहिती 'सांख्यिकी गोष्टवारा, महाराष्ट्र राज्य' या प्रकाशनात तक्ता क्र. ८.२ मध्ये देण्यात आलेली आहे.
(४) १९८५ व अर्धवार्षिक १९८६ चे आकडे अस्थायी आहेत.

आधार.—मुख्य निरीक्षक, कारखाने, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

- Note.—(1) Details may not add up to totals due to rounding.
(2) Bidi factories are covered under separate Act, from 1974.
(3) Districtwise data on number of factories and employment are given in table No. 8.2 of Statistical Abstract of Maharashtra State.
(4) Figures for 1985 and Half yearly 1986 are provisional.

Source.—Chief Inspector of Factories, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 21

महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद
INDUSTRIAL DISPUTES IN MAHARASHTRA

वाव	1961	1966	1971	1976	1981	1982	1983	1984	1985	1986	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
1 कापड गिरथ्या—											<i>Textile—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	34	89	156	72	66	88	102	40	29	28	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	172	3,069	3,197	955	564	1,554	290	148	128	108	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	356	22,280	9,702	1,917	47,356	4,57,967	1,45,329	26,176	13,295	5,920	(c) No. of mandays lost (00).
2 यंत्रोत्पादक कारखाने—											<i>Engineering—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	57	230	211	143	119	84	49	87	73	65	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	122	485	469	276	412	527	186	166	194	140	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	1,071	3,340	5,641	1,747	16,209	23,045	26,941	22,573	23,460	10,927	(c) No. of mandays lost (00).
3 संकीर्ण—											<i>Miscellaneous—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	183	462	323	122	451	382	253	277	168	207	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	541	1,590	841	287	1,031	1,382	748	1,195	693	584	(b) No. of worker involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	4,329	9,799	5,182	546	31,489	68,954	36,760	79,734	48,221	36,131	(c) No. of mandays lost (00).
4 एकूण—											<i>Total—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	274	781	690	337	636	554	404	404	270	300	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	834	5,144	4,507	1,519	2,007	3,463	1,224	1,508	1,015	831	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	5,756	35,419	20,525	4,210	95,054	5,49,966	2,09,030	1,28,483	84,975	52,978	(c) No. of mandays lost (00).

टोप.—(१) १९८४ व १९८५ चे आकडे सुधारित असून १९८६ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.
(२) बाब क्रमांक ४(ब) समोरील आकडे संक्षिप्ततात दिल्यामुळे प्रत्यक्ष बेरजेची जुळणार नाहीत.
आधार.—कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note.—(1) The figures for 1984, 1985 are revised and 1986 are provisional.
(2) Figures against item No. 4(b) may not tally against actual totals due to rounding.
Source.—Commissioner of Labour, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 22

महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनाविषयक आकडेवारी
EMPLOYMENT EXCHANGE STATISTICS RELATING TO MAHARASHTRA

(हजारांत/In thousand)

वर्ष/महिना Year/Month	नोंदणी झालेल्या अर्जदारांची एकूण संख्या Number of registrations	नोकरी मिळालेल्यांची संख्या Number of placements	जाहीर झालेल्या रिकाभ्या जागा Number of vacancies notified	दर हजार जाहीर केलेल्या जागांच्या संख्येमागे नोकरी मिळालेल्या व्यक्ती (संख्या) Placements per 1,000 vacancies notified (No.)	वर्ष/महिना अखेरीस पटावर असलेल्या अर्जदारांची संख्या Number on live register as at the end of the year/month	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	
1960-61	..	278	29	62	476	162
1965-66	..	381	60	102	485	267
1970-71	..	415	40	87	458	361
1975-76	..	456	35	83	416	795
1980-81	..	608	40	86	469	1,268
1981-82	..	653	43	94	457	1,424
1982-83	..	609	42	84	498	1,583
1983-84	..	666	39	89	439	1,962
1984-85	..	669	46	95	487	2,044
1985-86	..	639	40	80	502	2,546
एप्रिल/April 1986	..	34	4	5	666	2,575
मे/May 1986	..	28	3	7	411	2,598
जून/June 1986	..	39	3	7	414	2,631
जुलै/July 1986	..	77	3	6	417	2,703
ऑगस्ट/August 1986	..	49	3	5	549	27,42
सप्टेंबर/September 1986	..	45	3	6	462	2,783
ऑक्टोबर/October 1986	..	38	3	5	629	2,816
नोव्हेंबर/November 1986	..	32	3	4	643	2,843
डिसेंबर/December 1986	..	43	4	5	821	2,881

टोप.— (१) वरील आकडेचात "डीकॅज्युअलायझेशन स्कीम (टेक्स्टाईल)" यांच्या आकडेचाचा समावेश नाही.

Note.—(1) The above figures are exclusive of those relating to 'Decasualisation scheme (Textile).'

(२) स्तंभ ३ व ४ मधील आकडे पूर्णांकात दिल्याने स्तंभ ५ मधील आकडेचात फरक आढळतो.

(2) Figures in column 5 may not tally due to rounding of figures under column numbers 3 and 4.

(३) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोष्टी, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनातील तक्ता क्रमांक १०.४ मध्ये उपलब्ध आहे.

(3) Districtwise data are available in table number 10.4 of 'Statistical Abstract of Maharashtra State.'

सधार.—सेवायोजन संचालक, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Director of Employment, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 23

रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च
CATEGORYWISE NUMBER OF WORKS AND EXPENDITURE INCURRED THEREON UNDER THE
EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखांत/Rs. in lakh)

कामाचा प्रकार	1983-84		1984-85		1985-86		Category of work
	मार्च १९८४ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March 1984	सन १९८३- ८४ मधील खर्च Expenditure incurred during 1983-84	मार्च १९८५ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March 1985	सन १९८४- ८५ मधील खर्च Expenditure incurred during 1984-85	मार्च १९८६ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March 1986	सन १९८५-८६ मधील खर्च Expenditure incurred during 1985-86	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1. जलसिंचन—							Irrigation—
(अ) मोठ्या जलसिंचन प्रकल्पातील कालवे	279	642.49	238	575.46	207	646.01	.. (a) Canals of major irrigation projects.
(ब) मध्यम जलसिंचन योजना	79	195.62	181	264.47	155	229.64	.. (b) Medium irrigation projects.
(क) लघु जलसिंचन—							.. (c) Minor irrigation—
(१) लघु जलसिंचन तलाव	465	1,107.25	524	1,449.56	412	1,422.88	.. (i) Minor irrigation tanks
(२) पाझर तलाव	1,782	4,640.72	1,409	4,851.30	1,755	4,520.02	.. (ii) Percolation tanks.
(३) इतर लघु जलसिंचन कामे	208	248.58	307	345.97	403	731.03	.. (iii) Other minor irrigation works.
(ड) पूर नियंत्रण	....	....	18	44.07	....	....	.. (d) Flood control.
2. मृदसंधारण व जमीन सुधारणा—							Soil conservation and land development—
(१) नाला बंधिस्ती	905	1,155.52	1,490	1,148.86	1,666	1,159.32	(i) Nalla bunding.
(२) इतर मृदसंधारण कामे (खार जमीन सुधारणा धरून)	1,345	1,113.69	2,726	1,465.27	2,889	1,915.55	(ii) Other soil conservation (including khar land development).
(३) जमीन सुधारणा	918	612.83	1,288	950.58	550	868.57	(iii) Land development.
3. जंगल काम	1,951	1,081.72	2,365	1,283.72	3,116	1,893.03	Forest works.
4. रस्तेविषयक कामे	3,333	6,853.03	3,927	7,182.05	4,942	9,812.00	Road works.
5. इतर	118	123.14	86	204.95	92	235.52	Other works.
एकूण	11,383	17,774.59	14,559	19,766.26	16,187	23,433.57	Total

आधार.—नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Planning Department, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील कामगारंकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR WORKING CLASS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA

वर्ष/महिना Year/Month	मुंबई BOMBAY		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE		जळगाव JALGAON		नांदेड NANDED		औरंगाबाद AURANGABAD	
	आधारभूत वर्ष १९६०=१०० Base year 1960=100		आधारभूत वर्ष १९६०=१०० Base year 1960=100		आधारभूत वर्ष १९६०=१०० Base year 1960=100		आधारभूत वर्ष १९६१=१०० Base year 1961=100		आधारभूत वर्ष १९६१=१०० Base year 1961=100		आधारभूत वर्ष १९६१=१०० Base year 1961=100		आधारभूत वर्ष १९६१=१०० Base year 1961=100	
	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
भार/Weight ..	57.1	100.0	63.0	100.0	57.2	100.0	55.85	100.00	60.79	100.00	61.46	100.00	60.72	100.00
1966-67 ..	155	147	162	150	161	148	151	141	184	162	179	160	172	156
1971-72 ..	204	190	214	198	210	192	189	176	203	188	210	198	201	190
1976-77 ..	320	298	328	308	327	295	314	287	319	296	345	315	335	308
1981-82 ..	508	460	544	499	505	469	490	432	530	472	579	523	548	496
1982-83 ..	548	502	544	515	534	507	505	468	534	494	594	542	548	514
1983-84 ..	625	564	627	579	598	558	609	541	608	554	665	598	630	578
1984-85 ..	676	609	665	612	647	601	643	573	636	583	719	649	679	617
1985-86 ..	714	654	698	647	671	632	662	601	668	615	710	662	742	672
1986-87* ..	789	710	751	692	709	672	713	635	716	664	741	699	824	738
डिसेंबर/December 1985	717	658	715	663	680	640	677	612	691	631	716	671	765	690
जानेवारी/January 1986	732	668	725	672	663	632	684	616	683	628	726	677	772	695
फेब्रुवारी/February 1986	735	672	732	677	667	635	685	618	704	644	726	677	787	705
मार्च/March 1986	746	678	725	674	686	648	690	621	678	629	704	665	775	698
एप्रिल/April 1986	769	692	706	662	690	654	700	626	681	631	698	661	768	694
मे/May 1986	779	701	711	565	689	656	719	637	692	638	726	681	817	724
जून/June 1986	789	708	730	680	703	667	712	633	694	644	732	690	818	734
जुलै/July 1986	796	713	738	685	718	676	716	637	733	672	745	698	823	739
ऑगस्ट/August 1986	787	709	765	702	723	681	709	634	749	687	765	717	827	742
सप्टेंबर/September 1986	781	706	778	710	714	676	696	627	747	685	751	710	827	742
ऑक्टोबर/October 1986	784	709	770	705	720	680	693	625	729	678	745	707	819	739
नोव्हेंबर/November 1986	809	726	779	710	716	678	738	650	715	670	751	713	859	764
डिसेंबर/December 1986	810	728	779	710	706	676	725	649	707	667	754	717	860	765

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार.-- कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.
 Source.-- Commissioner of Labour, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 25

नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किमतींचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN NON-MANUAL EMPLOYEES

(पायाभूत वर्ष १९६०=१००)
(Base : 1960=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई Bombay (2)	नागपूर Nagpur (3)	पुणे Pune (4)	भारत All India (5)
1961-62 ..	103	103	101	104
1966-67 ..	142	144	142	146
1971-72 ..	172	174	174	180
1976-77 ..	255	276	280	277
1981-82 ..	393	400	412	413
1982-83 ..	440	429	446	446
1983-84 ..	493	484	490	492
1984-85 ..	538	530	526	532
1985-86 ..	568	562	567	568
1986-87* ..	608	588	612	609
डिसेंबर/December 1985 ..	568	564	577	574
जानेवारी/January 1986 ..	573	568	578	577
फेब्रुवारी/February 1986 ..	576	568	579	579
मार्च/March 1986 ..	579	574	582	584
एप्रिल/April 1986 ..	589	575	584	587
मे/May 1986 ..	596	576	596	592
जून/June 1986 ..	603	580	604	599
जुलै/July 1986 ..	606	589	611	608
ऑगस्ट/August 1986 ..	608	597	617	613
सप्टेंबर/September 1986 ..	610	597	619	615
ऑक्टोबर/October 1986 ..	616	595	622	622
नोव्हेंबर/November 1986 ..	620	591	628	625
डिसेंबर/December 1986 ..	622	588	627	622

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

Source.—Central Statistical Organisation, New De
आधार.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना, नवी दिल्ली.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 26

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किमतींचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR AGRICULTURAL LABOURERS IN MAHARASHTRA
AND ALL-INDIA

(पायाभूत वर्ष : शेतकी वर्ष १९६०-६१=१००)
(Base : Agricultural year 1960-61=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	महाराष्ट्र/Maharashtra		अखिल भारत/All-India	
	अन्न गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (3)	अन्न गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (5)
भार/Weight ..	76.07	100.00	78.12	100.00
1961-62 ..	97	98	N.A.	N.A.
1966-67 ..	190	173	198	181
1971-72 ..	223	204	211	196
1976-77 ..	338	309	313	293
1981-82 ..	515	462	488	444
1982-83 ..	488	447	511	467
1983-84 ..	553	502	571	520
1984-85 ..	567	517	566	521
1985-86 ..	579	534	591	546
1986-87* ..	615	566	619	572
डिसेंबर/December 1985 ..	606	556	604	557
जानेवारी/January 1986 ..	607	557	597	553
फेब्रुवारी/February 1986 ..	597	551	596	552
मार्च/March 1986 ..	591	546	600	556
एप्रिल/April 1986 ..	595	549	599	555
मे/May 1986 ..	598	552	599	555
जून/June 1986 ..	600	555	606	561
जुलै/July 1986 ..	603	558	616	570
ऑगस्ट/August 1986 ..	616	566	625	576
सप्टेंबर/September 1986 ..	619	569	627	579
ऑक्टोबर/October 1986 ..	634	580	636	586
नोव्हेंबर/November 1986 ..	629	577	634	585
डिसेंबर/December 1986 ..	640	585	626	579

आधार.—लेबर ब्युरो, सिमला.

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

Source.—Labour Bureau, Simla

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27

अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक
ALL-INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष : १९७०-७१=१००/Base : 1970-71=100)

वर्ष Year	मूलभूत वस्तु Primary articles	इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants	उत्पादित पक्का माल Manufactured products	सर्व वस्तु All commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
भार/Weight	(416.67)	(84.59)	(498.74)	(1,000.00)
1971-72 ..	101	106	110	106
1976-77 ..	167	231	175	177
1980-81 ..	238	354	257	257
1981-82 ..	264	428	271	281
1982-83 ..	274	460	272	289
1983-84 ..	304	495	296	316
1984-85(p) ..	324	518	320	338
1985-86(p) ..	331	580	343	358
1986-87(P)* ..	350	618	358	377

(P) अस्थायी/Provisional.

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

आधार.—आर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Office of the Economic Adviser, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 28

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक
ALL-INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

(पायाभूत वर्ष : १९६०=१००/Base : 1960=100)

वर्ष/महिना Year/Month	अन्न Food	पान-सुपारी, मादक पदार्थ व तंबाखू Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	घरभाडे Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
भार/Weight	(60.92)	(4.79)	(5.77)	(6.26)	(8.54)	(13.72)	(100.00)
1961-62 ..	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
1966-67 ..	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
1971-72 ..	205	184	182	135	184	172	192
1976-77 ..	317	298	327	174	322	264	301
1981-82 ..	476	444	557	227	407	382	451
1982-83 ..	508	475	634	244	522	413	486
1983-84 ..	581	529	698	270	559	457	547
1984-85 ..	607	586	783	301	585	514	582
1985-86 ..	638	672	860	339	626	546	620
1986-87* ..	697	741	911	362	653	580	670
डिसेंबर/December 1985 ..	650	688	870	339	636	553	630
जानेवारी/January 1986 ..	645	699	874	356	632	554	629
फेब्रुवारी/February 1986 ..	649	709	882	356	639	555	633
मार्च/March 1986 ..	655	719	889	356	640	558	638
एप्रिल/April 1986 ..	662	730	892	356	634	564	643
मे/May 1986 ..	672	730	897	356	645	570	651
जून/June 1986 ..	681	734	900	356	651	572	658
जुलै/July 1986 ..	693	739	909	365	654	575	668
ऑगस्ट/August 1986 ..	699	740	917	365	654	577	672
सप्टेंबर/September 1986 ..	705	743	916	365	654	583	676
ऑक्टोबर/October 1986 ..	716	745	919	365	659	589	685
नोव्हेंबर/November 1986 ..	725	749	922	365	665	592	692
डिसेंबर/December 1986 ..	718	756	923	365	664	596	688

९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार.—लेबर ब्युरो, सिमला, भारत सरकार.

Source.—Labour Bureau, Simla. Government of India.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 29

महाराष्ट्रातील रास्त भावांच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू

QUANTITY OF RICE AND WHEAT ISSUED TO FAIR PRICE SHOPS IN MAHARASHTRA

(लाख टनांत/In lakh tonnes)

वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			शिधावाटप/ रास्त भावांच्या दुकानांची संख्या No. of ration/fair price shops
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Bombay rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना २+ रकाना ३) Total (Col. 2+ Col. 3)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Bombay rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना ५+ रकाना ६) Total (Col. 5+ Col. 6)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1972	2.11	3.19	5.30	1.11	5.88	6.99	N.A.
1977	2.89	1.25	4.14	2.68	2.19	4.87	28,039
1981	2.19	4.26	6.45	1.87	2.87	4.75	29,400
1982	2.68	3.82	6.50	1.98	3.06	5.03	30,907
1983	2.24	1.67	3.91	2.19	3.50	5.69	31,690
1984	1.89	1.00	2.89	1.29	1.88	3.17	32,279
1985	1.75	1.46	3.21	1.32	1.66	2.98	33,005
1986	2.32	2.99	5.31	1.80	4.90	6.70	33,389

N.A.= उपलब्ध नाही/Not available.

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 30

महाराष्ट्र राज्याला भारत सरकार आणि इतर राज्यांकडून प्रत्यक्ष मिळालेली अन्नधान्ये

ACTUAL RECEIPTS OF FOODGRAINS FROM GOVERNMENT OF INDIA AND OTHER STATES TO MAHARASHTRA STATE

(हजार टनांत/In '000 tonnes)

वर्ष Year	भारत सरकारकडून From Government of India				इतर राज्यांकडून From other States				एकूण (स्तंभ ५+ स्तंभ ९) Total (Col. 5+9)
	तांदूळ Rice	गहू† Wheat†	इतर अन्नधान्ये Others	एकूण Total	तांदूळ Rice	गहू Wheat	इतर अन्नधान्ये Others	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1974 ..	186	1,003	393	1,582	18	44	51	113	1,695
1979 ..	218	722	..	940	..	....	....	....	940
1981 ..	682	842	..	1,524	74	21	9	104	1,628
1982 ..	472	905	..	1,377	..	..	11	11	1,388
1983 ..	300	979	..	1,279	..	....	....	....	1,279
1984 ..	299	724	..	1,023	..	....	....	....	1,023
1985 ..	330	991	..	1,321	..	....	....	....	1,321
1986 (P) ..	589	827	..	1,416	..	....	....	....	1,416

(P) अस्थायी/Provisional. † गहूचा कोटा, गिरण्यांना पुरवण्यात आलेला कोटा वरून आहे./Wheat quota is inclusive of quota of R. F. Mills.

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तबता क्रमांक/TABLE No. 31

महाराष्ट्रातील लेव्हीची वसुली
PROCUREMENT OF LEVY IN MAHARASHTRA

(हजार टनांत/In thousand tonnes)

वर्ष/Year	भात/तांदूळ Paddy/Rice	गहू Wheat	ज्वारी Jowar	बाजरी Bajri	एकूण Total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1965-66	116	....	235	....	351
1970-71	351	....	69	....	420
1975-76*	74	55	229	17	375
1980-81†	80	....	53	....	133
1981-82†	35	....	132	....	167
1982-83	....	....	166	....	166
1983-84	....	....	9	....	9
1984-85	2	....	175	....	177
1985-86 (p)	2	....	88	....	90
1986-87 (P) (30th January '87)	.. .. .	....	8	....	8

(P) अस्थायी/Provisional.

*आकडे लेव्ही व ऐच्छिक विक्रीचे आहेत/Figures are of levy and voluntary sales.

†वसुलीचे आकडे "आधार किंमत उपाययोजने" खालील आहेत/Procurement is according to "support price operations."

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 32

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ
GROWTH OF EDUCATION IN MAHARASHTRA

संस्थांचा प्रकार	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1981-82	1982-83	1983-84	1984-85	1985-86	1986-87*	Type of Institution
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
1. प्राथमिक—												Primary—
(१) संस्था	34,594	41,781	45,143	48,299	51,045	51,534	52,209	52,667	53,420	54,406	55,000	.. (i) Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारंत)	4,178	5,535	6,229	6,993	8,392	8,674	8,824	9,031	9,235	9,418	9,620	.. (ii) Enrolment ('000)
(३) शिक्षक (हजारंत)	113	153	185	221	222	226	231	236	240	246	252	.. (iii) Teachers ('000)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या.	37	36	34	32	38	38	38	38	38	38	38	.. (iv) No. of students per teacher.
2. दुय्यम—												Secondary—
(१) संस्था	2,468	4,032	5,339	5,810	6,119	6,237	6,482	6,989	7,683	8,077	8,200	.. (i) Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारंत)	858	1,500	1,936	2,442	3,309	3,522	3,756	4,001	4,263	4,571	4,840	.. (ii) Enrolment ('000)
(३) शिक्षक (हजारंत)	35	57	77	96	114	119	124	130	137	146	152	.. (iii) Teachers ('000)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या.	25	26	25	25	29	30	30	31	31	31	32	.. (iv) No. of students per teacher.
3. उच्च (सर्व प्रकारचे)—												Higher (all types)—
(१) संस्था	211	361	547	701	739	759	765	835	909	950	990	.. (i) Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारंत)	110	189	328	474	589	623	669	710	774	840	900	.. (ii) Enrolment ('000)

*अस्थायी/provisional.

टोप.— जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोपवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनाच्या तक्ता क्रमांक १४.१ ते १४.३ मध्ये उपलब्ध आहे.

Note.— Districtwise data are available in table Nos. 14.1 to 14.3 of "Statistical Abstract of Maharashtra State."

भाषार.— शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.— Directorate of Education, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 33

महाराष्ट्र राज्यातील संस्थांकडून मिळालेल्या वैद्यकीय सुविधा

MEDICAL FACILITIES AVAILABLE THROUGH INSTITUTIONS IN MAHARASHTRA STATE

(सार्वजनिक आणि सार्वजनिक सहाय्यित)
(Public and Public aided)

क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	रुग्णालये (संख्या) Hospitals (No.)	दवाखाने (संख्या) Dispensaries (No.)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या) Primary Health Centres (No.)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या) Primary Health Units (No.)	क्षयरोग रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या) T.B. Hospitals and clinics (No.)	संस्थांतील खाटांची संख्या No. of beds in institutions	दर लाख लोकसंख्ये- भागे खाटा Beds per lakh of population	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1971	..	299	1,372	388	1	72	43,823	88
2	1976	..	423	1,502	409	220	90	48,748	105
3	1981	..	530	1,776	454	400	90	71,385	117
4	1982	..	532	1,777	454	400	90	71,385	123
5	1983	..	619	2,085	477	400	90	82,230	125
6	1984	..	643	1,873	1,539	118*	90	92,689	138
7	1985	..	650	1,722	1,539	81	90	96,365	178

*प्राथमिक आरोग्य केंद्र म्हणून श्रेणी वाढ झाल्यामुळे संख्या कमी झाली.

Reduction in numbers due to upgradation as Primary Health Centres.

1.--जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोष्टवारा, महाराष्ट्र राज्य" ह्या प्रकाशनातील तक्ता क्रमांक १५.४ मध्ये आहे.

1e.—Districtwise data are available in table No. 15.4 of "Statistical Abstract of Maharashtra State."

ग.र.—आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

g.r.—Directorate of Health Services, Government of Maharashtra Pune.

बाव	ऑक्टोबर १९७३ ते जून १९७४/October 1973 to June 1974						जुलै १९७७	
	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural	
	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1. तृणधान्ये ..	19.74	40.23	14.99	20.01	18.51	33.19	18.40	30.17
2. कडधान्ये ..	2.26	4.61	2.58	3.44	2.34	4.20	3.18	5.21
3. दूध व दुधाचे पदार्थ ..	2.90	5.91	7.15	9.55	4.00	7.17	3.47	5.69
4. इतर अन्न पदार्थ ..	11.94	24.33	24.53	32.75	15.21	27.27	15.78	25.89
एकूण—अन्न पदार्थ ..	36.84	75.08	49.25	65.75	40.06	71.83	40.83	66.96
5. कापड ..	3.18	6.48	2.89	3.86	3.10	5.56	5.30	8.69
6. ईंधन व दिवाबत्ती ..	3.21	6.54	4.44	5.93	3.52	6.31	4.52	7.41
7. इतर अन्नैतर पदार्थ ..	5.84	11.90	18.32	24.46	9.09	16.30	10.33	16.94
एकूण—अन्नैतर पदार्थ ..	12.23	24.92	25.65	34.25	15.71	28.17	20.15	33.04
एकूण ..	49.07	100.00	74.90	100.00	55.77	100.00	60.98	100.00

टीप—(१) द. मा. ख. म्हणजे दरडोई मासिक खर्च (रुपयात).

(२) बरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

/TABLE No. 34

बाबीवरील दरडोई मासिक खचं

ON DIFFERENT ITEMS OF CONSUMPTION

ते जून १९७८/July 1977 to June 1978				जानेवारी १९८३ ते डिसेंबर १९८३/January 1983 to December 1983						Item (1)
नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		
द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	
(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	
17.03	15.10	17.97	23.30	28.89	24.85	29.41	13.98	29.06	19.80	.. Cereals
4.62	4.10	3.63	4.71	5.72	4.92	7.79	3.70	6.39	4.35	.. Pulses
9.93	8.81	5.49	7.12	6.33	5.44	18.18	8.64	10.17	6.93	.. Milk and milk products.
35.92	31.86	22.06	28.59	30.56	26.29	65.60	31.18	41.91	28.56	.. Other food items
67.50	59.87	49.15	63.72	71.50	61.50	120.98	57.50	87.53	59.64	.. Total—Food items
7.28	6.46	5.92	7.68	10.69	9.19	14.98	7.12	12.08	8.23	.. Clothing
7.13	6.32	5.33	6.91	9.25	7.96	13.43	6.38	10.61	7.23	.. Fuel and light
30.84	27.35	16.73	21.69	24.82	21.35	61.03	29.00	36.55	24.90	.. Other non-food items
45.25	40.13	27.98	36.28	44.76	38.50	89.44	42.50	59.24	40.36	.. Total—Non-food items
112.75	100.00	77.13	100.00	116.26	100.00	210.42	100.00	146.77	100.00	.. Total

Note.—(1) P.C.E. means per capita expenditure in Rs.

(2) The figures are based on the State Sample of the National Sample Survey.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 35

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गवारीप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी

PERCENTAGE DISTRIBUTION OF POPULATION ACCORDING TO MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE CLASSES

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयात) Monthly per capita expenditure classes in Rs.	ऑक्टोबर १९७३ ते जून १९७४ October 1973 to June 1974			जुलै १९७७ ते जून १९७८ July 1977 to June 1978			जानेवारी १९८३ ते डिसेंबर १९८३ January 1983 to December 1983		
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
0—34	24.32	12.78	21.33	12.92	3.50	9.99	0.48	0.21	0.39
34—43	24.28	15.47	22.02	17.86	6.20	14.22	1.63	0.40	1.24
43—55	21.49	17.22	20.39	23.43	10.97	19.54	6.22	1.44	4.67
55—75	18.70	20.23	19.10	24.35	18.75	22.60	18.57	5.30	14.27
75—100	8.27	14.22	9.80	12.42	18.65	14.36	26.08	10.30	20.96
100—150	2.53	12.97	5.22	6.65	21.17	11.18	29.10	24.59	27.64
150—200	0.22	3.41	1.04	1.43	9.66	4.00	10.14	18.83	12.96
200 किंवा त्याहून अधिक/and above	0.19	3.70	1.10	0.94	11.10	4.11	7.78	38.93	17.87
एकूण All Classes	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

टोप.—वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेले। माहितीवर आधारलेले आहेत.

Note.—The figures are based on the State Sample of the National Sample Survey.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येच्या गटानुसार वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या ठेवींचे व कर्जाचे वितरण
**DISTRIBUTION OF DEPOSITS AND ADVANCES OF SCHEDULED COMMERCIAL BANKS
 ACCORDING TO POPULATION GROUPS IN MAHARASHTRA STATE**

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

जून महिन्याच्या शेवटच्या शुक्रवारी संपणाऱ्या वर्षाची स्थिती Position as on last Friday of June of the year	ग्रामीण Rural		निमसरकारी Semi-Urban		महा-नागरी Urban Metropolitan		एकूण ठेवी Total deposits	दरडोई ठेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs.)	दिलेली एकूण कर्जे Total advances	दिलेली दरडोई कर्जे (रुपये) Per capita advances (in Rs.)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या Total No. of banking offices	दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population	दर १,००० चौरस किलोमीटर क्षेत्रामागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per '000 sq. km. of area
	ठेवी Deposits	कर्जे Advances	ठेवी Deposits	कर्जे Advances	ठेवी Deposits	कर्जे Advances							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
1971 ..	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	290	1,291.20‡	256	1,471	2.9	4.8
1976 ..	78.53	58.86	266.33	132.02	2,904.43	2,396.16	3,249.29	582	2,587.04	464	2,381	4.3	7.7
1981 ..	308.51	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	1,204	5,930.73	940	3,627	5.8	11.7
1982 ..	388.97	281.51	869.03	439.71	7,151.67	5,621.88	8,409.67	1,303	6,343.09	983	3,877	6.0	12.6
1983 ..	446.53	314.90	1,048.93	556.26	8,303.59	7,942.98	9,799.05	1,515	8,814.14	1,363	4,073	6.3	13.2
1984 ..	563.15	431.43	1,062.65	617.84	10,050.66	10,162.14	11,676.45	1,772	11,211.41	1,702	4,376	6.6	14.2
1985 ..	626.60	493.30	1,220.16	716.38	12,439.27	11,763.03	14,286.03	2,084	12,972.71	1,893	4,786	7.0	15.6
1986 ..	763.58	583.44	1,190.23	669.06	15,550.08	13,872.79	17,503.89	2,498	15,125.30	2,159	4,901	7.0	15.9

N.A.=उपलब्ध नाही/Not Available.

‡ आकडे जून १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आहेत—Data relate to the second Friday of June 1971.

आधार.—(१) रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया यांनी प्रकाशित केलेले, सारंशात्मक सांख्यिकी दर्शविणारे प्रकाशन.
आण

(२) बँक कार्यालयांची निर्देशिका.

Source.—(1) Banking Statistics, Basic Statistical Returns, Summary Results.
and

(2) Directory of Bank offices published by the Reserve Bank of India.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 37

महाराष्ट्र राज्यातील निरनिराळ्या प्रकारांनुसार रस्त्यांची लांबी
ROAD LENGTH ACCORDING TO DIFFERENT CLASSES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार किलोमीटरमध्ये/In thousand kilometre)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	राष्ट्रीय महामार्ग National highways	राज्य महामार्ग State highways	प्रमुख जिल्हा रस्ते Major district roads	इतर जिल्हा रस्ते Other district roads	ग्राम रस्ते Village roads	एकूण रस्ते All roads	दर शंभर चौ. किलोमीटर क्षेत्रामागे रस्त्यांची लांबी (कि.मी.) Road length per 100 sq. km. of area (km.)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1965-66	..	2	11	13	9	17	52	16.9
2	1970-71	..	2	14	18	11	20	65	21.2
3	1975-76	..	3	15	20	15	36	89	28.9
4	1980-81	..	3	19	25	25	69	141	45.1
5	1981-82	..	3	19	25	26	71	144	46.1
6	1982-83	..	3	19	26	27	71	146	47.1
7	1983-84	..	3	19	26	28	71	147	48.1
8	1984-85	..	3	19	26	28	75	152	49.3
9	1985-86 (P)	..	3	19	27	29	79	157	50.9

(P) अस्थायी/Provisional

टीप.—(१) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोष्टवारी, महाराष्ट्र राज्य" प्रकाशनाच्या तक्ता क्रमांक १३.२ मध्ये उपलब्ध आहे.

Note.—(1) Districtwise data are available in table No. 13.2 of "Statistical Abstract of Maharashtra State",

(२) ग्रामीण रस्त्यामध्ये अवर्गीकृत रस्त्यांचा समावेश आहे.

(2) Village roads also include "unclassified" roads.

आधार.—सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Public Works Department, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील वापरत असलेली मोटार वाहने
NUMBER OF MOTOR VEHICLES IN OPERATION IN MAHARASHTRA

अनुक्रमांक Sr. No.	वाहनांचा प्रकार (2)	1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1982 (8)	1983 (9)	1984 (10)	1985 (11)	1986 (12)	1987 (13)	Class of vehicles (2)
1	मोटार सायकली, स्कूटर व मोपेड.	12,532	29,985	83,930	1,71,135	3,46,826	4,07,470	4,82,974	5,97,744	7,09,320	8,52,740	10,36,200	.. Motorcycles, scooters & Moped.
2	मोटार गाड्या	50,589	68,858	1,22,508	1,79,989	2,24,752	2,37,845	2,50,975	2,65,470	2,82,972	3,08,566	3,30,884	.. Motor cars
3	टॅक्सी कॅब्स	6,086	8,802	17,806	22,657	31,302	33,953	35,846	37,843	39,843	39,838	40,385	.. Taxi cabs
4	स्वयंचलित रिक्शा	379	922	3,049	9,906	29,474	36,327	46,497	56,460	67,119	76,018	84,442	.. Auto-rickshaws
5	स्टेज करिजेस—												Stage carriages—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या.	3,345	5,136	9,526	9,665	13,789	15,139	16,540	16,991	17,382	16,515	16,515	.. (i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या.	790	548	624	49	....	....	....	....	....	....	....	.. (ii) Petrol engine
6	कॉन्ट्रॅक्ट करिजेस—												Contract carriages—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या.	....	....	....	....	1,498	1,662	1,980	2,197	2,457	2,732	2,860	.. (i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या.	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	.. (ii) Petrol engine
7	मालमोटारी—												Lorries—
	(अ) खाजगी वाहने—												A. Private carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी.	1,302	5,053	10,878	19,216	23,719	23,318	27,484	27,796	28,870	29,427	31,416	.. (i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी.	4,641	6,181	9,354	7,107	7,755	7,731	7,822	7,947	8,894	6,905	6,400	.. (ii) Petrol engine
	(ब) सार्वजनिक वाहने—												B. Public carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी.	6,486	14,064	24,109	40,744	63,360	70,803	77,034	84,216	92,423	1,06,482	1,16,227	.. (i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी.	10,691	12,087	12,437	9,654	10,250	10,358	10,898	11,011	12,364	7,676	6,720	.. (ii) Petrol engine
8	रुग्णवाहिका	119	278	441	643	925	999	1,203	1,315	1,448	1,504	1,615	.. Ambulances
9	शाळेच्या बसेस	269	359	491	504	594	621	661	729	792	795	828	.. School buses
10	खाजगी प्रवासी वाहने	177	370	810	1,478	2,171	2,344	2,701	2,739	2,978	3,278	3,489	.. Private service vehicles
11	जोड वाहने (ट्रॅलर)	1,554	4,021	7,075	11,298	23,173	27,788	31,896	35,725	37,910	40,159	43,354	.. Trailors
12	ट्रॅक्टरस	899	3,543	7,821	12,019	24,079	27,880	31,969	36,040	37,439	40,452	43,566	.. Tractors
13	इतर	285	539	810	1,636	1,319	1,581	1,932	2,164	2,837	3,193	1,663	.. Others
	एकूण	1,00,144	1,60,746	3,11,669	4,97,700	8,04,986	9,05,819	10,28,412	11,86,387	13,45,048	15,36,280	17,66,564	.. Total
	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या.	253	355	618	890	1,309	1,445	1,596	1,811	1,973	2,193	2,467	.. Motor vehicles per lakh of population
	दर लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या.	0.3	0.7	0.9	1.2	1.5	1.6	1.9	2.0	2.1	2.1	2.3	.. Ambulances per lakh of population

टीप.—बरोल आकडे दर वर्षाच्या १ जानेवारीचे आहेत.
आधार.—परिवहन आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note.—Figures are as on 1st January of each year.

Source.—Transport Commissioner, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 39

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (संस्था, सभासद आणि खेळते भांडवल)
CO-OPERATION IN MAHARASHTRA (Societies, Members and Working Capital)

संस्थांचे प्रकार (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81† (6)	1981-82† (7)	1982-83† (8)	1983-84† (9)	1984-85† (10)	1985-86† (11)	Type (1)
I. सहकारी संस्थांची संख्या—											
											<i>Number of societies—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था	39	29	29	30	31	31	31	33	34	35	.. Agricultural and non-agricultural credit-apex and central.
(2) कृषि पत संस्था*	21,400	20,861	20,426	20,130	18,577	18,591	18,526	18,521	18,531	18,458	.. Agricultural credit.*
(3) विंगर-कृषि पत संस्था	1,630	2,255	2,964	3,863	5,474	5,818	6,062	6,359	6,690	7,112	.. Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	344	419	410	400	423	443	478	501	583	655	.. Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	4,306	6,506	6,810	9,553	14,327	15,245	16,368	17,767	19,504	21,148	.. Productive enterprises.
(6) इतर	3,846	7,337	11,964	15,683	21,915	24,073	25,993	27,949	30,018	31,883	.. Others.
II. सभासदांची संख्या (हजारांमध्ये)—											
											<i>Number of members ('000)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था	76	67	70	951	1,014	1,124	1,189	1,245	934	960	.. Agricultural and non-agricultural credit-apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	2,170	3,360	3,794	4,447	5,416	5,612	5,757	5,935	6,157	6,475	.. Agricultural credit.
(3) विंगर-कृषि पत संस्था	1,087	1,779	2,438	3,143	3,759	4,346	4,505	5,110	5,464	5,910	.. Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	141	219	282	351	471	508	546	558	585	630	.. Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	323	622	959	1,396	2,124	2,469	2,444	2,744	2,671	2,700	.. Productive enterprises.
(6) इतर	394	739	1,038	1,341	1,999	2,298	2,459	2,666	8,082	2,825	.. Others.
III. खेळते भांडवल (लाख रुपये)—											
											<i>Working capital (in lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था	11,907	29,331	61,317	1,10,409	1,83,052	2,18,449	2,60,397	2,99,382	3,47,470	3,55,000	.. Agricultural and non-agricultural credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	5,812	17,500	34,329	31,549	52,746	60,304	65,031	73,574	81,672	90,060	.. Agricultural credit.
(3) विंगर-कृषि पत संस्था	4,593	8,031	16,806	34,405	1,20,881	1,47,017	1,70,608	2,04,531	2,52,372	2,91,000	.. Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	592	2,683	3,910	13,551	18,822	20,360	20,675	20,350	22,057	62,050	.. Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	4,132	8,764	21,920	60,203	1,02,945	1,35,748	1,58,358	1,71,556	1,62,652	1,89,890	.. Productive enterprises
(6) इतर	2,060	4,866	10,749	28,728	42,591	52,159	56,613	62,965	68,454	72,000	.. Others.

*यात प्राथमिक कृषि पत संस्था, प्राथमिक भू-सुधार संस्था आणि धान्य बँका यांचा १९७१-७२ पर्यंत समावेश आहे.
Includes primary agricultural credit societies, primary and development banks and grain banks upto 1971-72.

†प्राथमिक भू-सुधार संस्था राज्य भू-सुधार संस्थांमध्ये १९७२-७३ पासून समाविष्ट झाल्या आहेत.
Primary Land Development Banks were amalgamated with State Land Development bank, w.e.f. 1972-73.

टीप.—(१) १९८४-८५ चे आकडे सुधारित आहेत. १९८५-८६ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.
Note.—(1) The figures for 1984-85 are revised and those for 1985-86 are provisional.

(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनाच्या तक्ता क्रमांक १६.१ ते १६.६ मध्ये उपलब्ध आहे.
(2) Districtwise data are available in table Nos. 16.1 to 16.6 of the "Statistical Abstract of Maharashtra State".

आधार.—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 40

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (दिलेले कर्ज, येणे कर्ज व उलाढाल)
CO-OPERATION IN MAHARASHTRA (Advances, Outstanding Loans and Turnover)

संस्थांचे प्रकार	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1981-82	1982-83	1983-84	1984-85	1985-86	Type
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
I. दिलेले कर्ज (लाख रुपये)—											<i>Advances (in lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था.	17,538	43,221	75,103	1,90,954	3,20,048	3,90,184	4,52,500	4,16,091	5,24,287	6,00,000	Agricultural and non-agricultural credit—apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	4,256	9,130	13,296	17,009	24,999	30,214	31,300	34,075	35,893	37,010	Agricultural credit.
(3) विंगर-कृषि पत संस्था	4,703	8,550	20,443	35,557	1,12,948	1,15,011	1,58,768	1,81,242	2,22,526	2,01,550	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	347	753	327	510	349	399	420	815	651	700	Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	71	249	328	459	1,208	779	889	1,104	929	1,020	Productive enterprises.
(6) इतर	84	263	374	445	1,218	3,533	1,972	3,012	2,375	2,450	Others.
II. येणे कर्ज (लाख रुपये)—											<i>Outstanding loans (in lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था.	8,714	23,386	47,803	71,563	1,13,677	1,53,530	1,84,779	1,74,378	2,00,780	2,15,000	Agricultural and non-agricultural credit—apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	4,788	14,328	28,410	22,977	38,367	44,136	46,751	53,252	58,522	67,050	Agricultural credit.
(3) विंगर-कृषि पत संस्था	3,185	5,806	10,506	19,478	73,089	90,766	1,04,538	1,21,907	1,49,690	1,83,450	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	80	235	182	293	387	1,175	1,225	965	544	550	Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	57	382	607	1,423	3,033	3,086	3,391	4,399	4,401	4,500	Productive enterprises.
(6) इतर	218	597	785	1,370	2,523	4,415	6,100	7,183	8,600	9,000	Others.
III. उलाढाल तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (लाख रुपये)—											<i>Turnover value of produced goods sold (in lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व विंगर-कृषिपत संस्था	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	Agricultural and non-agricultural credit—apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	1,005	1,730	5,097	8,209	14,623	18,336	16,730	18,111	15,323	16,000	Agricultural credit.
(3) विंगर-कृषि पत संस्था	247	258	306	455	977	1,279	2,522	1,461	1,664	1,800	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	4,761	14,501	21,389	73,765	97,923	93,615	1,14,244	1,07,592	1,02,457	1,16,000	Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	3,601	7,250	19,433	52,001	1,03,134	1,08,212	1,14,120	1,29,110	1,31,063	1,55,000	Productive enterprises.
(6) इतर	1,117	4,549	6,914	14,123	18,684	24,282	24,406	25,503	27,549	29,000	Others.

टीप.—(१) १९८४-८५ चे आकडे सुधारित आहेत. १९८५-८६ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

Note.—(1) The figures for 1984-85 are revised and those for 1985-86 are provisional.

(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोष्टी" महाराष्ट्र राज्य या प्रकाशनाच्या तक्ते क्रमांक १६.१ ते १६.६ मध्ये उपलब्ध आहे.

(2) Districtwise data are available in table Nos. 16-1 to 16-6 of "Statistical Abstract of Maharashtra State".

आधार.—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

2214157
3699

दुधदीपत्रक ERRATA

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी १९८६-८७

ECONOMIC SURVEY OF MAHARASHTRA 1986-87.

पान Page (1)	परिच्छेद Para (2)	ओळ Line (3)	गुळगुळ Incorrect (4)	दरोबर Correct (5)
2	Heading	1	economic	economy
9	4.2	3	pellis	spells
		4	severally th-	severely the
		7	southarn	southern
		8	wideaspread	widespread
		9	throughtout	throughout
33	7.11	3	from bottom खालून २	No. 10 क. १०
41	8.5		last line	No. 27 क. २७
60	-		शेवटची ओळ Table No. 28 Col. 2	No. 28 क. २८ 1614.10
64			Table No. 31 Col. 2 (Total)	635.64 635.66